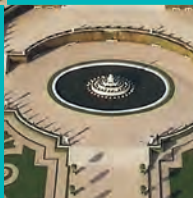
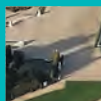
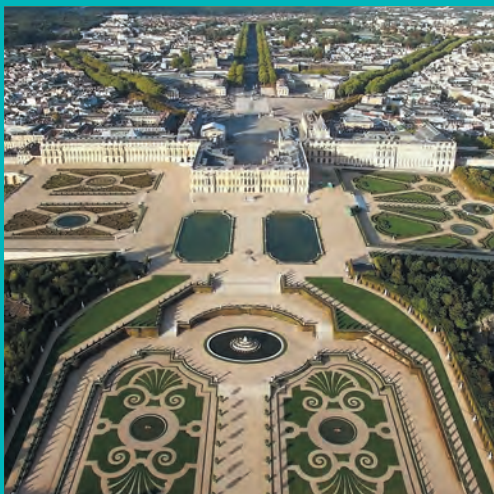
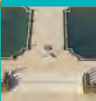

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Всесвітня історія

8

УДК 94(100)"15/18":37.016(075.3)
Г51

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 22.02.2021 №243)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Гісем О. В.
Г51 Всесвітня історія : підруч. для 8 кл. закл. загал. се-
ред. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків :
Вид-во «Ранок», 2021. — 144 с. : іл.

ISBN 978-617-09-6956-9

УДК 94(100)"15/18":37.016(075.3)

Інтернет-підтримка

Шановні восьмикласники і восьмикласниці!

Перш ніж розпочати вивчення нового періоду всесвітньої історії, необхідно ознайомитися зі змістом і структурою підручника. Матеріал об'єднано в шість розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете слова й дати, виділені жирним шрифтом. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Працюючи на уроках і вдома, обов'язково перевіряйте себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали основні події, персоналії, нові поняття й терміни.

Параграф розпочинається стислим викладом основних навчальних завдань і запитаннями на повторення. Це допоможе вам пригадати вже відомий матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Важливу роль для розуміння навчального матеріалу відіграють наведені в підручнику історичні джерела, карти, ілюстрації, таблиці та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно прочитати підібрані до нього текстові джерела та відповісти на запитання. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, які розкривають зміст зображеного. Історична карта допоможе сформуванню уявлення про те, де і як розгорталися події. Схеми й таблиці унаочнюють зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості тощо.

На полях розміщені запитання до тексту параграфа або ілюстрацій, які сприятимуть кращому розумінню матеріалу.

Після кожного параграфа наведено запитання і завдання. Вони допоможуть вам здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал і закріпити практичні навички. За необхідності звертайтеся до додаткових джерел.

Підручник має інтернет-підтримку. На його сторінках розміщені QR-коди, за якими ви знайдете:

- текстові джерела;
- плани-схеми для різних форм роботи (як працювати з параграфом підручника, історичним документом, історичною картою, ілюстрацією, поняттям; як скласти план, історичний портрет, повідомлення з презентацією, есе, ментальну карту; як аналізувати політичні події (явища), розв'язувати пізнавальну задачу);
- словник термінів і понять;
- основні дати;
- додаткову інформацію до параграфів;
- матеріали для проведення практичних занять;
- завдання на узагальнення знань;
- онлайн-тестування для підготовки до тематичного контролю за кожним розділом.

Рубрики підручника

- Україна і світ
- Джерела повідомляють
- Цікаві факти
- Постать в історії
- Словник
- Працюємо з хронологією
- Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?
- Запитання і завдання
- Навчаємось у грі
- Відповідаємо на запитання
- Опрацьовуємо завдання
- Розвиваємо творчі здібності

Плани-схеми

Словник

Основні дати

Повторення. Вступ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: що таке Новий та Ранній Новий час і якою є їхня періодизація; якими є основні особливості Раннього Нового часу в історії України.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке історія? 2. Чим розрізняються поняття «історія» як наука та навчальний

предмет? 3. На які періоди поділяються все-світня історія та історія України? 4. **Робота в парах.** Обговоріть і назвіть характерні ознаки європейського Середньовіччя. 5. **Колективне обговорення.** Укажіть основні здобутки населення України Княжої доби.

? Чи можна вважати Ранній Новий час новим кроком у розвитку людства?

Новий час (Модерна доба) — період всесвітньої історії після Середньовіччя, що передував Новітній історії. Історію, що настала після Середніх віків, українські дослідники поділяють на два періоди: Нову і Новітню історію. Західноєвропейські історики всю історію після Середньовіччя називають Сучасною історією.

Ранній Новий час (Ранньомодерна доба) — перший період історії Нового часу. Західноєвропейські дослідники визначають цю добу як Ранній сучасний європейський період.

1. Поняття та періодизація Нового часу. Цього року ви продовжите вивчати події всесвітньої історії та історії України. У попередніх класах ви познайомилися з історією Стародавнього світу та Середніх віків. У 8 класі ви розпочнете розгляд **історії Нового часу, або Модерної доби (часу, періоду)**, що вивчає події **кінця XV — початку XX ст.** Цього року на вас чекають події її першої частини — **Раннього Нового часу, або Ранньомодерної доби (часу, періоду)**, які відбувалися з **кінця XV до кінця XVIII ст.**

Визначальними явищами цього періоду всесвітньої історії вважають протестантську Реформацію, європейські релігійні війни, Великі географічні відкриття та початок європейського колоніалізму, виникнення в країнах сильних централізованих урядів, початок формування національних держав, що є попередниками сучасних держав, епоху Просвітництва й досягнення першого етапу промислової революції. Ознакою нового періоду всесвітньої історії став початок поступового занепаду традиційних цивілізацій Сходу та формування культурного й політичного панування Західного світу. Західноєвропейські дослідники назвали це явище Великою дивергенцією (від латин. — розбіжність). Про зміст названих явищ ви дізнаєтеся, вивчаючи відповідні теми.

2. Особливості Раннього Нового часу в історії України.

Події, що відбувалися впродовж Раннього Нового часу на землях сучасної України, свідчать, що навіть за умов відсут-

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Назва періоду	Хронологічні межі
Первісне суспільство	Поява людини на Землі — 3 тис. років до н. е.
Стародавній світ	3 тис. років до н. е. — 476 р.
Середні віки	476—1492 рр.
Новий час (Модерна доба)	I період: Ранній Новий час (Ранньомодерна доба): кінець XV — кінець XVIII ст. II період: кінець XVIII — початок XX ст.
Новітній час	I період: 1914—1945 рр. II період: 1945 р. — сьогоднішня

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, для чого дослідники застосовують періодизацію історії.

ності державності й перебування у складі інших держав вона залишалася складовою європейського історичного процесу та зберігала можливість впливати на нього.

Чимало дослідників визначають Ранній Новий час на українських землях як Козацьку добу, початок якої припадає на виникнення нового суспільного стану — козацтва (кінець XV — початок XVI ст.), а завершення — на остаточну втрату ним політичної влади. Зі сторінок підручника з історії України ви дізнаєтеся про участь українського козацтва в європейському історичному процесі цього періоду. Його центральною подією стала Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького і створення Української гетьманської (козацької) держави — Війська Запорозького.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Ранній Новий час став періодом змін для християнської Західної Європи, а також важливим етапом у розвитку України.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Хто більше». **Правила гри.** Деякі учні та учениці, пари або команди отримують завдання за встановлений час пригадати й навести якомога більше дат, визначень термінів і понять, персоналій, які характеризують добу Середньовіччя в Європі або Україні (визначає вчитель/вчителька). Перемагають ті, чий перелік буде найдовшим.
2. Що таке Новий і Ранній Новий час? Якими є їхні хронологічні межі? 3. Назвіть визначальні явища, які характеризують Ранній Новий час. 4. Які з особливостей Раннього Нового часу в історії України, на вашу думку, є найважливішими? Чому?
5. Висловіть своє ставлення щодо суджень (думок, які потрібно обґрунтувати, тобто підтвердити істинність фактами), наведених після основного тексту параграфа. Надалі таку вправу рекомендується виконувати індивідуально після кожного параграфа з метою самоперевірки знань. 6. Розпочніть складати синхронізовану хронологічну таблицю «Європа в Ранньомодерну добу».

Період, дата (століття, десятиліття або рік)	Події на українських землях	Події за межами українських земель	Примітки
Ранньомодерна доба (кінець XV — кінець XVIII ст.)			

7. Напишіть есе за темою «Чи потрібні знання з історії сучасній молодій людині в Україні?». Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника.

? Що вам відомо про роль українського козацтва в історії України?

Період Раннього Нового часу, який в історії України називають Козацькою добою, уславився багатьма подіями, явищами, видатними історичними діячами.

Як і інші регіони тогочасної Європи, Україна зазнала впливу Відродження, Реформації та Контрреформації. З'явилися перші переклади Святого Письма народною мовою та виник новий жанр — полемічна література. На основі тогочасних європейських традицій розвивалися українські освіта, наука й мистецтво.

Поява Конституції Пилипа Орлика засвідчила існування усвідомленого прагнення українського народу дотримуватися норм демократії, несприйняття будь-яких обмежень його прав. Це також відповідало тенденціям, що виникли в той час у європейському політичному житті.

Працюємо з хронологією

- **Кінець XV — початок XX ст.** — Новий час (Модерна доба).
- **Кінець XV — кінець XVIII ст.** — Ранній Новий час (Ранньомодерна доба).

Розділ I. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин

§ 1. Відкриття європейців

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були причини й передумови Великих географічних відкриттів; про подорожі та географічні відкриття португальських мореплавців та Х. Колумба; як відбувалася перша навколосвітня подорож; про особливості цивілізації доколумбової Америки.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які уявлення про світ панували в період Середньовіччя? 2. Якими були життя та культура народів Індії наприкінці XV ст.? 3. Що ви знаєте про морський похід вікінгів до Північної Америки?

? Чи погоджуєтесь ви з тим, що Великі географічні відкриття розпочалися тоді, коли для цього склалися відповідні умови? Поясніть свою думку.

Великі географічні відкриття — умовний термін для позначення історичного процесу, що розпочався в середині XV ст. і був пов'язаний із розширенням впливу західноєвропейської цивілізації на світ.

Пам'ятник Великим географічним відкриттям. Лісабон (Португалія). XX ст.

1. Причини й передумови Великих географічних відкриттів. Епохою **Великих географічних відкриттів** в історії людства називають період, під час якого європейці відкрили нові землі й морські шляхи до Африки, Америки, Азії та Океанії.

Більшість дослідників визначають хронологічні межі Великих географічних відкриттів як час **від середини XV до середини XVI ст.** Розглянемо їх основні причини.

Наприкінці Середніх віків торгівля між країнами Європи та Сходу набула постійного характеру. Прянощі, ювелірні вироби, тканини та інші східні товари стали звичними для європейців. Однак у другій половині XV ст. ситуація ускладнилася внаслідок завоювань Османської імперії. Різні побори з торговельних караванів і кораблів, грабунки, піратство робили торгівлю дуже ризикованою, невігідною та нерегулярною. З'явилася велика кількість посередників (арабські й венеціанські купці), що призводило до подорожчання товарів. Шлях до Індії через Єгипет і Червоне море повністю контролювали араби, які не допускали сюди європейців. Купці й моряки країн Західної Європи замислювалися над пошуком нового морського шляху до Індії в обхід арабів і турків.

До пошуків морського шляху в Індію європейців підштовхувала й потреба в золоті та сріблі, яких не вистачало в Західній Європі.

Основні передумови Великих географічних відкриттів:

- Утворення в Європі великих централізованих держав, які мали необхідні кошти для забезпечення мандрівок за океан. Насамперед це Іспанія, а також Англія, Франція і Португалія.
- Підтримка католицької церкви, що ставилася до підкорення нових земель як до своєрідного хрестового походу проти язичників із метою навернення їх до християнства.

- Виникнення в результаті успішного завершення Реконквісти великої кількості дрібного іспанського й португальського дворянства, яке поєднувало військовий досвід із прагненням наживи й релігійним фанатизмом.
- Створення нових і вдосконалення наявних навігаційних приладів і карт: морський компас, астролябія, портолан (морська компасна карта).
- Поява нового типу морських кораблів — трищоголової каравели.

Першими серед європейських держав нові шляхи до країн Сходу почали шукати Португалія та Іспанія.

2. Географічні відкриття португальців. Сприятливе географічне положення, оволодіння арабською географією та математикою, морською справою сприяли перетворенню Португалії в XV ст. на морську державу. Здійснення нею перших дослідницьких морських експедицій було пов'язане з діяльністю принца Енріке Морепоплавця.

Португальці намагалися знайти шлях до берегів Індії, пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обігнувши її з півдня. Одночасно починаючи із 40-х рр. XV ст. вони регулярно споряджали експедиції до Західної Африки та привозили прянощі, слонову кістку, золото, невольників. На карті Африки з'явилися назви «Перцевий Берег», «Берег Слонової Кістки», «Золотий Берег», «Невольничий Берег». Із нових земель до скарбниці Португалії надходили величезні прибутки.

У 1488 р. мореплавець Бартоломеу Діаш, рухаючись уздовж західного узбережжя Африки, зміг досягти її південного краю, обігнути його й вийти до Індійського океану. Проте далі він не наважився пливати через загрозу бунту моряків. Крайню південну точку Африки назвали спочатку «Мисом штормів», а пізніше — мисом Доброї Надії, сподіваючись, що наступні мореплавці зможуть дістатися берегів Індії.

Улітку 1497 р. близько 170 членів команди на чолі з португальцем Васко да Гамою на чотирьох кораблях вирушили з Лісабона. Пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обминувши мис Доброї Надії, В. да Гама дістався Мозамбіку. Після короткої зупинки кораблі рушили далі.

20 травня 1498 р. португальські кораблі увійшли до індійського порту Калікут. Наприкінці року, домовившись про торгівлю з місцевим правителем, В. да Гама вирушив додому. Через два роки після початку експедиції він повернувся до Португалії. Це була перша європейська експедиція, яка потрапила до Індії морським шляхом.

Установивши контроль над східним шляхом до Індії, португальці намагалися знайти й західний шлях. У 1500 р. ескадра під керівництвом Педру Кабрала відкрила Бразилію та оголосила її власністю Португалії.

? Чи погоджуєтесь ви з твердженням, що географічні відкриття португальських мандрівників мали важливе значення для розвитку мореплавання? Поясніть свою думку.

Значення експедиції В. да Гама полягало в тому, що вона відкрила морський шлях до Індії вздовж західного узбережжя Африки, у результаті чого арабські й венеціанські купці втратили своє виняткове право (монополію) на торгівлю прянощами, які вони привозили з країн Сходу. Торгівлю прянощами було оголошено монополією португальського короля. Купці отримували за цей товар 800% прибутку. Для збереження високих цін король дозволяв завозити до Європи лише п'ять-шість кораблів прянощів на рік. Водночас відкриття В. да Гама поклато початок виникненню Португальської **колоніальної імперії**. Великих територій португальці зазвичай не захоплювали, а створювали на узбережжі численні, добре укріплені **факторії**.

Колоніальна імперія — держава, яка захопила певні території та приєднала їх до свого складу як колонії.

Колонія — залежна територія, що перебуває під владою іншої держави (метрополії).

Факторія — торговельна контора або поселення, організоване купцями в іншій державі або колонії. Факторіями називали також торговельні поселення у віддалених регіонах власної країни.

? Поміркуйте, чим була важливою для тогочасних європейців подорож Х. Колумба. Поясніть свою думку.

Географ П. Тосканеллі вважав Землю кулею, а західний шлях із Європи до країн Сходу — найкоротшим. Він склав карту світу, на якій Азія була позначена на західному узбережжі Атлантичного океану. За його обчисленнями, шлях до Китаю та Індії через Атлантику був набагато коротшим, ніж навколо Африки. Проте П. Тосканеллі помилився у визначенні розмірів Землі та, відповідно, відстані від Європи до Азії. Згодом казали, що це була велика помилка, завдяки якій сталося велике відкриття.

Христофор Колумб. Художник Себастьяно дель Пйомбо. 1519 р.

Тордесільяська угода — договір між Іспанією та Португалією про поділ територій у 1494 р.

3. Плавання Х. Колумба до Америки. Першим дістатися Індії західним шляхом спробував генуезький мореплавець (тобто італієць) Христофор Колумб, що перебував на службі в іспанських монархів. Карта й розрахунки флорентійського географа Паоло Тосканеллі переконали його в можливості допливти до Індії, рухаючись на захід через Атлантичний океан. Х. Колумб запропонував свій проект іспанському королю Фернандо і королеві Ізабелі. Вони погодилися, оскільки успішне завершення експедиції мало принести чимало прибутків Іспанії завдяки позбавленню Португалії виняткового права на торговельні шляхи до «Індії» (Східної та Південної Азії) через Західну Африку.

3 серпня 1492 р. експедиція Х. Колумба у складі трьох каравел — «Санта-Марія», «Пінта» і «Нінья» — і командою з 90 осіб вийшла в море. Подорож тривала понад два місяці. Нарешті моряки побачили землю. Відкритий острів отримав назву Сан-Сальвадор, тобто острів Святого Спасителя. Його було проголошено володінням Іспанії, а на березі встановлено іспанський прапор. Саме цей день, 12 жовтня 1492 р., вважається датою відкриття Америки. Хоча до кінця життя Х. Колумб так і не дізнався, що завдяки його експедиції було відкрито нову частину світу.

Х. Колумб також відкрив острови Куба та Гаїті (останній спочатку назвали Еспаньйола) та повернувся до Іспанії. Тут він тріумфально повідомив про відкриті на заході землі, які вважав Індією, але золота майже не привіз. Королівський двір був розчарований. Як віцекороль нових земель Х. Колумб здійснив ще три подорожі, під час яких відкрив Малі Антильські острови, острови Пуерто-Рико, Ямайка, Тринідад тощо, дослідив узбережжя Центральної Америки. Він вважав ці землі Західною Індією, або Вест-Індією. Назву Америка материк отримав за ім'ям італійського мандрівника Америго Веспуччі, який, дослідивши ці землі, заявив, що це не Азія, а «Новий Світ». Із 1507 р. їх позначали на картах як «Землі Америго», а із часом — просто «Америка» (за латинською версією імені Веспуччі).

Відкриття Х. Колумба призвели до загострення суперництва між Іспанією та Португалією за право володіти новими землями. Для врегулювання суперечок за посередництва Папи Римського Александра VI ці держави уклали угоду в місті Тордесільяс у 1494 р. Від полюса до полюса приблизно за 30-градусним меридіаном, на захід від островів Зеленого Мису, встановлювалася межа. Усі відкриті землі та морський простір на захід від неї ставали іспанськими, а на схід — португальськими. Проте це розмежування було зроблено лише в Західній півкулі. Чергове протистояння сталося на Молуккських островах (спочатку їх назвали «Островами Прянощів»). Тоді в 1529 р. в місті Сарагоса було укладено ще одну угоду про поділ нових земель у Східній півкулі за 17-градусним меридіаном на схід від Молуккських островів.

4. Відкриття Тихого океану. Перша навколосвітня подорож Ф. Магеллана.

У 1513 р. іспанська експедиція на чолі з Васко Нуньесом де Бальбоа вперше перетнула Панамський перешийок, шукаючи легендарну «країну золота» — Ельдорадо. Перед мандрівниками відкрився Тихий океан. Проте вони не знали його справжніх розмірів і спочатку назвали океан Південним морем.

Спроби відшукати заповітний західний шлях до Індії не припинялися. Першим, хто його знайшов та здійснив першу в історії навколосвітню подорож, став португальський мореплавець Фернан Магеллан (Фернану Магельяс).

У 1519 р. його експедиція з п'яти кораблів вийшла в море та взяла курс на захід. Подорож виявилася дуже важкою. Мандрівники потерпали від нестачі їжі та питної води. Багато з них померло від хвороб. Нарешті Ф. Магеллан дістався південного краю Америки та знайшов протоку (тепер вона називається Магеллановою), яка з'єднувала два океани. Під час плавання стояла чудова, спокійна погода, і саме тоді Тихий океан отримав свою назву.

Навесні 1521 р. експедиція досягла островів біля східного узбережжя Азії, які згодом назвали Філіппінськими. На цих островах у сутичці з місцевими племенами Ф. Магеллан загинув. Два кораблі, які залишилися під командуванням Хуана Себастьяна Елькано, дісталися Молуккських островів і, захопивши вантаж прянощів, рушили додому.

У 1522 р. мореплавці повернулися до Іспанії. Із п'яти кораблів уцілів лише один із символічною назвою «Вікторія» («Перемога»). Із 253 учасників експедиції на ньому залишилося 18 осіб.

Завдяки першій навколосвітній подорожі іспанці отримали знання про світ та океани, що допомогло їм у подальших дослідженнях і колонізації Філіппін. Західний шлях не замінив східний шлях навколо Африки, але наступні іспанські експедиції користувалися інформацією Ф. Магеллана для переходів від узбережжя Мексики до Філіппін.

Із листа Х. Колумба до іспанського короля Фернандо та королеви Ізабелі (18 жовтня 1498 р.)

Звідси можна... відправляти всіх рабів, яких можна буде продати, і барвникове дерево. Якщо відомості, що я маю, правильні, то... можна продати 4000 рабів... У Кастилії, Португалії, Арагоні, Італії, Сицилії... дуже великий попит на рабів, і я вважаю, що вони надходять у недостатній кількості з Гвінеї. А раби із цих земель, якщо їх привезуть [у згадані країни], коштів ватимуть утричі дешевше за гвінейських... А платня за перевезення [рабів] надходитиме з перших грошей, отриманих від продажу рабів. І нехай навіть помирають раби в дорозі — адже не всім їм загрожує така доля...

- ? Робота в парак.** Обговоріть і визначте:
1. Які факти наводить автор листа?
  2. У чому він прагне переконати правителів Іспанії?
  3. Яку оцінку можна дати ставленню Х. Колумба до корінного населення відкритих ним земель?

Фернан Магеллан більшу частину життя провів у морських експедиціях. Коли португальський король відправив 35-річного мореплавця у відставку із жебрацькою пенсією, той запропонував свої послуги молодому королю Іспанії Карлосу I.

Ф. Магеллан мав намір досягти Молуккських островів із заходу: адже якщо вони лежать ближче до Америки, ніж до Індії, то за Тордесільяською угодою володіти ними має право Іспанія. Ф. Магеллан був переконаний, що знайде новий прохід з Атлантичного океану до Тихого.

Фернан Магеллан. Невідомий художник XVII ст. Галерея Уффіці (Флоренція)

? Яке формулювання ви вважаєте більш вдалим для характеристики пов'язаної з ним події: «відкриття Америки» чи «зустріч двох цивілізацій» (європейської та цивілізації доколумбової Америки)? Чому?

Цивілізації доколумбової Америки — цивілізації, які існували на материках Північна і Південна Америка й зникли після появи там європейських колонізаторів.

Піраміда Сонця — найбільша споруда доколумбового міста Теотіуакан (Мексика). Сучасний вигляд

Мачу-Пікчу («стара вершина») — доколумбове місто інків, розташоване в Андах (Перу). Сучасний вигляд

5. Цивілізації доколумбової Америки. У 1992 р., коли весь світ святкував 500-річчя першої експедиції Х. Колумба, замість звичних слів «відкриття Америки» цю подію вперше назвали «зустріччю двох цивілізацій» (європейської та цивілізацій доколумбової Америки).

Х. Колумб відкрив шлях до земель, на яких люди жили ще 25—30 тис. років тому. У суднових журналах експедиції 1492 р. залишилися свідчення про першу зустріч мандрівників з індіанцями: «Вони приносили клубки бавовняної пряжі, папуг, дротики та інші речі, які довелося б довго описувати, і все віддавали за будь-який предмет, що їм пропонували. Я був дуже уважним до них і наполегливо дізнавався, чи мають ці люди золото...». Ці слова Х. Колумба не віщували місцевому населенню Америки нічого доброго. Для більшості європейських відкривачів нових земель на першому місці було власне збагачення.

При цьому вони навіть не уявляли, що культури народів доколумбової Америки налічували декілька тисячоліть і мали досить високий рівень розвитку. Приблизно 4 тис. років тому тут виникло землеробство. Індіанці вирощували невідомі в Європі культури — кукурудзу, картоплю, какао, томати, соняшник та інші. Проте вони не вміли виплавляти залізо, не користувалися такими відомими у Старому Світі досягненнями, як колесо, плуг, вогнепальна зброя. Зброєю та знаряддя праці вони виготовляли з каменю, дерева тощо.

У Південній і Центральній Америці існувало кілька цивілізацій. Найрозвиненіші були в майя (півострови Юкатан і Гватемала), ацтеків (Мексиканське нагір'я), інків (Анди та Болівійське нагір'я). У цих народів уже були держави, багато гарних міст, які з'єднувалися мережею брукованих доріг. Вони поклонялися різним богам, що супроводжувалося людськими жертвопринесеннями. Вулиці міст прикрашали кам'яні храми та палаци правителів. Через річки зводилися мости, існувала навіть пошта.

Цивілізація майя мала систему ієрогліфічного письма, глибокі знання з астрономії та математики. Вони розробили календар, яким користувалися й інші народи Центральної Америки.

Ацтеки створили імперію, яка нагадувала класичні деспотії Стародавнього Сходу. Високого рівня розвитку досягла медицина. У книжках ацтекських лікарів було описано 251 лікарську рослину. Більшість із них невідома сучасній науці.

Найбільшою за площею розселення та кількістю населення була імперія інків. У цій державі існували писані закони. Інки вміли виплавляти мідь, із якої, зокрема, робили монети у вигляді сокирок. У містах існували водогони. Інки стали єдиною цивілізацією доколумбової Америки, що, крім міді, золота, срібла, платини та сплавів із них, уміла виготовляти бронзу.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Пошуки нових шляхів до країн Сходу й зростання потреб у золоті та сріблі стали головними причинами Великих географічних відкриттів.
- Завдяки відкриттям португальці першими створили колоніальну імперію, населення якої на початку XVI ст. становило близько 1 млн осіб.
- Загострення боротьби між Португалією та Іспанією за нові землі спричинило перший в історії поділ сфер впливу у світі.
- Португальський мореплавець Ф. Магеллан першим здійснив навколосвітню подорож.
- У доколумбовій Америці існували досить розвинені цивілізації, подальшому розвитку яких перешкодили європейські завоювання.

Працюємо з хронологією

- **Середина XV — середина XVI ст.** — Великі географічні відкриття.
- **1492 р.** — відкриття Америки Х. Колумбом.
- **1498 р.** — досягнення Індії морським шляхом європейською експедицією на чолі з В. да Гамою.
- **1519—1522 рр.** — перша навколосвітня подорож Ф. Магеллана.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Відгадайте героя/героїню». **Правила гри.** Учитель/вчителька записує на картці прізвище історичного діяча/діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад, десяти) відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні», «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.
2. Сукупність яких причин і передумов зробила можливими Великі географічні відкриття? Які з них, на вашу думку, є найважливішими? Чому? 3. Яким був внесок португальських мореплавців у Великі географічні відкриття? 4. Укажіть значення першого плавання Х. Колумба для просторового розширення впливу європейської цивілізації на світ. 5. Яку роль у подіях епохи Великих географічних відкриттів відіграла мандрівка експедиції Ф. Магеллана? 6. Назвіть факти, які свідчать про досить високий рівень розвитку цивілізацій народів доколумбової Америки.
7. Простежте за картою атласу напрямки морських експедицій європейців кінця XV — першої половини XVI ст. і визначте їхні результати. 8. Складіть таблицю «Географічні відкриття кінця XV — першої половини XVI ст.».

Рік відкриття	Хто очолював експедицію	Держава — організатор експедиції	Зміст відкриття	Історичне значення

9. Доповніть синхронізовану хронологічну таблицю «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 5) відомостями про Великі географічні відкриття, подорожі Х. Колумба, В. да Гама і Ф. Магеллана. У подальшій роботі до таблиці необхідно додавати дати, розміщені в рубриці «Працюємо з хронологією».

10. **Розв'яжіть пізнавальну задачу.** Поясніть, як ви розумієте судження, що відкриття Америки Х. Колумбом стало великим відкриттям, здійсненим через велику помилку.

Васко да Гама. Художник Антоніу Мануель да Фонсека. 1838 р.

Америго Веспуччі. Художник Кріспейн ван де Пасс. Гравюра 1590 р.

§2. Колонізація Нового Світу. Наслідки та значення Великих географічних відкриттів

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як відбувалося завоювання Нового Світу; про особливості перших європейських колоній і становище індіанців; у чому полягали наслідки та значення Великих географічних відкриттів.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Де пролягали основні торговельні шляхи з країнами Сходу до XVI ст.? 2. Що вам відомо про рівень розвитку народів доколумбової Америки? 3. Що таке колонізація?

? Чи є доцільним термін «Конкіста» для характеристики подій, що відбувалися в той час у Новому Світі? Чому?

Е. Кортес завоював державу ацтеків із відносно невеликими втратами. Правитель ацтеків Монтесума зустрів іспанців як друзів і запросив їх до столиці своєї держави — міста Теночтітлан, розташованого посеред озера. Однак коли Монтесума та його наближені увійшли до будинку, де оселився Е. Кортес, іспанці раптово зачинили двері й схопили правителя ацтеків, а згодом убили. У палаці Монтесуми іспанці знайшли скарбницю ацтеків і пограбували її.

Між ацтеками та іспанцями виникла збройна сутичка. Е. Кортес наказав відступати. Коли охоплені панікою іспанці скупчилися на містку через дамбу, він обвалився. У провалля падали коні, поранені іспанські воїни. Проте Е. Кортесу вдалося вирватися з пастки, захопивши частину скарбів.

За рік Е. Кортес повернувся та зруйнував Теночтітлан. На його місці іспанські конкістадори заснували нову столицю — Мехіко.

1. Конкістадори в Новому Світі. У 1495 р. король і королева Іспанії видали указ, яким дозволяли всім охочим споряджати експедиції до нових земель на заході для пошуків золота й інших цінних ресурсів. Дві третини знайденого вони мали віддати до королівської скарбниці. Завдяки цьому іспанська влада вирішувала одразу дві важливі проблеми: позбавлялася небезпечної сили, якою були численні войовничі ідальго (дворяни), що не знаходили заняття на батьківщині після завершення Реконкісти, і забезпечувала собі нове джерело прибутків.

Так розпочалася Конкіста (від ісп. — завоювання) Нового Світу, яка за змістом була іспанською колонізацією Америки. Її учасників — **конкістадорів**, за різними оцінками, налічувалося 5—10 тис. осіб. Маючи перевагу в озброєнні, конкістадори досить швидко розгромили індіанців та підкорили їхні держави. На початок XVII ст. до Америки переїхало близько 200 тис. осіб, серед яких конкістадори становили незначну частину. Конкіста тривала в різних регіонах по-різному. Більшість підкорених іспанцями земель звільнилася від їхньої влади та здобула незалежність на початку XIX ст.

У 1508 р. конкістадор Хуан Понсе де Леон заснував перше європейське поселення в Новому Світі на острові Пуерто-Рико, а через п'ять років захопив півострів, який назвав Флорида («Квітуча земля»). У 1517—1518 рр. іспанські конкістадори розпочали завоювання держави майя — найдавнішої із цивілізацій доколумбової Америки. Далі вони взялися за підкорення ацтеків.

У 1519 р. до держави ацтеків вирушив загін іспанців на чолі з Ернаном Кортесом. Висадившись на берег, він наказав спалити кораблі. Цим вчинком Е. Кортес продемонстрував, що відступати й повертатися додому не збирається. Діючи рішуче й жорстоко, він підкорив ацтеків.

Е. Кортес став намісником Нової Іспанії (так іспанці називали Мексику). Підпорядкувавши її територію протягом декількох років, іспанці стали володарями чи не найбагатших у світі золотих і срібних копалень.

Одночасно із завоюванням Мексики іспанські конкістадори рушили до Південної Америки. Їх приваблювали розповіді про багаті на золото та срібло землі країни Піру (або Перу). Ці землі в той час входили до імперії інків.

Протягом 1524—1530 рр. конкістадор Франсіско Пісарро підкорив державу інків. Завойовані землі було поділено на віцекоролівства Перу та Нова Іспанія (Мексика). Управляли ними призначені з Мадрида віцекоролі.

2. Перші колонії європейців у Новому Світі. Доля індіанців.

На землі Нового Світу переїздили представники різних верств суспільства. Їх об'єднувало прагнення розбагатіти в будь-який спосіб. До місцевих жителів — індіанців — вони ставилися лише як до знаряддя, яке їм допоможе в цьому. Утиски з боку європейських переселенців, а також завезені ними хвороби (чума, віспа, тиф) призвели до катастрофічного зменшення кількості місцевого населення. Так, із приблизно 40 млн жителів доколумбової Америки на середину XVII ст. було втрачено від 50 до 90%.

Європейські переселенці відбирали в індіанців землі та примушували працювати на копальнях, видобуваючи золото та срібло. Католицькі священники часто силою наворачтали місцеве населення на християнство. Індіанці масово вмирили від тяжкої праці, голоду, хвороб або вбивали себе і своїх близьких, щоб не бути рабами. Для того щоб замінити померлих на важких роботах, до Америки почали завозити темношкірих рабів з Африки. За одного такого раба на невольницьких ринках Бразилії в XVI ст. платили в 15 разів більше, ніж за раба-індіанця. Торгівля «живим товаром» приносила величезні прибутки. Вона тривала в Америці до першої половини XIX ст.

Ф. Пісарро за допомогою хитрощів захопив у полон «верховного інку» Атауальпу, знищивши при цьому 3 тис. інків. Коли Атауальпа зрозумів, що іспанців найбільше цікавить золото, то запропонував за свою свободу великий викуп: засипати золотом величезну кімнату на висоту піднятої руки, а дещо меншу кімнату двічі наповнити сріблом. Ф. Пісарро погодився на це. Два місяці інки збирали коштовності, щоб звільнити свого правителя. Проте Атауальпу все одно було страчено. Після смерті «верховного інки» загони іспанських завойовників розсіялися по країні, грабуючи храми й палаци. Усі захоплені золоті речі вони розплавляли, знищуючи унікальні твори мистецтва інків.

? Як Великі географічні відкриття вплинули на розвиток нової європейської цивілізації?

? Поміркуйте, чи був значним вплив Великих географічних відкриттів на світобачення, господарське й суспільне життя населення Європи та Нового Світу. Поясніть свою думку.

Колоніальні війни — збройні зіткнення між державами за захоплення територій, які не були колоніями, або за перерозподіл колоніальних володінь.
«Революція цін» — процес знецінення грошей унаслідок падіння вартості золота й зростання цін на товари першої необхідності.

Після Великих географічних відкриттів європейці навчилися вирощувати нові культури — кукурудзу, квасолю, картоплю, томати. Поширилося вживання шоколаду, цукру, земляних горіхів, тропічних фруктів, м'яса індички.

Із появою картоплі європейці нарешті позбулися загрози голоду. Кукурудза стала поживною їжею для людей і кормом для худоби. Виробництво цукру в Бразилії та його продаж до Європи сприяли появі нових галузей харчової промисловості. Солодощі стали доступними не лише заможним, а й простим людям. У раціоні європейців з'явилися різноманітні рибні страви. Поширилося вживання какао, кави, чаю. З Америки європейці запозичили також звичку палити тютюн і грати з пружним каучуковим м'ячем (так зароджувалися сучасні баскетбол і волейбол).

3. Наслідки і значення Великих географічних відкриттів. Великі географічні відкриття справили значний вплив на господарське життя всієї Європи.

Якщо раніше головні торговельні шляхи пролягали через Середземне й Балтійське моря, то тепер вони перемістилися в океани. Виникла світова торгівля, що налагоджувала зв'язки між окремими материками. Почалося формування світового ринку як складової частини економіки нового суспільства.

Італія перестала бути найбільш розвинутою торговельною територією в Європі, поступившись місцем спочатку Португалії та Іспанії, а згодом — Нідерландам та Англії. Новими центрами ділової активності стали міста Кадіс і Севілья в Іспанії, Антверпен та Амстердам у Нідерландах, Лондон в Англії.

Безпосереднім наслідком Великих географічних відкриттів стала поява колоніальних імперій. Першими їх створили Португалія та Іспанія, згодом — Нідерланди, Англія, Франція.

Володіння колоніями приносило країнам-метрополіям величезні прибутки. У той самий час колонії стали причиною **колоніальних війн**. Першою з них вважається спроба Франції в **60-х рр. XVI ст.** відібрати в Іспанії півострів Флорида в Північній Америці.

Одним із найважливіших наслідків Великих географічних відкриттів стала **«революція цін»**. У 40-х рр. XVI ст. ціни на більшість товарів почали стрімко зростати, що обурювало жителів Європи. Хліб у XVI ст. подорожчав у 5—7 разів. Європейці звинувачували в цьому скупників товарів, але справжня причина стрибка цін полягала у величезній кількості золота та срібла, завезених до Європи з Америки й Індії. Саме це призвело до значного здешевлення золотих і срібних грошей та зростання цін на товари.

«Революція цін» найбільше зачепила Іспанію, яка лише за XVI ст. вивезла з Нового Світу золота та срібла на 1,5 трлн доларів у сучасних цінах. У середньому Іспанія отримувала зі своїх володінь в Америці по 300 тонн коштовних металів на рік. Причому ці гроші король витрачав переважно на придбання предметів мистецтва й ведення війн у Європі. Менше постраждали країни, де золото та срібло Нового Світу вкладалися в розвиток виробництва, завдяки чому зростала кількість товарів.

Епоха Великих географічних відкриттів охопила порівняно невеликий відрізок часу, але за цей період відбулися важливі зміни в уявленнях людей про навколишній світ. На карті з'явилися нові континенти, острови, торговельні шляхи. Люди остаточно переконалися в тому, що Земля є кулею.

Великі географічні відкриття стали поштовхом до нових досліджень, а також для розвитку природничих наук — географії, біології, астрономії, фізики, хімії.

Завдяки географічним відкриттям змінилося світобачення європейців. Уперше вони відчували, наскільки величезним і різноманітним є світ. Відома європейцям на початку XVII ст. територія Землі збільшилася в 6 разів порівняно з XIV ст.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Унаслідок завоювань іспанців у Новому Світі сформувалася найбільша на той час Іспанська колоніальна імперія, що простягалася від Вогняної Землі в Південній Америці до верхів'їв річки Ріо-Гранде в Північній Америці.
- Великі географічні відкриття справили важливий і неоднозначний вплив на розвиток як Європи, так і інших частин світу.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Аукціон».
Правила гри. На аукціоні можна «придбати» бали за свої знання як розрахункову одиницю. Для цього учні та учениці мають навести характеристики подій і явищ, розглянутих у параграфі (два-три речення). Одна правильна відповідь дає 1 бал. Характеристики не можна повторювати.
2. Дайте власну оцінку діям іспанських конкістадорів у Новому Світі. Якими фактами ви можете її підтвердити? **3. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, як склалася доля індіанців в іспанських і португальських колоніях. **4. Колективне обговорення.** Підтвердьте або спростуйте судження, що життя населення Європи й Нового Світу зазнало суттєвих змін через Великі географічні відкриття.
5. Визначте, назвіть і покажіть на карті атласу колоніальні володіння європейців у Новому Світі на середину XVII ст.
6. Простежте за картою атласу, як змінювався простір впливу європейської цивілізації на світ. **7.** Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 5).
8. **Розв'яжіть пізнавальну задачу.** Один іспанський конкістадор писав про індіанців: «Переважна частина цієї землі заселена й безправно захоплена дикими тваринами та нерозумними істотами або грубими дикунами, які через своє безбожне невігластво й богохульне ідолопоклонство гірші за хижаків». Висловіть своє ставлення до наведеного твердження. Як іспанські конкістадори виправдовували своє право на підкорення індіанців? Ким, на вашу думку, вони були у своєму ставленні до корінного населення Нового Світу? Чому? **9. Робота в парах.** Розподіліть обов'язки і складіть листа до іспанського короля від особи Е. Кортеса або Ф. Пісарро, де повідомте про експедицію з підкорення індіанців.

Працюємо з хронологією

- **1495 р.** — початок Конкісти — завоювання Нового Світу.
- **60-ті рр. XVI ст.** — початок колоніальних війн.

Європейці Нового часу, захоплені процесом розширення меж відомого світу, дізнавалися і про тогочасні українські землі. Про це їм розповідали передусім твори італійських мандрівників і дипломатів, які описували нові шляхи на Схід. Найбільш відомими були «Подорож до Персії» Амброджо Контаріні та «Подорож до Тани» Йосафата Барбаро. Величезне значення у знайомстві тогочасної Європи зі східнослов'янським світом мала латиномовна праця польського історика й географа Матвія Меховського «Трактат про дві Сарматії», видана в 1517 р.

Прянощі — головний товар Індії

? Чому, на вашу думку, східні прянощі високо цінувалися серед тогочасних європейців?

§3. Матеріальний світ і суспільство

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як розгортався технічний прогрес у Ранній Новий час; про основні прояви втягування селян у ринкові відносини; про становлення капіталістичних відносин у містах; які риси були притаманні мануфактурному виробництву.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які винаходи й технічні вдосконалення були зроблені європейцями в Середні віки? 2. Назвіть основні ознаки ремісничого виробництва. 3. Що таке стани? Які права та обов'язки мали три стани середньовічного суспільства?

? Чи є правильним судження, що технічні винаходи та вдосконалення відчутно змінили різні сфери життя європейців у Ранній Новий час? Поясніть свою думку.

Доменна піч (1). Складуви (2). Гравюри з книги Г. Агріколі «Про метали». 1556 р.

? Визначте особливості організації процесу плавлення металу й виготовлення скла в Ранній Новий час.

1. Доба винаходів і вдосконалень. Великі географічні відкриття сприяли зростанню попиту на різноманітні вироби, необхідні для освоєння нових земель. Люди почали шукати можливості збільшити обсяг виробництва товарів. У XVI ст. у Європі активізувався технічний прогрес — з'явилася велика кількість різноманітних винаходів і технічних удосконалень. Одним із головних напрямів технічного прогресу в Європі стало вдосконалення джерел енергії та двигунів. Ясна річ, що головний «двигун» давніх часів — м'язова сила людини — залишався, проте було покращено інші механізми. Так, удосконалили колесо, що надавало руху водяному млину. Завдяки цьому в другій половині XVII ст. на млинах почали виробляти 37 кг борошна за годину (у XII ст. виробляли 17 кг).

У першій половині XVI ст. в Нідерландах навчилися застосовувати у промисловості вітряки як джерело енергії. За їхньою допомогою працювали шліфувальні пристрої, бури, пилки, помпи, преси тощо.

Велике значення мало вдосконалення конструкції та техніки виготовлення гвинта — важливого елемента будь-якого приладу, що передає енергію. Спочатку гвинти робили вручну, вирізаючи їх із дерева або металу. Згодом Жак Бессон винайшов токарний верстат для нарізання циліндричних і конічних гвинтів (1568 р.). Також навчилися відливати гвинти із бронзи та латуні. З'явилася можливість і вдосконалити виробничі процеси в інших галузях. У Нюрнберзі (сучасна Німеччина) близько 1550 р. вперше почали використовувати друкарський гвинтовий прес.

Відчутні зміни відбулися в гірничодобувній справі. Так, у виробництві почали використовувати помпи для відкачування води із шахт, транспортери для підняття руди на поверхню, у шахтах створювали системи вентиляції. На міднорудних промислах Словаччини в XVI ст. вперше для доставки руди до місця переробки застосували вагонетки; їх тягли по дерев'яних рейках коні. Через деякий час цей винахід запровадили і в англійських кам'яновугільних копальнях. Заміна ручної праці кінською силою або механічною тягою значно збільшила продуктивність праці гірників.

У Ранній Новий час європейці покращили технологію плавлення металів. По-перше, було внесено зміни в процес плавлення та конструкцію плавильних печей. У XVI ст. у країнах Європи почали використовувати доменну піч. Завдяки цьому отримували якісний ливарний чавун. По-друге, розширили обсяги видобутку кам'яного вугілля, яке мало вищу температуру горіння порівняно з торфом і деревним вугіллям. Наміри замінити деревне вугілля кам'яним також було обумовлено стрімким зменшенням у XVI ст. лісових масивів.

Використовувати кам'яне вугілля в металургії було неможливо через наявність у ньому шкідливих домішок, які погіршували якість металу. У 20-х рр. XVI ст. в Англії навчилися виробляти з кам'яного вугілля кокс, випалюючи з нього шкідливі домішки у спеціальних печах. Англія, яка мала великі запаси кам'яного вугілля, придатного для виробництва коксу, перетворилася на його головного виробника й постачальника.

2. Ринкові відносини й селянство. У XVI ст. традиційний селянський світ почав змінюватися. Селяни мали все необхідне для життя — знаряддя праці, житло, робочу худобу, але не мали своєї землі. Для того щоб отримати землю в її власника — сеньйора, селяни сплачували йому **ренту**, виконували визначені ним роботи та віддавали частину продуктів свого господарства. Спочатку сеньйори, щоб утримати селян у своєму господарстві, перетворювали їх на залежних людей. Проте з часом вільних земель, які можна було освоювати, у Європі майже не залишилося, переходити селянам не було куди, і закріплення селян на землі втратило сенс. Це спонукало сеньйорів повернути селянам особисту свободу.

Сеньйори надавали селянам додаткові наділи, дозволяли їм господарювати самостійно за умови виконання оброку та сплати грошової ренти. Деякі селяни могли викупити особисту свободу. Між селянами й сеньйорами, які володіли землею, склалися нові ділові відносини. Сеньйор уже вважався не захисником, якому селянин мусив коритися, а лише власником землі, за **оренду** якої належало регулярно сплачувати гроші.

Селяни перетворювалися на самостійних господарів. Вони продавали свою продукцію на ринку, визначали, які товари матимуть попит, а які — ні. Звичайно, не всі досягали успіху: одним таланило, і вони багатіли, натомість інші розорялися.

Розвиток ринкових відносин призвів до майнового розшарування селянства. Для роботи заможні селяни наймали за невелику платню або просто за їжу своїх збіднілих односельців, які не змогли сплатити грошову ренту та втратили свої наділи. Сеньйорам було простіше мати

Гавань Делфта (Нідерланди).
Художник Даніель Восмаєр.
1658—1660 рр.

? Чи є правильним судження, що завдяки поширенню ринкових відносин виробничі відносини в сільському господарстві суттєво змінилися? Поясніть свою думку.

Рента — дохід від власності, який орендарі сплачують власникам землі за право користуватися нею протягом певного періоду.

Оренда — найм майна, тимчасове користування ним за певну плату.

Косовиця. Художник Пітер Брейгель (Старший). 1565 р.

Капітал — гроші, які підприємці вкладали в розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.

Капіталізм — суспільно-економічний лад, за якого основні засоби виробництва перебували у приватній власності підприємців, що використовували найману робочу силу.

Біржа — місце, де здійснюються різні торговельні та фінансові операції.

? Як на європейське суспільство Раннього Нового часу вплинула поява мануфактур?

Мануфактура (від латин. *manufactura* — виготовлення руками) — велике підприємство, на якому використовувалися ручні знаряддя праці та існував поділ праці. Завдяки цьому робітники на мануфактурі виготовляли значно більше виробів, ніж у ремісничій майстерні.

Ознаки мануфактурного виробництва

- Велике виробництво
- Поділ праці між представниками різних спеціальностей
- Ручна наймана праця

Зростання продуктивності праці

Зростання виробництва товарів

справу з одним-двома великими орендарями, які регулярно сплачували ренту, ніж із десятком власників дрібних ділянок.

3. Капіталізм у містах. У європейських містах на початку XVI ст. найбільші багатства мало купецтво. Завдяки міжнародній торгівлі, використовуючи різницю між цінами (особливо на товари, які привозили з колоній) і своє панівне становище на ринках, європейське купецтво накопичило значні **капітали**. Проте вкласти ці гроші в розвиток виробництва в місті було досить важко. Середньовічні цехові статuti не дозволяли засновувати нові підприємства. Замість створення рівних умов для розвитку виробництва цехові правила, навпаки, гальмували його.

Спочатку купецтво вкладало кошти в різні банківські операції. У той час у містах Європи з'явилися **біржі** та банківські контори. Для зручності в розрахунках почали використовувати цінні папери, платіжні доручення, розписки тощо. Купці й банкіри поступово перетворилися на одну з найвпливовіших сил суспільства. При цьому вони залишалися представниками непривілейованого третього стану, який, на відміну від духовенства та дворян, мусив сплачувати податки. Проте їхні реальна влада й значення в суспільстві стали набагато більшими.

4. Поява мануфактур. Збільшення попиту населення Європи й колоній на різноманітні вироби стало поштовхом до появи нових великих підприємств — **мануфактур**.

Найчастіше такі підприємства виникали в ткацтві, насамперед сукнарстві. Як вони створювалися? Коли збільшувався попит на сукно, підприємець, купець або цеховий майстер закупував вовну й роздавав її на переробку ремісникам різних спеціальностей. Цим господар ставив у залежність від себе ремісників, які часто, втрачаючи право власності на знаряддя виробництва, продовжували працювати на нього в себе вдома. Таке підприємство назвали розсіяною мануфактурою.

Найбільш ефективною формою нового підприємництва стала централізована мануфактура, коли всі виробничі операції здійснювалися в одному приміщенні **найманими працівниками**. Вони не були власниками знарядь праці. Підприємці їх наймали та одноосібно встановлювали обсяг роботи й винагороду, яку отримає за неї кожен працівник. На цих підприємствах переважала ручна праця. Кожен працівник завдяки максимально дрібному, до найпростіших операцій, поділу праці виконував певну частину роботи.

Процес виробництва та знаряддя праці постійно вдосконалювалися. Завдяки цьому на централізованих мануфактурах вироблялося більше товарів, ніж на розсіяних.

Проте все одно централізованих мануфактур виникало набагато менше, оскільки для їх створення підприємцю необхідно було мати більше грошей.

Після появи мануфактур у суспільстві сформувалися нові соціальні верстви — наймані працівники та підприємці, або **буржуазія**.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У Ранній Новий час з'явилося чимало винаходів і вдосконалень, які сприяли розвитку економіки європейських країн.
- У сільському господарстві поширювалася наймана праця. Особиста залежність поступалася місцем економічній залежності найманих працівників від своїх господарів.
- Набувала поширення нова форма підприємств — мануфактури. Упродовж Раннього Нового часу мануфактурне виробництво стало основною формою промислового виробництва в західно-європейських країнах, а буржуазія та наймані працівники поступово посилювали свій вплив на суспільне життя.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Перекладачі». **Правила гри.** Учитель/вчителька наводить речення (визначення поняття) за матеріалом параграфа науковою мовою та пропонує учням та ученицям переказати його своїми словами. Усі охочі висловлюють власні варіанти. Найбільш вдалі формулювання можна розмістити на стенді в кабінеті.
2. Які з технічних винаходів і вдосконалень, зроблених у XVI ст. в Європі, на вашу думку, були найважливішими? Чому? 3. Як відбувалося становлення ринкових відносин у тогочасному сільському господарстві європейських країн? 4. У чому проявлялося зародження капіталізму в містах? 5. Чим відрізнялися розсіяна та централізована мануфактури?
6. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 5).
7. **Робота в малих групах.** Розподіліть обов'язки та за додатковими джерелами підготуйте повідомлення з презентацією (представленням своєї роботи) про технічні винаходи та вдосконалення, здійснені європейцями в XVI—XVII ст. Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника. 8. **Колективне обговорення.** Порівняйте соціально-економічне життя європейського міста в Середньовіччя та в Ранній Новий час. 9. Як впливав розвиток капіталістичних відносин на моральні цінності селян і городян цієї доби? 10. Уявіть, що ви тогочасний європейський купець, що вирішив заснувати розсіяну або централізовану мануфактуру. Складіть перелік необхідних для цього заходів. 11. Висловіть свою думку про те, яку роль підприємливість і фінансова грамотність почали відігравати для європейців Раннього Нового часу.

Наймані працівники — особисто вільні робітники, які, не маючи інших засобів до існування, працювали на власника основних засобів виробництва.

Буржуазія — капіталісти, підприємці; суспільна верства, яка в період становлення капіталізму перетворилася на панівну, що володіла основними засобами виробництва та існувала за рахунок використання найманої праці.

Працюємо з хронологією

- **XVI ст.** — доба винаходів і вдосконалень, технічний прогрес у Європі.

Господарство українських земель у XVI ст. підлаштовувалося до потреб європейського ринку. Саме із цим було пов'язано запровадження системи фільварків — багатопрофільних господарств, орієнтованих на потреби ринку. Це дозволяло землевласникам збільшувати кількість виробленої продукції шляхом посилення визиску селянства.

У містах більшість ремісників працювала, об'єднавшись у цехи. Активно розвивалася торгівля. Через українські землі проходили торговельні шляхи із Центральної та Західної Європи на схід. Міста Львів, Кам'янець, Луцьк, Київ перетворилися на досить значні європейські центри міжнародної торгівлі.

§4. Повсякденне життя населення Західної Європи

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як змінювалося населення Європи в Ранній Новий час; що було характерним для розвитку тогочасних європейських міст; які нові явища з'явилися в побуті європейців; про шлюбно-сімейні відносини, становище жінки та освіту; чому сприйняття суспільством моди вважають однією з його важливих характеристик.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як у середньовічній Європі змінювалися склад і кількість населення? 2. Назвіть зміни в житті населення Європи за часів Середньовіччя. 3. Який вигляд мали середньовічні міста? 4. Чим харчувалися європейці в Середні віки? 5. Якими були шлюбно-сімейні відносини, становище жінки та освіта в середньовічній Європі?

У XVII ст. в різних регіонах Європи виникали епідемії чуми. У 1622 р. епідемія спалахнула в Греції та Османській імперії, у 1651 р. — на українських землях. У 1665 р. «Велика чума» в Лондоні забрала 68 тис. життів. У 1676 р. у Відні від неї померло 77 тис., у 1681 р. в Празі — 83 тис. осіб.

Сільська вулиця з подорожніми на відпочинку. Художник Ян Брейгел (Старший). 1614 р.

Міграція населення — переміщення людей через кордони тих чи інших країн зі зміною місця проживання назавжди або тимчасово.

1. Населення. Упродовж XVI — першої половини XVII ст. кількість населення Європи постійно зростала. Так, у XVI ст. цей показник збільшився з 85 млн до 98 млн осіб. До кінця XVII ст. вже налічувалося понад 128 млн осіб, а до кінця XVIII ст. — понад 195 млн осіб. Причинами цього явища стали зростання народжуваності, покращення умов життя, зміни в раціоні харчування.

Середня тривалість життя європейців Раннього Нового часу складала 30—35 років, лише небагатьом людям вдавалося зустріти старість. Чоловіки зазвичай жили довше за жінок. Як і раніше, високою залишалася смертність дітей: лише половина з них досягала десятирічного віку. Це було пов'язано з відсутністю медичної допомоги, нехтуванням елементарними правилами гігієни. Лікарень у сучасному розумінні в той час не існувало, були лише притулки для невиліковно хворих, калік і старих.

Антисанітарія в містах робила їх осередками поширення хвороб. Під час спалаху чуми в 1629—1631 рр., що охопила майже все Середземномор'я, померло більше половини населення. Значними були людські втрати також від епідемій віспи, холери, тифу.

Населення Європи помирало не лише від епідемій, а ще й від голоду в неврожайні роки, пожеж, війн. Особливо відчутними були втрати, пов'язані з початком використання вогнепальної зброї. Багато людей загинуло під час релігійних війн у Франції та першої загальноєвропейської Тридцятилітньої війни (про них ви дізнаєтеся в наступних параграфах). За приблизними оцінками, лише в XVII ст. Європа втратила у війнах 3 млн осіб.

Значний вплив на населення як самої Європи, так і інших частин світу мали масові **міграції** європейців після Великих географічних відкриттів на землі Америки й Австралії, що відбувалися в XVI—XVII ст.

У результаті міграцій у Ранній Новий час було заселено величезні простори відкритих земель і докорінно змінено склад їхнього населення.

2. Міста. Більшість населення тогочасної Європи складали селяни, городяни налічували тільки 10—20%. Винятком були лише Нідерланди, де на невеликій території існувало близько 300 міст, а їхні жителі становили 60% від загальної кількості населення. Переважна частина міст зберігала середньовічний вигляд. Вони залишалися невеликими (3—5 тис. жителів), від навколишнього світу їх відокремлювали стародавні мури.

Найбільшим містом Європи вважався Париж із населенням 300 тис. осіб. Йому поступалися Неаполь (270 тис. осіб), Лондон і Амстердам (по 200 тис. осіб), Венеція та Антверпен (по 150 тис. осіб), Рим, Мілан, Генуя, Брюгге, Прага (по 100 тис. осіб). Ці міста щодня потребували великої кількості продуктів, вугілля тощо.

Дороги з'єднували їх із селами та містечками, звідки надходило все необхідне. На дорогах з'являлися заїжджі двори, склади для купців, які скуповували продукцію в селян та постачали її містам.

На відміну від передмість, центральна частина міста стала тим осередком, де жили заможні городяни, розміщувалися громадські споруди, собори, ратуша, банки, контори адвокатів. Через нестачу місця для забудови дорожчали земельні ділянки в центрі міста, що дало поштовх до зведення кількопверхових будинків.

3. Житло, хатне начиння. У XVI — першій половині XVII ст. більшість селян на півдні Європи будувала свої оселі з каменю, на півночі — із дерева. Дах будинку робили із соломи або очерету. Усередині будинку окремих кімнат зазвичай не було — усі члени сім'ї жили в спільному приміщенні. Для опалення помешкання та приготування їжі використовувалося вогнище. Меблів у селянській оселі було мало: простий стіл, лави, скриня для речей, один-два табурети та сінник замість ліжка. Їжу готували в казані, що висів над вогнищем, а їли переважно зі спільного посуду, бо мисок і кухлів на всіх не вистачало. Селянські житла впродовж тривалого часу не змінювалися, залишаючись такими, як у минулому.

А ось житло городян у цей час зазнало суттєвих змін. У містах з'являлося все більше кам'яних будинків. Прості городяни затягували вікна своїх будинків пергаментом або промасленим папером, а заможні вставляли у вікна скло й навіть робили вітражі. Підлогу в будинках заможні городяни вкривали кам'яною або керамічною плиткою, а найбагатші замовляли майстрам підлогу з паркету, викладеного орнаментом. Прості городяни обмежувалися дерев'яною підлогою. Із XVII ст. дах своїх будинків міська знать почала вкривати черепицею, яка коштувала дуже дорого. Саме в цей час у Європі з'явилися звичні для нас паперові шпалери. Спочатку вони прикрашали будинки простих городян,

? Чи дійсно в Ранній Новий час у містах відбулися значні зміни? Які саме?

Основні причини міграцій європейців після Великих географічних відкриттів:

- політичні (порятунок від переслідувань);
- релігійні (утиски на ґрунті віросповідання й переслідування певних народів);
- соціально-економічні (прагнення досягти добробуту для себе та своєї родини на нових землях).

Італійські будівничі першими в Європі розробили проекти ідеальних міст, які складалися з розташованих колами або квадратами будинків, оточених деревами й фонтанами. Передбачалося також створення каналізації та водогонів, що мало покращити санітарні умови та зупинити поширення хвороб у містах. У XVI ст. ці проекти почали втілюватися в життя. Саме тоді архітектура з ремісничої справи перетворилася на мистецтво. Через деякий час за прикладом італійських міст змінили свій вигляд Париж і Лондон, а потім й інші міста Європи.

Заможні європейці в XVI ст. влаштовували у своїх оселях ванні кімнати, оскільки боялися відвідувати міські лазні. Це було пов'язано з поширенням сифілісу — хвороби, завезеної до Європи після відкриття Нового Світу. Проте рівень гігієни більшості населення залишався низьким.

Інтер'єр шинку. Художник Адріан ван Остаде. 1653 р.

Із XVI ст. в Європі набувало популярності вживання «палаючих вин» — міцних горілчаних напоїв. Проте зловживання ними різко засуджувалося.

У XVI — першій половині XVII ст. європейці почали споживати багато цукру, що надходив із колоній у Новому Світі. Для бідних людей цукор став ласощами, а для заможних — повсякденним продуктом. Важливе місце в раціоні європейців посідала риба, особливо в дні релігійних постів.

Сімейна трапеза. Художник Антуан Ленон. 1642 р.

? Чи можна стверджувати, що сім'я в житті європейців Раннього Нового часу посідала важливе місце? Чому?

а згодом набули популярності й серед знаті. У будинках заможних городян з'явилися вітальні, де господар приймав гостей, спальні, їдальня, робоча кімната господаря та окремі приміщення для слуг.

Якщо будинок належав реміснику або купцю, то на першому поверсі розміщувалася крамниця, де продавали товари, або торговельна контора.

Меблі та речі свідчили про заможність господаря. Коштовний посуд виставляли на спеціальних полицях. Різноманітні речі та одяг зберігали у скринях, прикрашених орнаментом і розписом. Італійські майстри першими почали ставити свої скрині вертикально. Так у XVI ст. з'явилася шафа. Був у будинку й звичайний стіл, оточений лавами. Біля нього для глави сім'ї ставили крісло.

4. Європейська кухня. У XVI — першій половині XVII ст. європейці ще не повністю звільнилися від страху голоду, який переслідував їх протягом Середньовіччя. Проте згодом життя стало легшим, а їжа — смачнішою.

Урочистий обід у заможного європейця справив би велике враження на нашого сучасника. Столи розташовували у вигляді літери «П». На чільному місці сідали господар і найбільш почесні гості.

На вкритих вишитими скатертинами столах стояли золоті й срібні сільниці, соусниці. Кожен гість мав свою тарілку, ложку й ніж. Звичної для нас виделки тогочасні європейці не знали. Велику двозубу виделку використовували лише для того, щоб узяти м'ясо зі спільної тарілки, а далі їли його руками. Лише в середині XVIII ст. виделка стала предметом загального вжитку.

Особливу увагу привертала величезна кількість м'яса на столі під час бенкетів заможних осіб. На обід подавали до десяти м'ясних страв. Усі вони готувалися з великою кількістю східних прянощів, які стали доступними європейцям. На десерт подавали зварені в цукрі фрукти або горіхи. Як і раніше, звичним напоєм європейців залишалося виноградне вино.

Селяни та бідні городяни харчувалися набагато скромніше, ніж знать, проте і їхнє меню стало більш різноманітним. На обід у них найчастіше були каша, сир, яйця, хліб, олія і масло, а у свята з'являлися окости й ковбаси. Добрим додатком до столу були овочі, фрукти, ягоди та горіхи.

5. Шлюб, сім'я. Становище жінки. Освіта. У Європі на початку Раннього Нового часу єдиною визнаною суспільством формою шлюбу залишався церковний, який укладали один раз на все життя. Розлучення католицька церква забороняла. Розірвати шлюб можна було в особливому випадку (наприклад, через нездатність жінки народити дитину) і лише за дозволом вищої церковної влади.

Як і в попередні часи, сім'я залишалася патріархальною, із повною батьківською владою над дітьми. Главою сім'ї вважався чоловік-годувальник. Жінка матеріально повністю залежала від чоловіка й була мало захищена законами.

Сім'я для європейців Раннього Нового часу складалася перш за все з найближчих родичів — чоловіка, дружини, їхніх батьків і дітей. Дітей у забезпечених сім'ях часто навчали вдома, запрошуючи вчителів, і готували до продовження сімейної справи. У простих сім'ях діти найчастіше не отримували освіти через відсутність коштів для цього. Світські школи та університети існували для дорослих людей. Узагалі знать особливо не обтяжувала своїх дітей освіченістю, навчаючи їх лише читати та писати — не вміти цього вважалося неприпустимим.

Для задоволення власних потреб у знаннях, а також навчання дітей заможні європейці наймали освічених секретарів, знавців грецької мови, латини та «семи вільних наук». Чимало випускників шкіл та академій вважали за честь працювати секретарями при дворах великих вельмож. Серед них було багато поетів, письменників і мислителів, які своїми працями уславили європейську культуру цієї доби.

6. Примхлива мода. Зміни, що розпочалися в усіх сферах життя європейців, охопили й світ одягу. Поширилося правило наслідувати моду, змінюючи щорічно фасони суконь і костюмів.

Проте бідняки й селяни найчастіше мали один незмінний робочий одяг і святкове вбрання, що переходило від батьків до дітей.

Заможні європейці стали тією суспільною верствою, завдяки якій у XVI — першій половині XVII ст. запанувала мода. Так, основним правилом моди в Європі стала можливість змінювати гардероб відповідно до обставин. Остаточно ця звичка закріпилася наприкінці XVII ст. Відтоді мода поширювалася у світі в новому значенні: не відставати від сучасності. Європейський дослідник XX ст. Фернан Бродель визначив цю особливість так: «Майбутнє належало... суспільствам, які навчилися відкидати давні традиції».

Наприкінці XV — на початку XVI ст. законодавцями моди вважали італійців. Пишний костюм доби італійського Відродження із широкими рукавами, золотим і срібним шитвом, парчею та оксамитом був взірцем для значної частини жителів європейських країн.

У XVI ст. серед вищих верств суспільства набув популярності суворий, застібнутий до підборіддя чорний костюм, який носили іспанці. На початку XVII ст. поширився голландський стиль — комір із мережива та високий капелюх. Він уособлював економічне зростання нової

Ставлення до дітей у Ранній Новий час змінилося порівняно з попереднім періодом. У Середньовіччі жінки з простих сімей зазвичай щороку народжували (більшість дітей помирала). Дітей вважали необхідною робочою силою. У Ранній Новий час, незважаючи на високу дитячу смертність, до дитини ставилися перш за все як до наступника, що продовжить сімейну справу. Селянин, що володів будинком, певною власністю та був особисто вільною людиною, міг заповісти майно своїм дітям.

? Поясніть, у чому полягає розуміння моди як здатності суспільства до оновлення. Чи згодні ви з такою характеристикою? Чому?

Мода — нетривале панування певних смаків в одязі та інших сферах життя великих груп людей.

Портрет пані (Лукреції Борджа). Художник Лоренцо Лотто. 1533 р.

європейської держави — Нідерландів. Проте й цей стиль не протримався довго. Його замінив французький костюм вільного крою з яскравого шовку.

Працюємо з хронологією

- **XVI—XVII ст.** — масові міграції європейців на континенти, відкриті внаслідок Великих географічних відкриттів.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Кількість населення країн Європи в XVI — першій половині XVII ст. постійно зростала. Проте ще великими залишалися втрати через епідемії різних хвороб та війни.
- У Ранній Новий час змінився вигляд європейських міст: почали з'являтися кількоповерхові будинки, широкі прямі вулиці, що поділяли місто на окремі квартали.
- Харчування більшості європейців покращилося. Часи Середньовіччя, коли голод був звичним супутником людей, залишилися в минулому.
- Наслідування моди поступово перетворилося з примхи на стимул розвитку суспільства. Завдяки їй виникали нові підприємства й виробництва, розвивалася торгівля.

Практичне заняття за розділом I

Узагальнення за розділом I

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Продовжте розповідь».

Правила гри. У грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають викласти зміст певного пункту параграфу, відповідаючи по черзі одним реченням. Перемагає учень/учениця, чиє речення буде останнім.
2. Як змінювалося населення Європи впродовж Раннього Нового часу? 3. Чим тогочасні європейські міста відрізнялися від середньовічних? 4. Укажіть особливості житла та хатнього начиння в тогочасній Європі. 5. Назвіть зміни, що відбулися в правилах поведінки за столом. 6. Порівняйте шлюбно-сімейні відносини, становище жінки й освіту в Європі за Середньовіччя та Раннього Нового часу. 7. Якими були місце й роль моди в країнах тогочасної Європи?
8. Покажіть на карті атласу найбільші міста тогочасної Європи. 9. Складіть таблицю «Повсякденне життя населення Західної Європи в Ранній Новий час».

Сфера життя	Які відбулися зміни

10. **Робота в малих групах.** Розподіліть ролі та за додатковими джерелами підготуйте невелику театралізовану інсценівку «У гостях у городянина європейського міста Раннього Нового часу». 11. Підготуйте повідомлення з презентацією за темами «Європейська мода XVI — першої половини XVII ст.», «Уявлення про здоров'я й безпеку людини в Європі в Ранній Новий час» (на вибір). Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника. 12. Укажіть риси, які були притаманні італійській та іспанській моді XVI ст. в жіночому одязі.

Розділ II. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі

§ 5. Гуманізм. Високе Відродження

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про особливості культури Високого Відродження й гуманізм як інтелектуальний рух цієї доби; як гуманістичні ідеї втілювалися у творчості Н. Макіавеллі, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Рафаеля Санті та митців Північного Відродження.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що вам відомо про ранній гуманізм і виникнення культури Відродження? 2. Спираючись на знання, отримані на уроках зарубіжної літератури, визначте риси гуманізму у творах епохи Відродження. 3. Спираючись на знання, отримані на уроках мистецтва та зарубіжної літератури, назвіть характерні риси мистецтва та літератури епохи Відродження. Яку роль у цих творах відіграла Античність?

1. Гуманізм як інтелектуальний рух епохи Відродження. Високе Відродження. Близько середини XIV ст. в Італії виникла культура доби **Відродження**, або **Ренесансу**, як її називали у Франції. Саме італійські майстри відродили мистецтво Давніх Греції та Риму, звідки й походить ця назва.

Нове мистецтво виникло на основі **гуманізму**. В епоху Відродження він набув вигляду європейського інтелектуального руху за вдосконалення людської природи через пізнання культурної спадщини Античності. Гуманізм епохи Відродження став проявом світського вільнодумства, часто досить критично налаштованого до ролі християнської церкви в тогочасному європейському суспільстві. Його послідовники — гуманісти — виступали за визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і реалізацію своїх можливостей.

Найвищого розквіту культура Відродження досягла за часів Високого Відродження (**кінець XV — перші десятиліття XVI ст.**) — «золотого віку» італійської літератури, образотворчого мистецтва, філософії та науки. Діячі Відродження закладали основи нового розуміння світу та місця людини в ньому. Під впливом Італії мистецтво Високого Відродження поширилося в країнах Північної Європи.

Епоха Високого Відродження започаткувала суттєві зрушення у світогляді європейців, їхніх релігійних і політичних переконаннях. Розпочалося формування нового типу людини, яка була більш духовно розкріпаченою та впевненою в собі, ніж раніше. Нові ідеї фактично готували переворот у світобаченні, що відбувся в роки Реформації в Європі (про це ви дізнаєтеся в наступних параграфах).

? Що таке Високе Відродження? Які зміни воно започаткувало у світогляді тогочасних європейців?

Відродження — рух у літературі, науці та мистецтві другої половини XIV — XVI ст., що виник в Італії та значною мірою орієнтувався на відновлення античних традицій.

Гуманізм епохи Відродження (Ренесансний гуманізм) — європейський інтелектуальний рух, що є одним із визначальних компонентів Ренесансу як історичної та культурної епохи; його основна ідея — покращення людської природи через дослідження античної спадщини.

? Чи погоджуєтеся ви з поглядами Н. Макіавеллі на державу і владу? Чому?

Нікколо Макіавеллі.
Художник Санті ді Тіто.
Друга половина XVI ст.

Н. Макіавеллі одним із перших запропонував ідею, що держава створюється не Богом, а людьми. Талант правителя полягає у здатності розуміти потреби суспільства та враховувати людські думки й почуття. Мислитель радив правителю піклуватися про своїх підданих, оскільки інакше в разі небезпеки в нього не буде прихильників. Для збереження своєї влади правитель іноді змушений бути рішучим і безжалюсним. Тому після захоплення влади в державі він має одразу вдатися до жорстоких заходів, а згодом послабити насильство, і тоді народ заспокоїться.

? Чи правильно називати Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті та Рафаеля Санті «титанами Високого Відродження», що своїми творами мистецтва ушляхетили ідеї гуманізму? Чому?

2. Нікколо Макіавеллі. Видатним представником політичної думки епохи Відродження став **Нікколо Макіавеллі**. Суперечки навколо поглядів мислителя не припиняються й зараз. Одні вважають Н. Макіавеллі жорстоким лицеміром, інші — твердим реалістом, який наважився зобразити світ таким, яким він був насправді.

Упродовж усього життя Н. Макіавеллі Італія залишалася роздертою на десятки дрібних князівств і цим приваблювала володарів сусідніх держав. Постійні внутрішні чвари, напади чужоземних військ підштовхували італійців до роздумів про те, яким має бути правитель, здатний об'єднати Італію та навести лад у країні.

Над цим питанням замислювався й Н. Макіавеллі. Він написав декілька книг, серед яких найвідомішою є трактат «Володар» (1516 р.), присвячений правителю Флоренції Лоренцо Медічі. Провідна думка твору полягає в тому, що коли правитель хоче досягти успіху, він має відкинути моральні принципи та діяти силою й хитрістю. Автор вважав, що сумління може лише заважати правителю в його діяльності.

Католицька церква засудила цей твір як несумісний із християнською етикою, хоча мислитель лише першим відверто висловив те, що було дійсністю його часів.

3. Леонардо да Вінчі. Майбутній великий художник Леонардо да Вінчі народився у Флоренції. У 14-річному віці він почав навчатися живопису. Проте це було не єдиним його захопленням. Упродовж усього життя Леонардо да Вінчі наполегливо вивчав різні науки: математику, анатомію, техніку, будував літальні апарати й підводні човни. У його нотатках можна знайти описи гелікоптера, парашута, автомобіля, телефона тощо.

У період розквіту свого таланту Леонардо да Вінчі створив фреску на біблійну тему «Таємна вечеря». У її основі лежить євангельський сюжет про те, як під час вечері напередодні своєї страти Христос сказав учням, що один із них зрадить його. Майстер зміг реалістично передати вирази обличчя учнів Христа, сповнені обурення й здивування, та охоплене жахом обличчя Юди.

Одним із найвідоміших творів Леонардо да Вінчі став «Портрет Мони Лізи», на якому зображено дружину купця Франческо дель Джокондо. Цей твір вважають одним із перших у західноєвропейському живописі портретів, на якому автор намагався показати внутрішній світ людини.

4. Мікеланджело Буонарроті. Італійський художник, архітектор та скульптор Мікеланджело Буонарроті головним персонажем своїх творів зробив людину. Жоден пейзаж не цікавив майстра — тільки зображення краси людського тіла. У своїй величній мармуровій статуй «Давид» він усупереч біблійному сюжету зобразив не хлопчика, а роз-

квітлого юнака, сповненого титанічної сили. Ця статуя стала водночас і символом повернення принципів Античності в мистецтво, й ідеалом нової людини, втіленням її непокитної волі та могутності.

Протягом п'яти років Мікеланджело працював над розписом плафона Сикстинської капели. Художник самостійно розписав 600 м² стелі на висоті 18 м біблійними сюжетами, що містили понад 300 фігур. Проте його композиції були далекими від традиційного релігійного змісту, вони звеличували людську гідність і красу. Багато натхнення він вклав у створення мармурової статуї Мойсея для надгробка Папи Римського Юлія II. У трактуванні Мікеланджело Мойсей став могутнім вождем, якого в ті часи так потребувала роздроблена Італія.

Мікеланджело вважають найбільш незалежним серед усіх митців італійського Відродження. На прохання Папи Римського зробити його величезну статую скульптор відповів у листі: «Про те, що робити або не робити... дозволяйте вирішувати тому, хто до цього причетний».

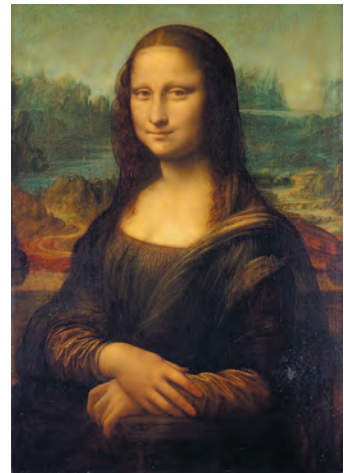
Мікеланджело підніс мистецтво скульптури на новий рівень. Одного разу, розглядаючи античну статую, він сказав, що її автор «знав більше, ніж сама природа». Ці слова можна віднести й до самого Мікеланджело.

5. Рафаель Санті. Дослідники називали Рафаеля Санті генієм італійського Відродження, який зміг поєднати дух Античності з ідеями християнства. За своє коротке життя (лише 37 років) Рафаель встиг зробити дуже багато. Де кілька років він керував будівництвом собору Святого Петра в Римі, розписав фресками стіни багатьох залів палацу Папи Римського у Ватикані, створив чудові портрети своїх сучасників. У його роботах відтворено найтонші відтінки людських почуттів, духовну та фізичну красу персонажів. Новий ідеал людини митець утверджував насамперед у портретах і численних зображеннях мадонни (Діви Марії).

Вершиною творчості Рафаеля вважають картину «Сикстинська мадонна». Цікавою є її композиція: розкривається завіса, і ми бачимо жінку, яка тримає на руках немовля; вона наче віддає його, але водночас хоче втримати біля себе. Погляд жінки виражає сум, тривогу за долю своєї дитини, яку вона приносить у жертву заради спасіння людства. Перед нами не просто жінка, а матір, що страждає, як і будь-яка людина.

Головна ідея творчості Рафаеля — створення узагальненого образу ідеальної людини.

6. Північне Відродження. Північним Відродженням називають культуру Ренесансу, яка набула поширення у XV—XVI ст. у країнах, розташованих на північ від Італії: Німеччині, Нідерландах, Франції та Англії. На відміну від

Портрет Мони Лізи. Художник Леонардо да Вінчі. 1503—1506 рр. Лувр (Париж)

? Яке враження справляють на вас твори Леонардо да Вінчі? Чому?

Мойсей. Скульптор Мікеланджело Буонарроті. 1513—1515 рр. Церква Сан-П'єтро-ін-Вінколи (Рим)

? Як у наведеному творі Мікеланджело втілює своє бачення ідеалів Відродження?

Сикстинська мадонна.
Художник Рафаель Санті. 1514 р.
Галерея старих майстрів (Дрезден)

? Які риси творчості Рафаеля, на вашу думку, відображені в цій картині?

Несення хреста. Художник
Альбрехт Дюрер. 1512 р.

? Опишіть картину, використовуючи відповідну пам'ятку в електронному додатку до підручника.

італійського, Північне Відродження надихалося не лише Античністю, а також готикою та працями середньовічних богословів.

У мистецтві Північного Відродження провідна роль належала живопису. Видатними творами цього стилю є картини Пітера Брейгеля (Старшого). На них поряд існують прекрасне і потворне, радість і трагедія. Його картини відбивають реалії свого часу, їхні назви говорять самі за себе: «Тріумф смерті», «Сорока на шибениці», «Сліпі», «Каліки» тощо. П. Брейгель (Старший), як й інші майстри Північного Відродження, своїми творами намагався показати зворотний бік тогочасного життя — невпевненість у майбутньому, страх перед зміною звичного способу життя.

Центральне місце в мистецтві Німеччини XVI ст. посідав Альбрехт Дюрер. Він вирізнявся характерною для майстрів Відродження різноманітністю інтересів: анатомія, математика, інженерна справа, живопис і створення гравюру.

А. Дюрер написав багато портретів відомих сучасників. Особливої майстерності він досяг у мистецтві гравюри, створивши понад 200 картин. Використовуючи біблійні сюжети, художник надав їм нового змісту. Відомою є серія гравюру «Апокаліпсис», де під виглядом Давнього Вавилона, що накликав на себе Божу кару, А. Дюрер зобразив папський Рим.

7. Еразм Роттердамський. Видатним представником Північного Відродження був мислитель, вчений-гуманіст Еразм Роттердамський. Після завершення навчання на теологічному (богословському) факультеті Паризького університету він посів провідне місце в європейському науковому світі як видатний мовознавець, письменник і мислитель.

У творах Еразма Роттердамського викладено основи його гуманістичного вчення. Зокрема, він розглядав християнство як вищий етап морального розвитку людства, підготовлений попереднім періодом розвитку античної культури й науки. Саме Античність, на його думку, визначила важливе місце людяності та людської гідності в загальному процесі морального самовдосконалення.

У своїх сатирах «Похвала глупоті», «Розмови за просто» Еразм Роттердамський викривав відсутність будь-якої розумної основи в усіх сферах життя — політичній, церковній, культурній. Найбільш різко він критикував церковних богословів.

Погляди мислителя стали ідейною основою для виникнення руху Реформації (про нього ви дізнаєтеся в наступних параграфах). Хоча коли Реформація охопила Європу, Еразм Роттердамський виступив проти неї.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Митці італійського Високого Відродження своєю творчістю сприяли поширенню в європейському суспільстві нових ідеалів і поглядів на людину та її місце в навколишньому світі.
- Північному Відродженню притаманне звернення до проблем, що хвилювали тогочасну людину: умови її повсякденного життя, непевність у сьогоденні тощо.
- Еразм Роттердамський став одним із найвизначніших мислителів своєї доби. Сучасники називали його «людиною, яка знала все». Його критичні твори сприяли поширенню в тогочасному європейському суспільстві принципів гуманізму.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Словесний теніс». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в пари. Один(-на) учень/учениця ставить запитання, яке передбачає коротку відповідь. Інший(-а) відповідає словом, словосполученням або коротким реченням, після чого отримує право поставити своє запитання. Учитель/вчителька на початку гри має визначити, скільки запитань без відповіді означатиме поразку.
2. Якими були особливості гуманізму доби Відродження як нового європейського інтелектуального руху? 3. У чому полягали нові погляди на державу, висловлені Н. Макіавеллі?
4. **Колективне обговорення.** Визначте спільні та відмінні риси творчості «титанів Високого Відродження» Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті та Рафаеля Санті. 5. Чим славилися митці Північного Відродження? 6. Яким є внесок Еразма Роттердамського в розвиток тогочасного європейського інтелектуального руху? 7. Наведіть факти, які підтверджують світський, нецерковний характер культури Відродження.
8. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 5). 9. Складіть таблицю «Митці італійського Високого та Північного Відродження».

Митець	Твори

10. **Робота в парах.** Розподіліть обов'язки та за допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення з презентацією про творчість одного з митців італійського Високого або Північного Відродження (тематику повідомлень розподіляє вчитель/вчителька). Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника. 11. **Розв'яжіть пізнавальну задачу.** Складіть перелік пропозицій щодо необхідності збереження мистецької спадщини рідного краю та світу. Обґрунтуйте їх доцільність і важливість. 12. Оцініть та висловіть судження щодо мистецької спадщини Високого Відродження (на прикладах двох-трьох творів).

Працюємо з хронологією

- **Кінець XV — перші десятиліття XVI ст.** — доба Високого Відродження.

Сліпі. Художник Пітер Брейгель (Старший). 1568 р. Національний музей (Неаполь)

На території сучасної України ідеї Відродження сприймали негативно як вплив чужої культури, що руйнувала православну культурну спільноту. Прояви впливів Відродження з'являлися дуже рідко. Ідеї гуманізму виникли на українських землях тоді, коли в інших регіонах Європи вже поширювалася культура бароко. Погляди гуманістів на українських землях найчастіше сюди після навчання в європейських університетах: Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський, М. Журавицький, С. Кльонович та інші. У Галичині та на Волині збереглося досить багато споруд, виконаних у стилі Відродження, які звели переважно приїжджі європейські будівельники. У живописі про вплив Відродження свідчить інтерес до зображення реального життя, портретів, пейзажів.

§ 6. Реформація в Німеччині

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про становище Німеччини напередодні Реформації та місце в ній католицької церкви; як впливав на становище в країні німецький гуманізм; про виступ М. Лютера й початок Реформації в Німеччині.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як відбувався розвиток Німеччини в Середньовіччі? 2. Що вам відомо про утворення Священної Римської імперії? Із якого часу вона стала Священною Римською імперією німецької нації? 3. Як вплинула на політичне життя Німеччини «Золота булла» 1356 р.?

? Назвіть особливості становища Німеччини напередодні Реформації.

Реформація — релігійно-суспільний рух у Європі XVI — середини XVIII ст., спрямований на повернення до біблійних джерел християнства та за реформування католицької церкви.

Курфюрсти — сім церковних та світських князів у Священній Римській імперії німецької нації, які мали право обирати імператора.

Слово «реформація» (від латин. — перетворення, виправлення) стало символом цілої епохи в історії країн Європи. Це був час, коли в суспільстві розгорнувся рух за переосмислення ролі католицької церкви. Дуже швидко боротьба, що починалася з диспутів в університетських залах, перемістилася на поля битв.

1. Німеччина напередодні Реформації. Становище католицької церкви в країні. Події, які призвели до руху Реформації в Європі, відбулися на початку XVI ст. в Німеччині. У цей час вона була складовою частиною Священної Римської імперії німецької нації. Крім Німеччини, до її складу входили землі сучасних Нідерландів, Бельгії, Австрії, Чехії, Французької Бургундії, частина Італії та інші території.

Священна Римська імперія була політично роздробленою країною, що складалася з багатьох великих і малих, світських і церковних володінь. Її очолював виборний король Німеччини, який коронувався як імператор.

Починаючи з 1438 і до 1806 р. імператорів обирали з родини Габсбургів. У 1519 р. молодий іспанський король Карлос I Габсбург став новим імператором під ім'ям Карл V (1519—1556 рр.).

Важливу роль у політичному житті Німеччини відігравали князі та міста. У перші десятиліття XVI ст. тут було близько 70 князів — архієпископів, єпископів та світських осіб. Міста, яких налічувалося близько трьох тисяч, поділялися на імперські, підпорядковані імператору, та вільні, що мали самоуправління. У XVI ст. відмінності між імперськими та вільними містами майже зникли. Усі вони користувалися значними правами та часто керували навколишніми територіями як невеликим князівством. Найбільшими містами були Нюрнберг, Аугсбург, Кельн.

У Священній Римській імперії існував вищий станово-представницький орган — рейхстаг. Це були державні збори, які включали три палати — **курфюрстів**, духовної та світської знаті й представників міст. У князівствах існували ландтаги (земельні збори) — станово-представницькі органи місцевої світської знаті й духовенства та князівських міст. До деяких ландтагів входили також представники сільських громад.

На початку XVI ст. в Німеччині зберігалися феодальні відносини. Більшість населення країни становило залежне селянство, яке сплачувало податки землевласникам і церкві. Проте поступово поширювалися ринкові відносини.

Виникали нові мануфактурні підприємства. Одночасно із цим формувалися й зростали нові соціальні верстви — буржуазія (бюргерство) і наймані працівники. При цьому все частіше буржуазія виступала проти всього того, що, на її думку, заважало розвитку підприємництва. Саме тому вона підтримала критику католицької церкви, яку розпочали німецькі гуманісти.

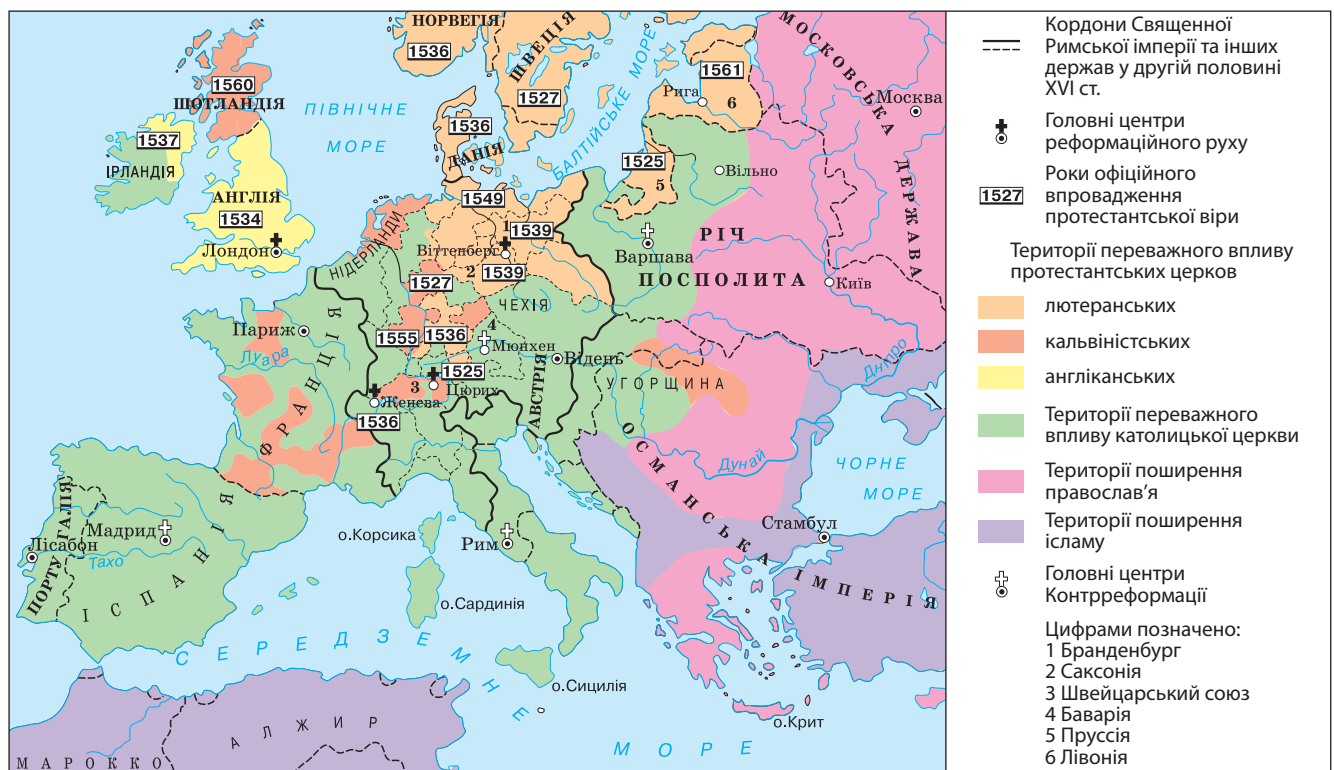
Католицька церква відігравала провідну роль у житті політично роздробленої Німеччини. Вона мала тут набагато ширше поле діяльності, ніж у країнах із сильною центральною владою. Усю Німеччину заповнили продавці індульгенцій, святих реліквій і різні збирачі платежів на користь церкви. Католицькій церкві належали величезні земельні володіння й навіть міста. Найбільші прибутки зі своїх володінь Папа Римський отримував саме з Німеччини.

У 1510 р. імператор Максиміліан I здійснив спробу домовитися з Папою Римським про обмеження діяльності католицької церкви в Німеччині. Він, зокрема, розраховував на зменшення платежів на користь Риму. За дорученням імператора підготували «Скарги німецької нації», де було зібрано основні претензії до папського Риму. Проте ця спроба зазнала провалу через небажання Папи Римського йти на поступки.

Герб Священної Римської імперії з гербами сімох курфюрстів (Кельн, Майнц, Трир, Богемія, Пфальц, Бранденбург, Саксонія). 1545 р.

РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРРЕФОРМАЦІЯ В ЄВРОПІ

? Чи є правильним судження, що німецький гуманізм відіграв вагомий роль у підготовці суспільства до сприйняття ідей Реформації? Чому?

Із памфлету У. фон Гуттена «Вадиск, або Римська тріада» (1520 р.)

Трьома речами підкорює собі Рим усе: насиллям, хитрістю й лицемірством. Три речі винайдено, щоб вичавлювати золото з чужих країн: торгівля індульгенціями, вигадана війна з турками та влада папських легатів у варварських землях.

Трьома речами постійно опікуються в Римі, хоча ніколи не доводять їх до кінця: спасінням душ, реставрацією храмів, що розвалилися, і турецькими походами.

Про три речі не можна казати правду: про Папу, про індульгенцію і про безбожжя. Три речі неохоче роблять у Римі: дотримуються слова, допомагають іншому та поступаються дорогою... Трьох речей бажає кожен у Римі: коротких молитов, доброго золота, життя, сповненого насолоди.

Три речі вирізняють Рим: Папа, старі споруди й користоловство...

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання:
1. Проти кого спрямовано памфлет У. фон Гуттена?
2. Якими є його основні ідеї?

2. Німецький гуманізм. Причини Реформації. Критика католицької церкви активізувалася через поширення в Німеччині ідеалів гуманізму.

На початку XVI ст. в країні існувало 16 університетів, у більшості з яких викладали вчені-гуманісти. Найвищого розквіту гуманізм досяг у Німеччині напередодні Реформації. Саме тоді сягнула своєї вершини гуманістична сатира, утверджувалися нові суспільні ідеали, розгорталися пошуки нових форм розвитку релігійного життя.

У Німеччині з'явився сатиричний твір «Листи темних людей», який викривав безкультурність і моральний занепад католицького духовенства, його захоплення нескінченними богословськими суперечками з будь-якої дрібниці. Європейської слави набула діяльність молодшого сучасника Еразма Роттердамського — рицаря-гуманіста Ульріха фон Гуттена.

Критичний дух доби Відродження дозволив по-новому поглянути на релігію та роль церкви в суспільстві. В основі цих поглядів була притаманна гуманізму увага до індивідуальності й особистої відповідальності людини за свої вчинки. У цій новій суспільній ситуації сформувалися основні причини Реформації:

- 1) Прагнення буржуазії, вплив якої з кінця XV ст. посилювався, переосмислити роль християнства в суспільстві.
- 2) Поширення поглядів про доцільність створення німецької церкви, не підпорядкованої Папі Римському, і здійснення богослужіння рідною мовою.

3. Початок Реформації. Церковна, або магістерська, Реформація. 31 жовтня 1517 р. німецький богослов Мартін Лютер у місті Віттенберг оприлюднив «95 тез» проти зловживань продажем індульгенцій. У цих тезах він визначив основи свого вчення. Чільне місце в ньому належало трьом положенням.

- 1) Людина рятується лише своєю вірою.
- 2) Спасіння можна отримати тільки Божою милістю й воно не залежить від будь-яких заслуг людини, адже не люди, а лише Бог знає справжню ціну «добрих справ».
- 3) Єдиним авторитетом у справах віри є Святе Письмо, Слово Боже.

Вчення М. Лютера, яке можна стисло охарактеризувати як «спасіння вірою», спонукало багатьох людей до подальших роздумів. Якщо спасіння залежить лише від Божого милосердя, то виникає питання: для чого взагалі потрібне посередництво церкви, усієї величезної церковної ієрархії на чолі з Папою Римським? Вчення М. Лютера перекреслювало обов'язковий для католицизму авторитет поряд зі Святим Письмом рішень Папи й церковних соборів. На думку богослова, про це не йдеться у Святому Письмі, а тому його слід відкинути як «людські вигадки».

На виступ М. Лютера відгукнулася значна частина населення Німеччини. Католицька церква його засудила, Папа Лев X відлучив богослова від церкви. Однак деякі німецькі князі на з'їзді у Вормсі вирішили підтримати М. Лютера. У Німеччині почалася Реформація, яка охопила більшість населення країни.

У розгортанні Реформації в Німеччині дослідники визначають два напрями. М. Лютер, який започаткував Реформацію в країні, уособлював церковний, або магістерський напрям. Його представники сподівалися шляхом реформування католицизму зберегти церковні традиції. Цей напрям також став поштовхом до виникнення народного, або радикального, напрямку Реформації, який взагалі відкидав традиційну церкву.

4. Народна, або радикальна, Реформація. Селянська війна.

У кожному місті й селі Німеччини люди сперечалися про те, якою тепер має бути церква. Вони самовільно виганяли священників, розпускали монастирі. Користуючись ситуацією, князі захоплювали монастирські землі, а населення відмовлялося сплачувати церкві податки. Владу Папи Римського більше не визнавали.

Проте ці зміни задовольняли не всіх. Міська біднота, селяни прагнули більшого. Вони слухали проповідників народного напрямку, які закликали знищити католицьку церкву, повернутися до ідей раннього християнства й побудувати Царство Боже на Землі: «усе буде спільним і всі люди стануть рівними». Саме такої Реформації вони бажали та ладні були боротися за неї.

У багатьох містах і селах виникли стихійні виступи. Реформація, що починалася як рух поміркованих верств суспільства, натхненних гуманістичними ідеалами за перетворення католицької церкви, набула рис, притаманних боротьбі населення за покращення свого становища.

Поступово Священну Римську імперію охопили масові заворушення економічного й релігійного характеру. У них узяли участь селяни, частково городяни й дрібні рицарі. Ці події увійшли в історію під назвою **Селянська війна 1524—1525 рр.** Вона була спричинена соціальними суперечностями та супроводжувалася жорстокістю з обох сторін, спустошенням цілих областей країни. Спільної програми в повсталих не було. Найбільшого розмаху цей конфлікт досяг навесні-влітку 1525 р., коли в ньому брало участь близько 300 тис. осіб.

М. Лютер засуджував жорстокість обох сторін конфлікту. Селян-повстанців він вважав «грабіжницькими і розбійними ордами», а їхнім противникам нагадував про християнське милосердя й виступав проти «лютих, несамовитих, таких, що не усвідомлюють, що роблять, тиранів, які навіть після закінчення битви не можуть утамувати свою жагу крові».

Ульріх фон Гуттен. Художник Ерхард Шен. Гравюра 1522 р.

? Якими були причини й результати Селянської війни 1524—1525 рр.?

Мартін Лютер. Художник Лукас Кранак (Старший). 1526 р.

Повсталі селяни оточують лицаря.
Гравюра 1539 р.

Працюємо з хронологією

- **1517 р.** — виступ М. Лютера, що спричинив початок Реформації в Німеччині.
- **1524—1525 рр.** — Селянська війна в Німеччині.

На тогочасних українських землях, де більшість населення сповідувала православ'я, Реформація як явище, пов'язане з розвитком католицької церкви, не мала успіху. На Правобережній Україні ідеї європейської, насамперед польської, Реформації призвели до утворення представниками литовсько-руської шляхти нечисленних протестантських громад. Також з'явилися перші переклади біблійних текстів мовою, наближеною до народної. Вони активізували перекладацько-видавничу діяльність православних і католиків.

Селянська війна завершилася поразкою повсталих. За оцінками сучасних істориків, у ній загинуло близько 100 тис. осіб.

Багато представників міської та сільської бідноти розчарувалися в ідеях Реформації. На повсталих чекали переслідування, обмеження прав і, як наслідок, між значною частиною народу та владою зростає взаємна недовіра.

Проте діяльність народних проповідників не припинилася. Її результатом стала поява сучасних євангельських течій — баптистів, менонітів, методистів та п'ятдесятників.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- На початку XVI ст. в Німеччині виник рух за реформування католицької церкви.
- Діяльність німецьких гуманістів відіграла важливу роль у поширенні поглядів про необхідність змінити роль церкви в суспільстві.
- Виступ М. Лютера започаткував Реформацію в Німеччині, яка згодом поширилася в інших країнах Європи.
- Народна Реформація, пов'язана з тлумаченням реформаційних ідей народними масами, призвела до Селянської війни 1524—1525 рр., яка зазнала поразки.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Асоціації».
Правила гри. Учитель/вчителька наводить терміни й поняття за вивченою темою. Учні та учениці мають навести асоціації, які вони в них викликають, і пояснити їхнє значення.
2. Якими були особливості розвитку Німеччини на початку XVI ст.? 3. Яку роль у підготовці суспільства до Реформації відіграли німецькі гуманісти? 4. Назвіть основні положення реформаційних поглядів М. Лютера. До яких наслідків призвело їх поширення? 5. **Колективне обговорення.** Яких цінностей дотримувалися учасники Селянської війни 1524—1525 рр.? Який результат такого конфлікту, на вашу думку, є найкращим: перемога повсталих, перемога влади чи компроміс? Поясніть свою точку зору.
6. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 5). 7. Покажіть на карті (с. 31) райони, охоплені Селянською війною 1524—1525 рр.
8. **Розв'яжіть пізнавальну задачу.** У Німеччині в період початку Реформації набув поширення вислів: «Еразм відклав яйце, а Лютер його висидів». Поясніть його зміст. 9. **Робота в парах.** Розподіліть ролі та розіграйте уявний діалог між прибічником і противником поширення Реформації в Німеччині.

§ 7. Поширення Реформації та Контрреформації в Європі

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як виник протестантизм; про особливості кальвінізму; що таке Контрреформація; якою була роль ордену єзуїтів у поширенні Контрреформації.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як у Середньовіччі католицька церква боролася з тими, хто виступав проти неї? 2. Чому католицька церква придушувала будь-які спроби заперечення її привілейованого місця в середньовічному суспільстві?

1. Народження протестантизму. Шмалькальденські війни. Боротьба між прихильниками та противниками ідей М. Лютера в Німеччині тривала ще 30 років після закінчення Селянської війни. Прихильники **лютеранства** в Північній Німеччині реформували католицьку церкву. Главою церкви в кожному князівстві став князь, скасовувалися дорогі обряди, шанування ікон, богослужіння велось рідною мовою. Усі церковні володіння конфісковувалися.

У 1529 р. на засіданні рейхстагу в місті Шпаер католицька більшість прийняла рішення, за яким католицькі церковні служби мали стати обов'язковими на території князівств і в містах, прихильних лютеранству. У відповідь представники п'яти князівств і 14 міст склали протест, у якому заявили, що в питаннях віри неможливо підкорятися рішенню більшості. Відтоді прихильників лютеранства почали називати **протестантами**, а лютеранську церкву — протестантською.

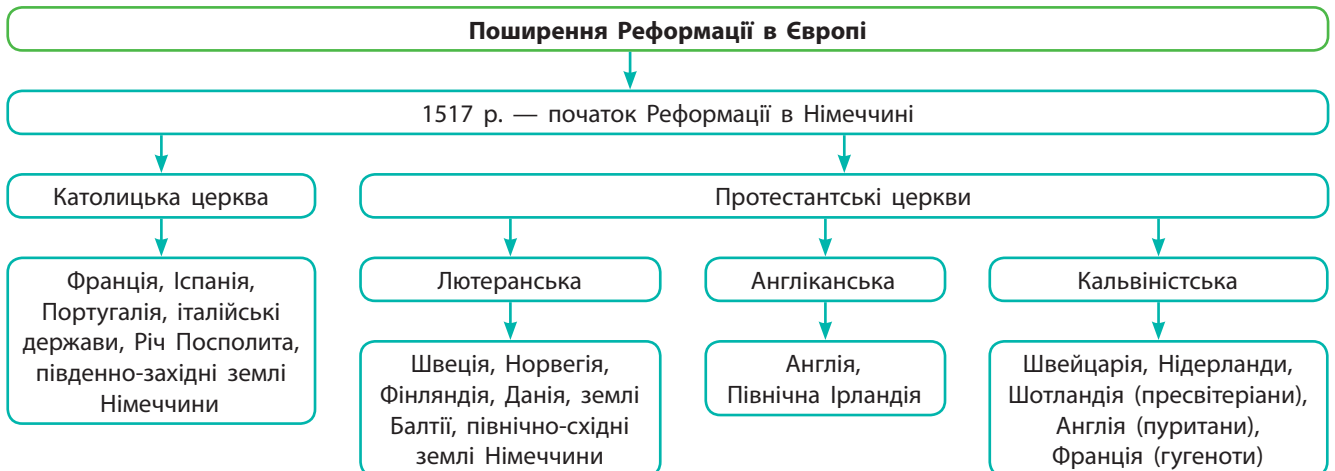
Протистояння між католиками й протестантами в Німеччині не припинялося та переросло в **релігійні війни**.

Протестантські князі об'єдналися у Шмалькальденський союз. Імператор Карл V у 1546 р. розпочав проти нього Першу Шмалькальденську війну, переміг у ній, але результатами перемоги скористатися не зміг. Його спроба

? Чи було правильним, на вашу думку, твердження прихильників лютеранства, що в питаннях віри неможливо підкорятися рішенню більшості? Поясніть свою думку.

Лютеранство — напрям протестантизму, що виник під час Реформації в Німеччині в XVI ст. У його основу було покладено вчення М. Лютера.

Протестантизм — один із трьох основних (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямів у християнстві, що виник під час Реформації в XVI ст. Протестантизм є сукупністю численних самостійних церков.

Релігійні війни — збройний конфлікт між представниками різних релігійних груп. Релігійні війни найчастіше виникають між країнами з різною релігією або між представниками різних релігійних течій у межах однієї країни.

Секуляризація (від латин. *saecularis* — світський) —
1) у широкому розумінні: зменшення впливу церкви на суспільне життя та впливу релігії на свідомість людей;
2) у вузькому розумінні: конфіскація державою церковної власності, земель тощо.

? Чому саме кальвінізм став основою світогляду «ділової лудини» Нового часу?

Жан Кальвін. Художник Тіціан Вечелліо. XVI ст.

призупинити Реформацію в Німеччині до рішення Тридентського собору (про нього ви дізнаєтеся далі в параграфі) зустріла запеклий опір населення.

У Другій Шмалькальденській війні, що розпочалася в 1552 р., союз протестантських князів діяв разом із військом французького короля Анрі II. Вони розбили армію імператора. Після цього в 1555 р. на рейхстазі в місті Аугсбург було укладено релігійний мир. Незважаючи на вимоги лютеран, населення імперії не отримало права вибору релігії. Релігію у своїх володіннях визначали князі, а піддані мали дотримуватися її. Діяв принцип «чия влада, того й віра». У тексті договору закріплювалося право на переселення для тих жителів князівств, які не бажали прийняти релігію свого правителя, причому їм гарантувалася недоторканність особи й майна. Аугсбурзький мир не вирішив усіх проблем, проте послабив протистояння католиків та протестантів.

Усвідомлюючи повний крах своїх планів і те, що Аугсбурзький мир підтвердив фактичний розпад імперії, Карл V відмовився його підписати та зрікся престолу.

2. Реформація у Швейцарії. Кальвінізм. Події в Німеччині мали великий вплив на кантони — окремі незалежні землі, що об'єднувалися у Швейцарський союз. Більшість населення тут також була невдоволена католицькою церквою, виступала за обмеження її впливу й **секуляризацію** володінь. Реформацію в країні започаткував Ульріх Цвінглі, який був прибічником поглядів Еразма Роттердамського. У 1523 р. в Цюриху він оприлюднив «67 тез», де виклав основи свого вчення. Головним проголошувалося твердження, що благодать дарується Богом глибоко віруючій людині. За словами У. Цвінглі, істинним у християнській вірі є лише те, що підтверджується Святим Письмом, а не те, що, як вважав М. Лютер, не суперечить йому. У. Цвінглі вимагав усунути із церков усе, що відволікає від зосередження вірян на зверненнях до Бога, — прикраси, картини, скульптури, музику тощо. Крім цього, він заперечував необхідність ушанування святих, поклоніння мощам, існування чернецтва й дотримання постів.

У дискусіях із католиками в Цюриху У. Цвінглі фактично переміг. Проте після його загибелі вчення поступово занепало.

Іншим центром реформаційного руху у Швейцарії стало місто Женева. Городяни підтримали лютеранських проповідників і примусили католицьке духовенство залишити місто. Остаточну перемогу Реформація здобула в Женеві, коли в 1541 р. туди прибув французький богослов Жан Кальвін, рятуючись від релігійних переслідувань. Він став відомим серед прихильників реформування церкви завдяки своїй головній праці «Настанова у християнській вірі».

В основу вчення Ж. Кальвіна, яке отримало назву **кальвінізм**, було покладено ідею про божественне призначення. Він вважав, що доля кожної людини заздалегідь визначена Богом, і тільки Бог вирішує, потрапить людина до пекла чи до раю. У своєму земному житті людина має працювати, не прагнути комфорту й насолоди, бути сумлінною та накопичувати багатства.

Якщо католицька церква вважала багатство гріхом, то Ж. Кальвін, навпаки, видавав його за ознаку Божого благословення. Він виправдовував лихварство, вважав за можливе існування рабовласництва.

У Європі Женева почала називати «протестантським Римом», а Ж. Кальвіна — «женевським Папою». Він залишався релігійним і політичним лідером міста до самої смерті. Кальвіністська церква у Швейцарії досить суворо контролювала всі сфери життя людей; заборонялися танці, пісні, святковий одяг, прикраси. За порушення норм християнської моралі жорстоко карали.

Незважаючи на суворі вимоги до людей, кальвінізм загальною відповідав потребам нового капіталістичного суспільства. Погляди Ж. Кальвіна поширилися із Женеви до країн, де розвивалися ринкові відносини, і стали основою системи поглядів на світ і своє місце в ньому «ділової людини» Нового часу. Кальвінізм поряд із лютеранством належав до церковного, або магістерського, напрямку Реформації.

3. Контрреформація. Тридентський собор. Через поширення впливу протестантизму католицька церква розпочала власну реформу та вступила на шлях відродження. Це була система заходів, які отримали назву **Контрреформація**. Її представники пропонували скликати церковний собор для здійснення перетворень у житті католицької церкви та водночас активніше протидіяти наступу протестантизму.

Коли виникла небезпека поширення ідей лютеранства в Італії, Папа Павло III створив у 1542 р. Конгрегацію верхньої інквізиції, якій доручив боротися з поширенням ересей. Із часом вона почала впливати майже на всі католицькі держави. Особливо жорстоко інквізиція діяла в Іспанії та Португалії, де всі підозрювані, «залишки лютеран» і «прибічники еразмізму», засуджувалися до спалення.

Наступного року з'явився «Індекс заборонених книг». Внесені до нього твори вилучали та спалювали на майданах разом із портретами їхніх авторів. Винним у читанні або переховуванні заборонених книг загрожував суд інквізиції. Одночасно із цим Папа Римський доручив раді церковних вчених розробити проект реформи для оновлення католицької церкви. Затвердити цю реформу мав церковний собор, який зібрався в місті Тридент. Тридентський собор працював із перервами протягом 1545—1563 рр. та отримав від Папи повну свободу дій в обговоренні питань церковного життя.

Кальвінізм — напрям протестантизму, що виник під час Реформації у Швейцарії в XVI ст. У його основу було покладено вчення Ж. Кальвіна.

У часи затвердження кальвіністської церкви у Швейцарії трагічно склалася доля іспанського лікаря Мігеля Сервета. За виступи проти католицької церкви його переслідувала інквізиція, і він сподівався знайти порятунок у Женеві. Проте Ж. Кальвіну також була не до вподоби звичка М. Сервета брати все під сумнів. «Женевський Папа» звинуватив його в ересі та засудив до спалення на вогнищі.

? Які основні заходи передбачала Контрреформація?

Контрреформація (католицька Реформація, або католицьке відродження) — релігійно-церковний рух у Європі другої половини XVI — середини XVII ст. за оновлення та реформування католицької церкви, що виник як реакція на протестантську Реформацію та поширення протестантизму.

Ігнатій Лойола. Невідомий художник. XVI ст.

Єзуїти (від латин. *Jesus* — *Iesus*) — члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса».

Місіонерство — тут: проповідь християнства, що здійснювалася в найвіддаленіших куточках планети.

Із листа І. Лойоли до імператора Карла V (середина XVI ст.)

Для боротьби зі злом, що поширюється і лютує в Німеччині, необхідно перш за все віддати перевагу такому засобу, як університети, що є прикладом релігійного життя, цілісності католицького вчення та приводить учнів до добра...

? **Робота в парак.** Обговоріть і визначте: **1.** До чого автор листа закликав імператора? **2.** Які можливості для боротьби з поширенням Реформації, на вашу думку, могли дати католицькій церкві заклади освіти?

Собор закликав до очищення церкви від негідних церковних діячів, заборонив продаж індульгенцій і церковних посад, установив суворий нагляд за поведінкою священників. Церква повернулася до своєї головної справи — піклуватися про душі людей і допомагати бідним; ченці відкрили двері монастирів для хворих і жебраків, надавали притулок нужденним і годували голодних. На Тридентському соборі було також затверджено основні католицькі настанови. Рішення собору надихали прихильників католицизму, але його категорична відмова знайти порозуміння із протестантами призвела до посилення релігійного розколу в Європі.

4. «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів). Особливу роль у боротьбі проти Реформації відіграло «Товариство Ісуса», або орден єзуїтів, створене іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою в 1534 р. Затверджений Папою в 1540 р. орден швидко розростається. У 1556 р. він налічував близько 1 тис. осіб, а в 1615 р. — уже близько 13 тис. осіб. Спочатку орден намагався займатися лише проповідницькою та добродійною діяльністю, але пізніше його метою проголосили також захист католицької віри.

Чітка організація та сувора дисципліна сприяли ефективній діяльності ордену, дозволяли швидко досягати поставленої мети, використовуючи будь-які засоби. Проте це не була спільнота людей, які сліпо виконували накази керівників. «Товариство Ісуса» об'єднувало високоосвічених людей, які знали на психології, мали неабиякі природні здібності й усвідомлено присвячували себе справі відродження могутності церкви. Впливаючи на думки людей, єзуїти намагалися схилити їх на свій бік.

Із розгортанням Контрреформації єзуїти стали першим в історії католицької церкви релігійним орденом, для якого освіта перетворилася на основну діяльність. Дві третини всіх організацій «Товариства Ісуса» в XVII—XVIII ст. склали школи та університети. У своїх навчальних закладах єзуїти надавали ґрунтовні знання з предметів, водночас виховуючи учнів у дусі католицизму. Метою ордену стало через вплив на молодь поступово посилити прихильність населення до католицької церкви. Станом на 1615 р. орден єзуїтів по всьому світу опікувався 370 школами, а на 1773 р. — понад 800.

Не менш впливовим напрямом діяльності ордену стало **місіонерство**. Характерною рисою цієї діяльності було те, що єзуїти, не втручаючись у місцеві звичаї та традиції, мирно узгоджували їх із вимогами християнської релігії. Стикаючись із фактами грубого порушення колонізаторами норм християнської моралі, єзуїти засуджували ці дії, ставали на захист місцевого населення. У 1556 р., коли помер І. Лойола, орден уже мав понад 100 місій у різних країнах світу.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Шмалькальденські війни стали першими релігійними війнами між католиками та протестантами в межах однієї країни.
- Завдяки Аугсбурзькому релігійному миру в Європі вперше перемогла ідея віротерпимості, що стало одним із проявів формування культури Нового часу.
- У середині XVI ст. Ж. Кальвін сформулював вчення про призначення людини й розвинув ідеї Реформації. Женева, де він оселився, стала одним із центрів європейської Реформації.
- Вчення Ж. Кальвіна та створена ним церква здобули у світі навіть більше прихильників, ніж лютеранство. Перетворенню та зміцненню католицької церкви сприяла Контрреформація.
- Рішення Тридентського собору оновили католицьку церкву, пристосовуючи її до потреб європейського суспільства того часу.
- Орден єзуїтів завдяки своїй освітній діяльності став найбільшим у Європі вчителюючим орденом.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Ланцюжок». **Правила гри.** Учитель/вчителька об'єднує учнів та учениць у чотири команди. Вони мають розкрити зміст певного пункту параграфа, відповідаючи по черзі одним реченням. За зупинку понад 30 секунд і помилкове твердження нараховуються штрафні бали.
2. Як прибічники лютеранства в Німеччині боролися за свої права? 3. Чим кальвінізм приваблював підприємців Раннього Нового часу? 4. У чому полягав зміст Контрреформації як католицького відродження? 5. Чим орден єзуїтів відрізнявся від інших чернечих орденів?
6. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 5). 7. Покажіть на карті (с. 31) території поширення лютеранства й кальвінізму в Європі. 8. Складіть порівняльну таблицю «Лютеранство і кальвінізм».

План порівняння	Лютеранство	Кальвінізм
Місце та обставини виникнення		
Основні ідеї вчення		
Країни поширення		

9. За висловом сучасного історика, «у тих країнах, де протестантизм зазнавав поразки, його переможцем був учитель — єзуїт». Поясніть, як ви розумієте це судження. Чи поділяєте ви думку історика? Чому? 10. Напишіть листа до німецького лютеранина від імені жителя/жительки Женеви часів, коли там діяв Ж. Кальвін, з описом змін, які відбулися в житті міста. 11. **Робота в парах.** Обговоріть і висловіть свою думку щодо моральних цінностей і переконань тих, хто: 1) підтримував розгортання Контрреформації; 2) присвячував своє життя діяльності в ордені єзуїтів. 12. Напишіть есе за темою «Уроки поширення Реформації і Контрреформації в Європі». Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника.

Працюємо з хронологією

- **1555 р.** — укладення Аугсбурзького релігійного миру.
- **1534 р.** — створення «Товариства Ісуса» (ордену єзуїтів).

Соборна церква ордену єзуїтів у Римі, у якій похований його засновник І. Лойола. XVI ст.

На українських землях у складі Корони Польської орден єзуїтів розпочав діяльність у 1569 р. Він розгорнув широку освітню роботу, створюючи публічні школи гуманістичного спрямування, колегіуми для шляхетської молоді, учительські семінарії та духовні семінарії для священників. На середину XVII ст. на українських землях діяло 13 колегіумів. Із часом школи у Львові, Перемишлі та Ярославі перетворилися на навчальні заклади вищого типу. Модель єзуїтського шкільництва стала взірцем для створення православної Києво-Могилянської колегії.

Єзуїтські школи приваблювали безкоштовним навчанням і використанням рідної мови.

§ 8. Культура епохи Бароко. Народження нової європейської науки

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про особливості мистецтва епохи Бароко; якою була творчість видатних художників цієї доби; про втілення гуманістичних ідей у творчості М. де Сервантеса; як розвивалися наукові знання в цей період.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як мистецтво своїми засобами відображає дійсність? 2. Із чим пов'язаний перехід від одного до іншого стилю в культурі? 3. Які риси були притаманні розвитку науки в Середньовіччі? 4. Які пам'ятки стилю бароко вам відомі?

? Визначте основні особливості мистецтва епохи Бароко.

Бароко (від італ. *barocco* — примхливий, химерний) — стиль у мистецтві країн Європи, колоніальної Центральної та Південної Америки кінця XVI — кінця XVIII ст.

Серед усіх східнослов'янських православних земель найбільшого розвитку епоха Бароко набула на території сучасної України. У другій половині XVII ст. Київ став центром барокової культури, звідки її вплив поширився в північно-східному напрямку на Московську державу та в південно-західному напрямку на Балкани. Саме тоді для належної до православного східнослов'янського світу української культури дедалі більшого значення набували зв'язки з польською та західноєвропейською культурою.

На думку дослідників, основними особливостями українського Бароко є те, що воно мало церковний характер і йому не передувала розвинена культура Ренесансу.

1. Особливості мистецтва епохи Бароко. Наприкінці XVI ст. в деяких країнах Європи культура епохи Відродження почала поступатися місцем новому стилю — **бароко**. Його батьківщиною вважається Італія. Яскраві художні засоби епохи Бароко, на противагу Ренесансу з його величними, гармонійними, але застиглими композиціями, відзначалися внутрішнім напруженням та динамізмом.

Мистецтво епохи Бароко змінилося за змістом. Головну увагу воно приділяло пристрастям і почуттям людини, поєднувало дійсне та уявне. Митці ігнорували розміри й норму, зображували контрасти, що створювали ілюзію реальності.

Досить поширеною є думка, що епоха Бароко постала на хвилі кризи гуманізму. Той світ, до створення якого закликали гуманісти, мав стати впорядкованим і гармонійним, а перетворився на хаос, у якому людина, як виявилось, була суперечливою істотою, роздвоєною між добром і злом. Бароко відображало бажання людини насолоджуватися життям, мистецтвом та природою. Якщо Ренесанс майже не виходив за межі країн Західної Європи, то з епохи Бароко почалося поширення мистецьких здобутків на інші регіони світу. Велике значення має те, що протягом XVII ст., яке називають «століттям Бароко», відбулася справжня наукова революція, яка повністю змінила середньовічне світобачення.

2. Художники епохи Бароко. Найвідомішими майстрами живопису епохи Бароко вважаються голландець Рембрандт ван Рейн, фламандець Пітер Пауль Рубенс, іспанець Дієго Веласкес.

У 30-ті рр. XVII ст. **Рембрандт ван Рейн** був найпопулярнішим художником Нідерландів. Відомим його зробила картина «Урок анатомії доктора Тульпа» — груповий портрет доктора Тульпа з учнями. Створюючи його, митець уперше вирішив відмовитися від традиційної композиції, де всі персонажі позують художнику. На картині учні оточили стіл, на якому лежить тіло людини, і слухають пояснення доктора. Митець зумів показати різну реакцію на кожному з обличч учнів.

Коронація Марії Медічі.
Художник Пітер Пауль Рубенс. 1610 р.

? Яке враження справляють на вас твори П. П. Рубенса? Якими засобами художник досягав впливу на глядача? Поясніть свою думку.

Вінцем життя й творчості художника стала картина «Повернення блудного сина» — біблійний сюжет про гультяя, який, втративши все в житті, повернувся в рідний дім, до батька.

Спільною рисою, що об'єднувала фламандське та голландське мистецтво, стала любов до життя в усіх його проявах. Однак якщо на картинах голландських майстрів переважали побутові сцени, портрети бюргерів і міщан, то фламандські художники віддавали перевагу тому, що хотіли побачити католицьке духовенство та дворянство. Центральною постаттю фламандського мистецтва XVII ст. вважається **Пітер Пауль Рубенс**. У його творчості ці особливості проявилися найбільш яскраво. Майстер та його учні створили сотні картин, уславлюючи в яскравих барвах силу, мужність, красу людських почуттів і вчинків.

У П. П. Рубенса було багато картин на історичні теми. Одна з найвідоміших серій — «Життя Марії Медічі» — складається з 21 твору, де художник зобразив і реальних історичних осіб, і міфологічних персонажів, відтворив тогочасну історичну епоху. Творчість П. П. Рубенса мала величезний вплив на становлення фламандської школи живопису, а його роботи відомі в усьому світі.

Іспанського майстра **Дієго Веласкеса** сучасники називали «живописцем істини». Із 24 років і до кінця життя він був придворним художником іспанського короля Феліпе IV. Провідне місце у творчості митця посідали портрети членів королівської родини, іспанських дворян та їхніх дружин. Іспанська аристократія не вимагала, щоб її малювали красивішою, ніж вона була насправді, — вона пишалася своїм походженням, а не мінливою красою.

Прялі (Міф про Арахну).
Художник Дієго Веласкес. 1658 р.

? Чому Д. Веласкеса називали «живописцем істини»? Поясніть свою думку.

? Чи можна стверджувати, що у творчості митців епохи Бароко наявні спільні риси? Які саме?

Повернення блудного сина.
Художник Рембрандт ван Рейн. 1632 р.

Папа Римський Інокентій X, побачивши свій портрет, виконаний Д. Веласкесом, промовив: «Занадто схожий».

Портрет інфанти Маргарити.
Художник Дієго Веласкес. 1659 р.

? Підготуйте опис однієї з картин митців доби Бароко, розглянутих у параграфі. Скористайтеся планом-схемою для аналізу джерел візуальної інформації в електронному додатку до підручника.

Головний герой твору М. де Сервантеса «Премудрий ідальго Дон Кіхот із Ламанчі» не сприймає несправедливість світу. Він казав: «За однаково сильного відчуття справедливості нехай сльози бідняка викличуть у тебе більше співчуття, ніж скарги багатія». У цих словах — відлуння думок, що були досить сміливими та навіть небезпечними в Іспанії XVII ст. У романі Дон Кіхота супроводжує його вірний товариш — селянин Санчо Панса. Він часто буває незграбним, кумедним, але водночас є носієм народного гумору, характеру й мудрості.

? Чи є правильним судження, що в епоху Бароко відбулася наукова революція? Поясніть свою думку.

Наприкінці життя Д. Веласкес створив картину «Прялі», де зобразив простих робітниць, які ткали килим, а поряд із ними — придворних дам, що розглядали готову роботу.

3. Мігель де Сервантес. Епоху Бароко, яка стала «золотим віком» іспанської літератури, започаткувала творчість письменника **Мігеля де Сервантеса**. Головним у його доробку став роман «Премудрий ідальго Дон Кіхот із Ламанчі», який чимало дослідників називають першим сучасним романом та одним із найкращих творів світової художньої літератури.

Головний герой роману дворянин Алонсо Кіхано мріяв відродити лицарські часи тоді, коли вони вже давно минули. Він один не розумів цього та як останній «лицар сумного образу» був досить кумедною постаттю. Герой називав себе мандрівним лицарем на ім'я Дон Кіхот і намагався самотужки змінити існуючі порядки, захистити вдів і сиріт, покарати винуватців їхніх страждань. Насправді ж він створював тільки безладдя. Проте мотиви його вчинків — людяні та шляхетні.

Роман з'явився як сатира на численні лицарські романи, які набули значного поширення в тогочасній Іспанії. У них змальовувалися ідеальні, але нереальні персонажі. М. де Сервантес на противагу їм зобразив притаманні людині дві складові її природи — благородний ідеалізм та реалістичну практичність. Поділяючи ідеали гуманізму, автор одночасно показав, що людина набагато складніша за той образ, який створили гуманісти.

4. Розвиток медицини й математики. Період XVII ст. став часом, коли відбулися вирішальні кроки в пізнанні людини й законів Всесвіту, що заклали основи нового природознавства.

Значних успіхів було досягнуто в розвитку анатомії. Почали проводити систематичні анатомічні розтини, що дало змогу висунути нові теорії про природу людського організму та винайти нові методи лікування хвороб. Італійський лікар Андреас Везалій видав у 1543 р. фундаментальну працю «Про будову людського тіла». Незважаючи на переслідування церковної та світської влади, А. Везалій робив розтини людських тіл, вивчаючи анатомію людини.

Іспанський вчений Мігель Сервет відкрив та описав систему кровообігу людини, існування якого підтвердили анатомічні дослідження А. Везалія. Англійський лікар та анатом Вільям Гарвей створив теорію кровообігу людини. Згодом він почав досліджувати, як зароджується людське життя. Однак у тогочасній Європі не сприйняли відкриттів вченого.

Із кінця XVI ст. почала активно розвиватися математика. Набула сучасного вигляду алгебра. Французький математик

Франсуа Вієт запровадив буквені позначення й започаткував загальну теорію рівнянь, завдяки чому його вважають засновником нової алгебри.

Ще один французький математик і філософ Рене Декарт установив взаємозв'язок між теорією рівнянь і геометрією та відкрив нову дисципліну — аналітичну геометрію. Основи своєї теорії він виклав у праці «Міркування про метод».

Нові методи обчислення нескінченно малих величин запропонував професор Болонського університету Бонавентура Кавальєрі у праці «Геометрія неподільних». У розробці цього методу значну роль відіграли також німецький математик Йоганн Кеплер і вже згадуваний Р. Декарт, який увів у науковий обіг поняття змінної величини.

5. Розвиток астрономії. Розвиток мореплавства в Ранній Новий час сприяв становленню наукової астрономії. Саме в цій галузі було зроблено відкриття, що завдали нищівного удару старій системі поглядів на будову Всесвіту. Вона базувалася на поглядах Арістотеля і Птолемея, які вважали, що в центрі Всесвіту перебуває нерухома Земля, навколо якої обертаються Місяць, Сонце та зорі.

Хибність старої теорії довів польський вчений **Миколай Коперник**. Шляхом досліджень він дійшов висновку, що Земля разом з іншими планетами обертається навколо Сонця та навколо своєї осі, і розробив теорію про геліоцентричну систему (із Сонцем у центрі). Свої погляди М. Коперник виклав у праці «Про обертання небесних тіл». Він створював її впродовж 40 років, але, розуміючи, яку реакцію вона викличе, боявся видавати. Книгу було надруковано після смерті вченого. У 1616 р. католицька церква засудила працю М. Коперника й розмістила її в «Індексі заборонених книг».

Наступний крок у розвитку астрономії здійснив італієць **Джордано Бруно**. На відміну від М. Коперника, який центром Всесвіту вважав Сонце, Дж. Бруно обґрунтував ідею нескінченності Всесвіту, де існує безліч світів з окремими «сонцями». За свої погляди він був заарештований, провів вісім років у в'язниці, але так і не зрікся переконань. За вироком суду інквізиції його звинуватили в ересі та спалили на вогнищі. Усі твори Дж. Бруно було внесено до «Індексу заборонених книг», де вони залишилися до 1948 р.

Італійський вчений **Галілео Галілей** зробив телескоп зі збільшенням у 32 рази і за його допомогою розпочав регулярні спостереження. Він переконався в безмежності зоряного простору, відкрив гори на Місяці, плями на Сонці та супутники Юпітера. Усе це підтверджувало правильність теорій М. Коперника та Дж. Бруно. У 1632 р. Г. Галілей видав працю «Діалоги про дві найвідоміші системи світу — Птолемеєву та Коперникову», де навів незаперечні докази

Вчений-аматор Антоні ван Левенгук (Нідерланди) винайшов мікроскоп, який дозволив йому зробити чимало важливих відкриттів. Найбільше їх було здійснено в 1674 р., коли вчений першим дослідив і довів існування мікробів. У краплині води А. ван Левенгук відкрив цілий новий світ.

? Чи є правильним твердження, що відкриття астрономів Раннього Нового часу спричинили зміну поглядів на будову Всесвіту? Поясніть свою думку.

Астрономія (від грец. — зоря і закон) — наука про будову та розвиток космічних тіл і Всесвіту загалом.

Галілео Галілей. Художник Доменіко Тінторетто. 1602—1607 рр.

правильності теорії М. Коперника. За цю книгу церква влаштувала суд над 70-річним астрономом. Після п'яти місяців принижень і допитів Г. Галілей зрікся своїх поглядів. За легендою, після цього він вигукнув: «А все-таки вона обертається!».

Лише у 80—90-х рр. ХХ ст. католицька церква визнала помилковість своїх вироків щодо вчених і погодилася з їхніми поглядами на будову Всесвіту.

Працюємо з хронологією

- **Кінець XVI ст.** — початок епохи Бароко в Європі.

Практичне заняття за розділом II

Узагальнення за розділом II

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Епоха Бароко збагатила європейське мистецтво творами, що поєднували пишність, вигадливість і виразні художні елементи.
- Унаслідок наукових відкриттів XVI—XVII ст. сформувалися основи нового природознавства, виникла наукова теорія будови Всесвіту, що відкрило шлях до пізнання законів природи.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Я запитую — ви відповідаєте».
Правила гри. Учні та учениці на аркушах складають запитання за матеріалом параграфа. Учитель/вчителька збирає аркуші, перемішує та роздає знову в довільному порядку. Учні та учениці мають дати відповіді на запитання своїх однокласників.
2. Чим відрізнялися стилі епохи Відродження та Бароко? 3. Що нового додали в розвиток живопису художники епохи Бароко?
4. Чим уславився М. де Сервантес? 5. Яким був вплив на розвиток європейського суспільства відкриттів, здійснених у цей період у медицині й математиці? 6. Чи можна стверджувати, що тогочасні відкриття європейських астрономів створили нову картину Всесвіту? Чому?
7. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 5). 8. Складіть таблицю «Наукові відкриття XVI—XVII ст.».

Вчений	Зміст відкриття	Значення відкриття

9. На прикладах життя та діяльності М. Коперника, Дж. Бруно й Г. Галілея висловіть власні думки про те, у чому проявлялася особиста мужність вченого в тогочасну добу. 10. З'ясуйте, які існують культурні пам'ятки епохи Бароко у вашій місцевості. Коротко опишіть одну з них (назва пам'ятки, ким і коли створена, у чому полягали її особливості). 11. Висловіть власне ставлення до мистецької спадщини Бароко (на прикладах двох-трьох творів). 12. **Робота в парях.** Ознайомтеся з основними науковими відкриттями XVI—XVII ст., обговоріть і висловіть свою думку про важливість розвитку науки для розвитку суспільства. Чи зберігає наука цю роль зараз?

Розділ III. Держави Західної та Центральної Європи в XVI—XVII ст.

§ 9. Становлення абсолютної монархії у Франції

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про посилення королівської влади у Франції в першій половині XVI ст.; які зміни відбувалися в тогочасному французькому суспільстві та економіці; про початок Реформації в країні; чим були спричинені, як розпочалися та чим завершилися релігійні (гугенотські) війни у Франції.

ПРИГАДАЙТЕ: **1. Колективне обговорення.** Укажіть особливості соціально-економічного розвитку Франції наприкінці XV ст. **2.** Назвіть головні риси станово-представницької монархії у Франції наприкінці XV ст. **3.** Якими були причини перемоги Реформації в Німеччині?

1. Посилення королівської влади. На початку XVI ст. Франція була найбільш населеною країною Європи. Наприкінці XV ст. тут проживало 14—15 млн осіб, а в середині XVII ст. — 16—18 млн осіб. Більшість людей жила в селах, і країна загалом була аграрною.

Об'єднання Франції в єдину централізовану державу завершилося наприкінці XV ст. Разом з об'єднанням країни міцніла влада короля. Генеральні штати (станово-представницький орган влади) не скликали з 1484 р. Король Луї XII, уже не радячись із ними, вів війну за підкорення Італії, установлював податки на утримання армії тощо. Королівська влада ставала нічим не обмеженою, тобто абсолютною. У Франції в XVI ст., як і в багатьох тогочасних європейських країнах, відбувалося становлення нової форми державного правління — **абсолютизму (абсолютної монархії)**.

Король Франсуа I підпорядкував своїй владі католицьку церкву. У 1516 р. він досяг домовленості з Папою Римським Левом X, за якою король сам призначав людей на вищі церковні посади, а Папа тільки затверджував його рішення. Церковні особи фактично стали підлеглими короля. Усі справи життя країни розглядалися на Великій королівській раді, яка готувала укази короля, вирішувала важливі судові справи, призначала нові податки. На указі Франсуа I вперше з'явилася формула його необмеженої влади: «Така моя воля». Королівські чиновники публічно проголошували, що влада короля ніким і нічим не обмежується.

Головною передумовою виникнення абсолютизму у Франції та інших європейських державах Раннього Нового часу вважають руйнування традиційного середньовічного суспільства з трьома незмінними станами з їхніми інтересами та увлеченням про монарха як «помазаника Божого».

? Поясніть, у чому полягала основна передумова виникнення в тогочасній Франції абсолютної монархії.

Абсолютизм (абсолютна монархія) — форма державного правління, за якої верховна влада повністю належить монарху, що править без станово-представницьких органів влади та законодавчих обмежень.

Франсуа I. Художник Жан Клуе. 1525 р.

Під час одного із засідань Паризького парламенту (найвищого органу, який розглядав судові справи) його голова проголосив, звертаючись до Франсуа I: «Ви стоїте вище законів, закони та ордонанси не можуть вас примушувати, і взагалі немає жодної влади, яка могла б вас до чогось змусити».

Із доповіді посла Венеціанської республіки Мікеле Суріано про Францію (1561 р.)

Кількість народу у Франції дуже велика, оскільки вона налічує понад 140 міст... За своїм становищем і гідністю кожен із жителів може належати до одного з трьох станів: перший — духовенство, другий — дворянство, третій не має окремої назви, і оскільки він складається з людей різного становища, то може бути названий станом народу взагалі.

...Дворянство складає найбільшу частину духовенства. Дворянством називають тих, хто користується привілеєм не сплачувати податків і зобов'язаний нести лише особисту військову службу.

Третій стан складається з людей пера, купців, ремісників, плебеїв і селян. ...Становище останніх найважче...

1. Як автор оцінює велич держави?
2. Які стани названо в тексті?
3. Які зміни у становому суспільстві другої половини XVI ст. визначає автор?

Тепер на монарха дивилися як на особу, що своєю сильною владою забезпечить загальний добробут у країні.

Дворянство стало більше залежати від королівської служби. Знать сподівалася, що абсолютна влада монарха дозволить перерозподілити податки на її користь. Купецтво очікувало, що сильний монарх захистить його від іноземних конкурентів. Городяни згодні були обміняти свої вольності на політику монарха, яка забезпечить сприятливі умови для розвитку підприємництва. Селянство мало надію, що міцна королівська влада обмежить сваволю сеньйорів і наведе порядок у країні. Тобто різні соціальні групи мали спільну зацікавленість у посиленні королівської влади.

2. Зміни в суспільстві та економіці. На початку XVI ст. у французькому суспільстві, як і раніше, зберігався поділ на три стани з визначеними правами та обов'язками. Однак упродовж Раннього Нового часу в їхньому становищі відбулися значні зміни.

Найбільш впливовою частиною населення Франції на початку XVI ст. залишалось дворянство. Здебільшого воно не перешкоджало посиленню королівської влади в країні. Лише кілька родів старої знаті (Гізи, Бурбони, Монморансі) ще зберігали великий вплив і гуртували довкола себе прихильників серед середніх і дрібних дворян. Починаючи від середини XV ст. до складу спадкового, родовитого дворянства вливалися заможні городяни (купці, цехові майстри), які отримували дворянські титули, посади високого рангу з королівської милості (або ж купували їх). Дворянство розділилося на старих «дворян шпаги» (ті, що походили з дворянського роду) і нових дворян.

Нові дворяни не були зобов'язані нести військову службу, яка залишалася привілеєм старих дворян. Військова служба звільняла останніх від сплати податків.

Нове дворянство не сплачувало податків тільки в тому випадку, якщо залишало свою попередню торговельну або фінансову діяльність. Шлях у нове дворянство через посади в державному апараті став найпоширенішим. На початку XVII ст. у його складі формувалася численна чиновницька верства, яку називали «дворянством мантиї».

У XVI—XVII ст. у Франції формувалися ринкові відносини. Цей процес відбувався досить повільно: заважали середньовічні пережитки, станові привілеї дворянства й духовенства, безправність підприємців.

Осередками формування нових відносин стали міста. Так, центром розвитку парфумерії, ювелірної справи, виготовлення скляного посуду, меблів, одягу вважався Париж, центром друкарства й банківської справи — Ліон. Чотири рази на рік відбувалися Ліонські ярмарки, у яких брали участь купці з усієї Європи.

ФРАНЦІЯ в XVI — першій половині XVII ст.

- ✕ Убивство гугенотів у Вассі 1 березня 1562 р.; початок релігійних війн у Франції
- 🔥 Варфоломійська ніч у Парижі 24 серпня 1572 р. та масові вбивства гугенотів в інших містах
- 🟩 Території, контрольовані гугенотами в 1573—1598 рр.
- 📜 Підписання Нантського едикту 13 квітня 1598 р.; закінчення релігійних війн
- 🏰 Фортеці, які залишилися в гугенотів після 1598 р.
- Марсель Найважливіші промислові центри
- ⚓ Найважливіші морські порти
- 🔴 Кордони Франції станом на 1643 р.

Друкарська майстерня. Гравюра Раннього Нового часу

Мануфактура з виробництва шовку в Ліоні. Гравюра Раннього Нового часу. XV ст.

Поступово в більшості галузей французької промисловості мануфактури витіснили цехове ремесло. Особливо багато мануфактур існувало у виробництві сукна, лляних і шовкових тканин. Ліонські шовкові мануфактури налічували близько 12 тис. найманих працівників.

Із розвитком підприємництва й торгівлі у Франції формувалася буржуазія. Вона відігравала значну роль в економіці, позичала гроші збіднілому «дворянству шпаги», але залишалася політично безправною. Однак чим більше зростала могутність буржуазії, тим більше вона шукала можливостей впливати на державне життя.

3. Реформація у Франції. У 20-ті рр. XVI ст. у Франції почали поширюватися реформаційні настрої. Палким прихильником ідеї оновлення католицької церкви став французький гуманіст Лефевр д'Етапль, який заявляв про це ще в 1512 р. Він першим, раніше за М. Лютера, сформулював два визначальні принципи майбутньої Реформації — спасіння вірою та необхідність визнання Святого Письма єдиним джерелом релігійної істини. Досить значний вплив на розвиток протестантизму в країні мало поширення ідей Ж. Кальвіна. У Південній Франції з'явилися громади

? Які зміни в суспільстві та економіці Франції відображають наведені ілюстрації?

Лефевр д'Етапль. Художник Жан де Лаон. Гравюра 1581 р.

Релігійні (гугенотські) війни у Франції — низка громадянських конфліктів між католиками, які становили більшість населення, і гугенотами — протестантською меншістю, що сповідувала кальвінізм.

Герцог Франсуа де Гіз. Художник Франсуа Клуе. 1550—1560 рр.

прихильників кальвіністського вчення, яких називали гугенотами («товариші»). Проте більшість французів не підтримала кальвінізм. Населення півночі країни, у тому числі Парижа, залишалося вірним католицизму. На відміну від Німеччини, католицька церква у Франції підкорялася королю та не викликала в населення такого невдоволення своєю діяльністю.

Король Франсуа I у середині 30-х рр. XVI ст. почав переслідувати гугенотів. У 1535 р. влада заарештувала 300 осіб і 35 із них засудила до страти. Із 1540 р. в країні розгорнула діяльність інквізиція. Новий король Анрі II у перші роки свого правління створив для боротьби проти гугенотів спеціальну «Вогняну палату», яка за перші три роки діяльності ухвалила 500 обвинувальних вироків. Однак це не могло зупинити поширення ідей Реформації у Франції.

4. Причини й початок релігійних війн у Франції. Варфоломійська ніч.

У 50—60-х рр. XVI ст. Франція перебувала в тяжкій кризі. Сподівання дворян на воєнну здобич, нові землі та посади внаслідок війн, які вела в цей час Франція, не виправдалися. До того ж «революція цін» призвела до різкого зменшення їхніх прибутків. У цій ситуації реформаційні ідеали приваблювали частину дворянства можливістю захопити церковні землі. Водночас ті, хто залишався вірним королю й католицькій церкві, сподівалися отримати у винагороду володіння супротивників. Однак більшість дворянства не мала чітко визначеної позиції та зберігала нейтралітет.

На чолі прихильників католицької церкви стояла родина лотаринзьких герцогів Гізів. Вождями гугенотів стали принци з родини Бурбонів, яким належало королівство Наварра на кордоні Франції та Іспанії. Між цими двома угрупованнями й розпочалися війни, які тривали 36 років (1562—1598 рр.) та отримали назву **релігійних (гугенотських) війн**. Основними причинами війн стало загострення релігійної боротьби між католиками й гугенотами та ускладнення політичної ситуації у Франції. Напередодні війн французький уряд намагався проводити політику віротерпимості. Проте примирити сторони не вдалося.

Приводом до війн стало вбивство гугенотів 1 березня 1562 р. в містечку Вассі. Герцог Франсуа де Гіз, проїжджаючи через нього зі своїм загоном, напав на гугенотів, які зібралися на богослужіння. Було вбито 23 особи та майже 200 поранено. Католицький Париж зустрів Ф. де Гіза як героя, а гугеноти сприйняли це як початок війни.

У перші десять років жодна сторона не могла здобути незаперечної переваги. За згодою короля Шарля IX 24 серпня 1572 р. в Парижі та деяких інших містах відбулося масове винищення гугенотів та їхніх родин — Варфоломі-

Варфоломійська ніч. Художник Франсуа Дюбуа. 1572—1584 рр.

? Яку інформацію про Варфоломійську ніч надає ілюстрація?

ївська ніч. Під час цих подій загинули тисячі людей. Війни спалахнули з новою силою.

Тепер гугеноти розгорнули боротьбу за зміну королівської династії та в 1576 р. створили на півдні Франції гугенотську Конфедерацію з окремими органами правління, податками, військом. Її очолив Анрі Наваррський.

Королем Франції після смерті Шарля IX став його брат Анрі III Валуа. Через відсутність у нього нащадків Анрі Наваррський ставав найвірогіднішим кандидатом на престол. Імовірність появи короля-гугенота спонукала католиків до активних дій. У 1585 р. вони створили Лігу — об'єднання католицьких міст. Її очолив син Ф. де Гіза герцог Анрі де Гіз, який також висунув претензії на французьку корону. Країна розділилася на дві ворогуючі частини: гугенотський південь і католицьку північ.

5. Завершення релігійних війн. Король Анрі III виявився неспроможним покращити ситуацію. Герцог А. де Гіз вимагав від нього позбавити Анрі Наваррського права на наступництво престолу. Король у відповідь оголосив про розпуск Ліги. А. де Гіз підняв населення Парижа на боротьбу проти короля. Анрі III уклав союз із гугенотами та за їхньою допомогою заспокоїв Париж. Проте невдовзі його було вбито. У Франції встановилося безвладдя. Король Іспанії Феліпе II і Папа Римський обговорювали можливість обрання королем Франції іспанського принца.

Налякани ситуацією в країні прибічники католиків погодилися визнати королем Анрі Наваррського, але вимагали від нього прийняти католицизм. Останній відповів на це словами: «Париж вартий меси!» (меса — католицька

Герцог Анрі де Гіз.
Невідомий художник. 1580 р.

? Які риси характеру історичних осіб, зображених на с. 48—50, прагнули показати художники?

Анрі III. Художник Жан де Кур. XVI ст.

? Як завершилися релігійні війни у Франції?

Загалом у Франції в період релігійних війн, що тривали 36 років, відбулося вісім воєнних конфліктів. Вони забрали багато життів, однак загальну кількість загиблих не вдалося встановити. Лише під час Варфоломіївської ночі, за різними оцінками, загинуло від кількох тисяч до десятків тисяч гугенотів.

Працюємо з хронологією

- **1562—1598 рр.** — релігійні (гугенотські) війни у Франції.
- **1598 р.** — укладення Нантського едикту.

Анрі IV. Художник Франс Пурбус (Молодший). 1600 р.

церковна служба) і став католиком. У 1594 р. він коронувався під ім'ям Анрі IV.

Релігійні війни завершив **Нантський едикт**, виданий новим королем у **1598 р.** Католицизм визнавався панівною релігією, але гугеноти отримали дозвіл вільно сповідувати свою віру та утворювати релігійні громади в усіх містах, крім Парижа. Вони могли обіймати будь-які державні посади. Як гарантію здійснення цієї угоди гугеноти зберігали на півдні 200 фортець із гарнізонами та 25-тисячну армію.

Значення Нантського едикту полягало в тому, що він припинив релігійні війни, надав гугенотам певні громадянські права, відкривши шлях до релігійної терпимості.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У XVI ст. у Франції розпочалося становлення абсолютної монархії, яка стала наступною формою правління після станово-представницької монархії.
- У Ранній Новий час відбулися зміни у структурі дворянства, і воно поділилося на старе і нове.
- Поширення у Франції ідей Реформації викликало в країні глибокий розкол між її прихильниками та противниками. Це спричинило тривалі релігійні війни.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Відгадайте дату або термін».
Правила гри. Учитель/учителька загадує дату або термін, записує на картці та кладе її в конверт. Учні та учениці мають право поставити йому/їй певну кількість запитань (наприклад, шість), щоб з'ясувати загадану дату або термін. Учитель/учителька може відповідати тільки «так», «ні» або «частково».
2. Які зміни відбулися у Франції в першій половині XVI ст. під час становлення абсолютної монархії? 3. Назвіть нові явища в суспільному житті та економіці тогочасної Франції. 4. Як на суспільну ситуацію в країні вплинуло поширення ідей Реформації? 5. Визначте причини й наслідки релігійних війн у Франції.
6. Покажіть на карті (с. 47) події, пов'язані з розгортанням релігійних війн у Франції. 7. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 5). 8. Складіть перелік змін, які відбулися у Франції в період становлення абсолютної монархії.
9. **Робота в парах.** Обговоріть і порівняйте релігійні війни в Німеччині та Франції. Яким, на вашу думку, є їхнє значення для Європи? 10. Напишіть листа від особи жителя Франції до свого друга або подруги в Німеччині з розповіддю про те, до чого призвело поширення ідей Реформації в країні. 11. Підготуйте есе за темою «Уроки релігійних війн у Франції». Скористайтеся відповідним планом-схемою, наведеним в електронному додатку до підручника.

§ 10. Завершення формування абсолютної монархії у Франції

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про роль періоду правління короля Анрі IV в історії Франції; як відбувалося зміцнення абсолютизму за Рішельє під час правління Луї XIII; якими були особливості абсолютизму за Луї XIV; про роль Кольбера в історії тогочасної Франції.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке абсолютизм (абсолютна монархія)? 2. Якими були основні передумови появи абсолютизму у Франції? 3. Укажіть зміни, які відбувалися в управлінні Францією на початковому етапі становлення абсолютизму. 4. Назвіть найважливіші, на вашу думку, події історії Франції XVI — початку XVII ст. Поясніть свій вибір.

1. Піднесення Франції за Анрі IV. Анрі IV (1594—1610 рр.) отримав прізвисько «добрий король». За період його правління було наведено лад у господарстві країни, яке занепало за період релігійних війн; стягування податків із населення впорядкували та зменшили.

Здійснення заходів, спрямованих на відбудову й розвиток економіки, було насамперед пов'язано з діяльністю першого міністра Франції Максимільяна де Бетюна Сюллі. Він вважав, що відновити економіку Франції можна лише за сприяння розвитку сільського господарства та промисловості.

Ремісників звільнили від обмежень, що накладали цехові статuti, створили сприятливі умови для мануфактурного виробництва. Увезення промислових виробів з інших країн обмежили, а вивезення сировини призупинили. Для розширення виробництва з королівської скарбниці власникам мануфактур навіть надавалася грошова допомога. Виникли привілейовані королівські мануфактури, що виготовляли шовк, фаянсові вироби, парфуми.

Політика, яку уряд Анрі IV здійснював для відродження господарського життя Франції, базувалася на популярних серед тогочасних європейських економістів принципах **протекціонізму** та **меркантилізму**.

Зовнішню політику Анрі IV спрямовував на сприяння розвитку заморської торгівлі. У 1604 р. розпочалася колонізація французької Канади, губернатором якої призначили мандрівника Самуеля де Шамплейна.

Головними противниками Франції в Європі Анрі IV вважав іспанських і австрійських Габсбургів. Він намагався протидіяти спробам іспанського короля Феліпе II придушити Реформацію, розуміючи, що посилення Іспанії зачіпатиме інтереси Франції. Вважаючи війну з Габсбургами неминучою, Анрі IV і Сюллі активно готувалися до неї. Проте вбивство французького короля припинило цю підготовку.

? Чи можна вважати Анрі IV видатним державним діячем Франції? Чому?

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на підтримку й захист власних виробників товарів від іноземної конкуренції.

Меркантилізм — економічна політика доби становлення капіталізму, що характеризувалася активним втручанням держави в господарське життя, стимулюванням зовнішньої торгівлі, колоніальними загарбаннями й торговельними війнами.

Убивство Анрі IV. Художник Шарль-Густав Хауз. XIX ст.

? Проаналізуйте діяльність Рішельє й визначте риси характеру та ділові якості, притаманні французькому державному діячу цієї доби.

Кардинал Рішельє. Художник Філіпп де Шампань. 1642 р.

Арман-Жан дю Плессі Рішельє народився в небагатій дворянській родині. Спочатку він хотів вступити до війська, але потім вирішив служити церкві. У 22-річному віці він став єпископом. Юнак мав неабиякі літературні здібності, здобув добру освіту, був честолюбним та енергійним. У 31 рік Рішельє став військовим міністром. Із 1624 р. він був членом Королівської ради, згодом — першим міністром Франції (главою уряду). Упродовж 18 років Рішельє фактично правив Францією за досить нерішучого короля Луї XIII. Як влучно зауважив один із сучасників кардинала, «Луї XIII лише носив корону, а Рішельє мав скіпетр».

2. Зміцнення абсолютизму за Рішельє під час правління Луї XIII. Зміцнення країни продовжив перший міністр Франції за правління короля Луї XIII (1610—1643 рр.), кардинал католицької церкви герцог **Арман-Жан дю Плессі Рішельє**. Одним зі своїх головних завдань він вважав посилення авторитету королівської влади.

Нагальною потребою, без вирішення якої Францію не можна було назвати цілісною державою з необмеженою владою короля, за переконанням Рішельє, стала ліквідація гугенотських привілеїв на півдні країни. Війни проти гугенотів, що розпочалися в 1620 р., завершилися перемогою королівської армії. Фортеці гугенотів зруйнували. У 1629 р. з'явився «Едикт милості», за яким гугенотам дозволялося сповідувати їхню віру, але заборонялося мати гарнізони та фортеці.

Рішельє розпочав рішучу боротьбу проти старої родовитої аристократії. Усіх її представників, які не бажали коритися королівській владі, відправили у вигнання або засудили, а їхні замки зруйнували. Під загрозою смертної кари заборонили дуелі — поєдинки між дворянами. Для виконання своїх рішень на місцях Рішельє змінив систему управління та зробив її залежною від короля. З'явилися посади інтендантів — королівських урядовців у провінціях, які повністю відповідали за надходження податків і стан справ на своїх територіях. На відміну від інших чиновників, які купували свої посади, інтендантів призначав король. Вони поступово підпорядкували весь апарат управління провінціями, посилили в них владу короля та зменшили тим самим вплив місцевої знаті. У центральному апараті посилилася роль призначуваних королем секретарів, які контролювали певні питання.

Чимало зусиль Рішельє доклав для розвитку військового й торговельного флоту. У цей час у Середземному морі панувала Іспанія, яку Франція вважала своїм противником. Франція мала там лише 12 галер. Зусиллями Рішельє ситуація змінилася. На 1635 р. французький флот у Середземному морі налічував декілька десятків суден різних видів, які мали тисячу гармат і понад 5 тис. матросів.

Зусилля з розвитку торговельного флоту були обумовлені прагненням Рішельє налагодити вільну торгівлю з Новим Світом і створити там французькі колонії. Він активно сприяв заснуванню торговельних компаній (за роки його перебування при владі з'явилося 22 компанії). Сам Рішельє був головним учасником торговельної компанії «Нова Франція», яка здійснювала колонізацію Канади. За Рішельє Франція активно розбудовувала свою колоніальну імперію, вела боротьбу проти Англії та Нідерландів за нові території.

У зовнішній політиці перший міністр робив усе, щоб піднести престиж своєї країни в європейських справах. У 1635 р. Франція втрутилася в Тридцятилітню війну.

Завдяки дипломатичному таланту Рішельє країна домоглася послаблення впливу Іспанії в Європі.

Велику увагу Рішельє приділяв також розвитку науки й культури, але вимагав від їхніх діячів підтримки своєї політики, прагнучи поставити ці галузі на службу французькому абсолютизму. Він ініціював відродження Сорбонни (Паризького університету) і створення Французької академії.

Головним підсумком державної діяльності Рішельє стало затвердження у Франції абсолютизму.

3. Абсолютизм за Луї XIV. Формування абсолютної монархії загалом завершилося за часів правління Луї XIV (1643—1715 рр.). Його проголосили королем Франції у п'ятирічному віці. Від його імені правила мати Анна Австрійська, а фактично — її фаворит, наступник Рішельє на посаді першого міністра кардинал Джуліо (Жуль) Мазаріні. Він продовжував політику Рішельє, спрямовану на зміцнення Франції та посилення королівської влади.

За Мазаріні успішно для Франції завершилася Тридцятилітня війна. Держава здобула панівне становище в тогочасній Європі. Потребуючи коштів на реалізацію своїх планів, Мазаріні запровадив нові податки, що викликало невдоволення населення та протести в різних регіонах країни.

У 1648 р. у Франції розпочалися антиурядові заворушення, що тривали до 1653 р. Ці події увійшли в історію як **Фронда**. Мазаріні зміг приборкати виступи. Поразка Фронди сприяла зміцненню королівської влади.

Після смерті Мазаріні Луї XIV заявив, що не планує призначати нового першого міністра та управлятиме сам. Своєю діяльністю король довів, що він є правителем, гідним могутньої європейської держави. Головним виконавцем волі короля, інтендантом (міністром) фінансів і фактичним главою уряду став Жан-Батіст Кольбер. Саме з його діяльністю пов'язана внутрішня політика уряду короля Луї XIV.

У сфері економіки Кольбер, як і його попередники, дотримувався політики протекціонізму. Запровадивши високе мито, він захистив французьких виробників від конкуренції з іноземними товарами. Вивезення із Франції сировини повністю заборонили. Значні кошти щорічно виділялися на утримання, ремонт і будівництво доріг. Чимало зусиль докладалося для створення та розвитку французьких колоній.

Розвивалася морська торгівля. За підтримки держави активну діяльність розгорнули Ост-Індська і Вест-Індська торговельні компанії. У 1683 р. Франція посіла третє місце в Європі після Нідерландів та Англії за обсягами морської торгівлі. За турботу про французький військовий флот Кольбера називали його «батьком». Значно зросла кількість французьких суден і було запроваджено матроську

Анна Австрійська. Художник Пітер Пауль Рубенс. 1620—1625 рр.

Анна Австрійська, донька іспанського короля Феліпе III, дружина французького короля Луї XIII, вважалася першою красунею тогочасної Європи. Проте її стосунки з чоловіком поступово погіршувалися через схильність Анни до інтриг, зрад і спроби проводити у Франції проіспанську політику. Життя Анни Австрійської та Луї XIII стало однією із сюжетних ліній славнозвісної трилогії французького письменника XIX ст. Александра Дюма «Три мушкетери», «Двадцять років по тому», «Віконт де Бражелон, або Десять років по тому».

Фронда — громадсько-політичний рух проти абсолютизму у Франції середини XVIII ст.; сукупність антиурядових заворушень, що відбувалися у Франції в 1648—1653 рр.

Кардинал Мазаріні. Художник П'єр Мін'яр. 1658—1660 рр.

Зі спогадів Луї XIV (1661 р.)

Що ж до осіб, які мали допомагати мені в моїй праці, то я вирішив не брати зовсім першого міністра; і якщо зі мною погодитесь ви... то це ім'я назавжди зникне у Франції, бо немає нічого негіднішого, ніж бачити в руках одного всі королівські функції, а в руках іншого — самий лише королівський титул. Заради цього необхідно було розділити мою довіру й виконання моїх приписів, не віддаючи їх нікому повністю...

Коли працюєш для держави — працюєш на себе. Благо одного складає славу іншого. Коли перше щасливе, високо піднесене й могутнє, тоді той, хто є причиною цього щастя, набуває слави і, відповідно, має більше, ніж його підлеглі щодо нього й самих себе, користуватися всім, що є найбільш приємним у житті.

? **1. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як Луї XIV оцінював роль і місце короля в державі. **2.** Яку особливість здійснення влади королем у період завершення формування у Франції абсолютної монархії відображено в тексті?

повинність для служби на флоті. Завдяки реформі армії тепер вона налічувала 320 тис. воїнів і стала найсильнішою в Європі. В управлінні фінансами Кольбер вирізнявся впертістю та суворістю аж до жорстокості. Викоріненням зловживань у цій сфері займалася Особлива судова палата.

Чимало уваги Кольбер приділяв розвитку науки й мистецтва. За його сприяння з'явилися Академія написів і літератури, Королівська академія наук, Королівська академія музики та Королівська академія архітектури. За пропозицією Кольбера було відкрито Паризьку обсерваторію. Він збільшив королівську бібліотеку, ботанічний сад, фінансував експедиції для дослідження нових земель.

Міцна фінансова система, надійна армія — ось те, на що перш за все спиралася королівська абсолютна влада за Луї XIV. Уся вища судова влада також належала королю. Навіть відносини з католицькою церквою Луї XIV побудував на її всебічній залежності від короля. Нантський едикт у **1685 р.** повністю скасували, кальвінізм заборонили, а понад 200 тис. гугенотів змусили залишити Францію.

У зовнішній політиці Луї XIV докладав чималих зусиль, щоб перешкодити Габсбургам панувати в Європі. Водночас він намагався збільшити територію своєї держави, загарбавши сусідні землі.

За 54 роки самостійного правління Луї XIV Франція протягом 32 років вела війни. У 1667—1668 рр. вона завоювала іспанські Нідерланди, однак війна 1672—1678 рр. за загарбання Голландії завершилася поразкою. Причинами невдач Франції в цій війні та наступних — у 1683—1684 рр. (Війна за об'єднання), 1688—1697 рр. (Війна Аугсбурзької ліги) та 1701—1713 рр. (Війна за

Луї XIV. Художник Гіацинт Ріго. 1701 р.

? Проаналізуйте портрети історичних діячів Франції цього періоду (с. 52—55). Які риси своїх персонажів прагнули показати художники? Поясніть свою думку.

іспанську спадщину) — став опір як католицьких, так і протестантських держав спробам короля підпорядкувати своїм інтересам усю Європу.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- За правління Анрі IV у Франції відновили зруйноване тривалими релігійними війнами господарство, король посилив свою владу та міжнародний авторитет країни.
- Рішельє посідає почесне місце в історії Франції. Він доклав багатьох зусиль для зростання могутності держави.
- Кольбер своєю економічною політикою сприяв посиленню Франції. Проте часто його діяльність ставала несумісною з нестримною жагою до війн короля Луї XIV.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Історична абетка».
Правила гри. Учитель/учителька називає букву алфавіту. Окремі учні та учениці за визначений час мають записати слова, які починаються на цю букву, пов'язані зі змістом параграфу. Перемагають ті, чий перелік буде найдовшим.
2. Дайте оцінку діяльності короля Анрі IV. 3. Яку роль в історії Франції відіграв її перший міністр Рішельє? 4. **Колективне обговорення.** Як вплинули на розвиток Франції дії короля Луї XIV та Кольбера?
5. Покажіть на карті (с. 47) місця, де відбулися події, пов'язані з розвитком Франції в цей період. 6. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 5). 7. Складіть таблицю «Розвиток Франції в 1594—1715 рр.».

Король, роки правління	Глава його уряду	Внутрішня політика	Зовнішня політика

8. **Робота в малих групах.** За додатковими джерелами ознайомтеся з інформацією про правителів і глав урядів Франції наприкінці XVI — на початку XVIII ст. Обговоріть і сформулюйте обґрунтоване судження про їхню діяльність. Якими моральними цінностями, на вашу думку, керувалися французькі правителі й глави урядів цього періоду? 9. Напишіть листа від особи француза/француженки, що жив(-ла) за правління Анрі IV, Луї XIII або Луї XIV (на вибір), до своїх родичів в іншій країні зі спогадами про цей час. За необхідності зверніться до додаткових джерел. 10. **Розв'яжіть пізнавальну задачу.** Анрі IV у Франції називали «добрим королем». Як, на вашу думку, можна було б назвати Луї XIII і Луї XIV? Чому?

Працюємо з хронологією

- **1629 р.** — прийняття «Едикту милості».
- **1685 р.** — заборона кальвінізму у Франції указом Луї XIV.

Жан-Батіст Кольбер. Художник Філіпп де Шампань. 1655 р.

Члени Французької академії пропонують королю Луї XIV Словник Академії. Художник Жан Марієтт. Гравюра 1694 р.

§ 11. Володіння Габсбургів. Національно-визвольна війна в Нідерландах

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про те, що сталося з володіннями Габсбургів після зречення Карла V; яким було становище Нідерландів під владою іспанських Габсбургів у XVI ст.; про причини й початок національно-визвольної боротьби в Нідерландах; яку політику проводив у Нідерландах герцог Альба та як перемогло повстання на півночі країни; про результати,

значення та наслідки Національно-визвольної війни в Нідерландах.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Покажіть на карті атласу територію Священної Римської імперії наприкінці правління Карла V. 2. Коли та під впливом яких подій Карл V зрікся влади? 3. Якими були особливості вчення Ж. Кальвіна? 4. Чим кальвінізм приваблював буржуазію?

? Яку роль відігравав король Іспанії Феліпе II у тогочасній Європі? Поясніть свою думку.

1. Володіння Габсбургів у другій половині XVI ст.

Після зречення престолу в 1556 р. Карла V володіння Габсбургів було поділено. Іспанія, Нідерланди та Італія відійшли до його сина Феліпе II (1556—1598 рр.), а австрійські землі та посаду імператора отримав його брат Фердинанд I (1556—1564 рр.). Такий розподіл загалом позитивно вплинув на становище в імперії. На відміну від ревного католика Феліпе II, схильний до компромісів Фердинанд I був одним з авторів Аугсбурзького релігійного миру.

У другій половині XVI — на початку XVII ст. Фердинанду I вдавалося підтримувати територіальну цілісність імперії та релігійний мир, вирішуючи конфлікти, що виникали, переважно правовими засобами (без застосування сили).

Проте відносини між католиками, лютеранами й кальвіністами залишалися напруженими. Під впливом рішень Тридентського собору активізувалася Контрреформація. У деяких німецьких князівствах почалося переслідування католиками протестантів. До цього додавалося поступове посилення невдоволення імперськими порядками.

Феліпе II, успадкувавши трон батька та значну частину його володінь, став власником земель, які розташовувалися не лише в Європі, але й у Новому Світі. Цю ситуацію відображало тогочасне висловлювання, що він володіє «імперією, над якою ніколи не заходить сонце». Себе Феліпе II оголошував захисником католицької церкви в боротьбі з протестантизмом, ісламом та ересями. За умовами Іберійської унії 1580 р. він став королем Португалії та отримав усі її колонії.

Феліпе II допомагав католицькій владі Франції перемогти гугенотів у релігійних війнах. Він намагався підкорити протестантську Англію, але зазнав поразки в боротьбі з нею на морі. Здобувши перемогу біля Лепанто в 1571 р., Феліпе II захистив від турецької агресії Західне Середземномор'я. Складним випробуванням для короля стала ситуація

Фердинанд I. Художник Ганс Боксбергер (Старший). XVI ст.

в Нідерландах. Унаслідок його політики там спалахнула **Національно-визвольна війна** проти іспанського панування, яка завершилася перемогою повсталих.

2. Нідерланди під владою Іспанії в XVI ст. Із величезних володінь Іспанії досить сильно виділялися Нідерланди. У середині XVI ст. вони займали територію, на якій сьогодні розташовані Нідерланди, Бельгія, Люксембург і частина Північної Франції.

Тут не було родючих земель, корисних копалин, країна постійно потерпала від повеней. Головним її багатством стали працелюбні жителі. Вони з гордістю казали: «Бог створив небо, а ми — суходіл». Нідерландці відвойовували в моря землю, на якій створювали нові поля та будували свої поселення.

Нідерланди поділялися на 17 провінцій, які відрізнялися за рівнем розвитку. На півночі земля належала вільним селянам, які часто використовували найману робочу силу. Саме тут поступово формувалися нові, ринкові відносини. На півдні більша частина землі перебувала у власності дворян. На ній працювали вільні селяни, які виконували повинності за користування землею. Однак і на півдні Нідерландів розвивалися ринкові відносини, особливо в промисловості. Широко відомі ткацькі мануфактури Фландрії виготовляли сукно, шовкові вироби, килими.

Після Великих географічних відкриттів Нідерланди опинилися на перетині нових торговельних шляхів, а місто Антверпен стало центром світової торгівлі. Завдяки економічному зростанню Нідерланди перетворилися на найбільш населену територію тогочасної Європи.

У другій половині XV ст. Нідерланди увійшли до складу Священної Римської імперії. Ця невелика територія давала їй у 4 рази більше прибутку, ніж усі володіння в Новому Світі. Однак значні податки, що збирали з Нідерландів, ішли на ведення війн імперії із сусідніми країнами в Європі, Османською імперією та протестантськими князівствами Німеччини. Нідерландці сприймали ці війни як непотрібні або шкідливі, оскільки вони велися з їхніми важливими торговельними партнерами. Поширення ідей Реформації спричинило появу в країні досить значної кількості прихильників лютеранства, а потім — кальвінізму. Для боротьби з ними влада імперії розпочала в Нідерландах діяльність інквізиції та видала особливі закони проти протестантів.

Переслідування владою протестантів викликало невдоволення та зростання напруженості в суспільстві.

3. Причини й початок Національно-визвольної війни в Нідерландах. Ситуація в Нідерландах, зумовлена політикою Феліпе II, який намагався перетворити їх на

Нідерланди («нижні землі») — землі, розташовані в Нижньому Рейні, на Маасі, Шельді та узбережжі Північного моря.

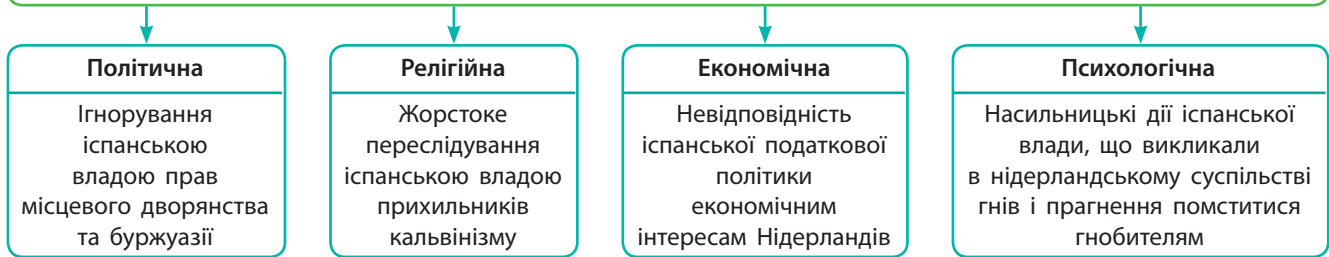
Національно-визвольна війна — збройна боротьба народів проти чужоземного панування і за зміну свого становища.

? Чи згодні ви з тим, що іспанське панування заважало розвитку Нідерландів у XVI ст.? Поясніть свою думку.

Феліпе II. Художник Тіціан Вечелліо. 1551 р.

Причини Національно-визвольної війни проти іспанського панування в Нідерландах (1566—1648 рр.)

? Чи є правильним судження, що Національно-визвольну війну в Нідерландах зумовила політика іспанського короля Феліпе II в країні? Чому?

католицький регіон, ускладнилася. У країні збільшилася кількість іспанських військ, а вся влада зосередилася в руках Державної ради (консультів) із прихильників іспанців. Було створено 14 нових єпископств, активізувала діяльність інквізиція, почалися переслідування еретиків. Феліпе II заборонив нідерландським купцям торгувати з Новим Світом, у 40 разів збільшив розмір мита на вовну, яку вони купували в Іспанії. У Нідерландах закривалися суконні мануфактури, чимало людей втрачали роботу.

У 1565 р. нідерландські дворяни звернулися до штатгальтера (намісника) іспанського короля в Нідерландах Маргрете (Маргарити) Пармської із проханням припинити діяльність інквізиції та скликати Генеральні штати (парламент). Один із її радників презирливо назвав скромно одягнених дворян гезами, тобто жебраками. Згодом це прізвисько поширилося на всіх, хто боровся за визволення Нідерландів від іспанської влади. Їхньою відзнакою стали портрет Феліпе II і напис «Вірні королю до жебрацької суми» як згадка про невдале звернення дворян та натяк на те, що іспанська влада руйнувала їхню країну. Опозицію в Нідерландах очолив Віллем фан Оранье (Оранський).

В умовах зростання загального невдоволення владою Іспанії кальвіністські проповідники рішуче засуджували католицьке «шанування ідолів», маючи на увазі ікони, і закликали людей знищувати їх.

У Нідерландах розпочалися стихійні виступи. Улітку 1566 р. окремі заворушення набули форми повстання проти іспанської влади і католицької церкви. Озброєні ремісники й селяни нищили церкви, монастирі, спалювали ікони. Протягом кількох днів повстання іконоборців охопило 12 із 17 провінцій. Воно започаткувало Національно-визвольну війну проти іспанського панування в Нідерландах.

Налякана Маргрете Пармська погодилася на деякі поступки за умови, якщо нідерландці припинять боротьбу. Проте цього не сталося. За розпорядженням Феліпе II в 1567 р. до Нідерландів було введено 10-тисячну іспанську армію на чолі з Фернандо Альваресом де Толедо (герцогом Альбою). Він почав «заспокоювати» Нідерланди мечем і вогнищем інквізиції. Було засновано Раду в справах про

Маргрете Пармська. Художник Антоніс Мор. 1562 р.

бунти (нідерландці назвали її «Кривава рада»), яка мала необмежені повноваження. Майно бунтівників конфісковували. У країні збільшили податки. Упродовж перших трьох місяців влада стратила 1,8 тис. осіб. Багато людей через переслідування залишили країну.

У березні 1569 р. герцог Альба вирішив запровадити в Нідерландах нові податки: 10% із продажу будь-якого товару, 5% — із продажу земельної власності та 1% — на все рухоме й нерухоме майно. Через те, що кожен товар проходив через кілька рук, перш ніж потрапити до споживача, економічне життя в Нідерландах занепадало. «Краще зберегти для Бога й короля збіднілу та зруйновану державу, — казав герцог Альба, — ніж мати її у квітучому стані для диявола та його поплічників — еретиків».

Усю країну охопило обурення. Нідерландці зрозуміли, що їм уже нічого втрачати.

4. Перемога повстання на півночі країни. Завершення війни.

Населення Нідерландів розгорнуло боротьбу проти іспанської влади. У 1572 р. кораблі морських гезів кинули якір у порту Брілле. Разом із жителями міста вони знищили іспанський гарнізон, сформували велику морську ескадру й почали звільнення узбережжя, не допускаючи кораблі з допомогою для іспанської армії. У лісах з'явилися загони лісових гезів. Населення активно підтримувало їх.

Повстання охопило всю північ Нідерландів. Герцог Альба зневажливо назвав ці події «бунтом селяків» і додав: «Це не варте уваги». Проте він помилився. Повстанці на півночі перемагали, витісняючи іспанців. Для керівництва повстанням вони запросили В. фан Ораньє. Він прийняв цю пропозицію і в 1572 р. став штатгальтером звільнених провінцій Голландія, Зеландія, Фрисландія та Утрехт.

Період 1573—1576 рр. виявився для повстанців найтяжчим. Іспанська армія нищила нідерландські міста, які підтримували повсталіх.

У 1575 р. Іспанія оголосила про банкрутство, після чого припинила забезпечувати платнею своїх найманців у Нідерландах, і ті вдалися до грабунків і насильства щодо місцевого населення. Так, було спалено місто Антверпен, де під час пожеж загинуло та було вбито близько 8 тис. осіб. Це спонукало більшість нідерландців до об'єднання зусиль у боротьбі з іспанською армією.

Восени 1576 р. північні (кальвіністські) і південні (католицькі) провінції Нідерландів підписали угоду «Гентське примирення», проголосивши взаємну релігійну терпимість та об'єднання зусиль для спільної боротьби з іспанськими силами. Цей союз протримався три роки.

У 1579 р. представники трьох провінцій, невдоволених діями кальвіністів, підписали Арраську унію та визнали владу іспанського короля Феліпе II. Згодом до них

Віллем фан Ораньє (Мовчазний).
Художник Адріан Кей. 1579 р.

Фернандо Альварес де Толедо
(герцог Альба). Художник Антоніс
Мор. 1549 р.

? Проаналізуйте портрети історичних особистостей на с. 56—59. Підготуйте повідомлення з презентацією про одну з них. Скористайтеся відповідною пам'яткою в електронному додатку до підручника.

Український історик Р. Бутенко порівняв Національно-визвольну війну в Нідерландах і Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. Він зазначав, що як Нідерланди, так і Україна мали важливе економічне значення для країн, яким вони були підпорядковані. Нідерланди перебували в процесі поступового формування фермерських відносин. В Україні існували фільваркові господарства, а на її півдні, де створювалися козацькі зимівники, набули розвитку форми господарювання, тотожні фермерським господарствам.

Боротьба і в Нідерландах, і в Україні була спричинена посиленням суперечностей у політичній, національно-релігійній і соціально-економічній сферах.

Війна в Нідерландах перемогла лише на півночі країни. Нова держава стала однією з економічно розвинених країн Європи. Наслідки війни для України виявилися трагічними: створити незалежну державу не вдалося. Втрати від воєнних дій, голоду, хвороб тощо сягали 65—70% від тогочасного населення.

Республіка — форма державного правління, за якої джерелом влади визнається народ, органи державної влади обираються на певний термін; існує поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки.

Олігархія — політичний режим, за якого політичне та економічне панування в державі здійснює невелика група людей, а також назва самої цієї групи.

приєдналися інші провінції. У відповідь на це того самого року п'ять північних кальвіністських провінцій (пізніше їхня кількість збільшилася до семи) прийняли **Утрехтську унію**. Цей союз започаткував створення на півночі країни незалежної держави. Унія стала правовою основою держави Сполучені провінції Нідерландів, яку за назвою найбільшої провінції також називали Голландська республіка, або Голландія.

Республікою новостворена держава стала вимушено, оскільки монархи Англії та Франції, яким пропонували правити Нідерландами, не погодилися на це.

Протистояння Сполучених провінцій Нідерландів та Іспанії тривало до 1648 р. Стан війни між державами припинив Мюнстерський договір, що був складовою Вестфальського миру, яким завершилася Тридцятилітня війна. Під іспанською владою залишилися південні провінції Нідерландів (сучасна Бельгія).

5. Значення та наслідки Національно-визвольної війни в Нідерландах. Унаслідок перемоги Національно-визвольної війни проти іспанського панування було досягнуто незалежності північних провінцій Нідерландів і створено умови для розвитку тут протестантизму як ідейної основи нового суспільства. Розпочалося формування голландської (у північних провінціях) та фламандської (у південних провінціях) націй, які мали одну мову, але сповідували різні релігії. Сучасні дослідники визначають форму правління, що встановилася в Голландській республіці, як **олігархічну (бюргерську) республіку**.

Перемога Національно-визвольної війни в північних провінціях Нідерландів створила сприятливі умови для розвитку капіталістичних відносин. Тут почала швидко розвиватися торгівля, сюди перевели свої мануфактури багато підприємців із півдня. Усе більшого розвитку набувало мореплавство. У середині XVII ст. військово-морський і торговельний флот Голландської республіки вдвічі перевищував флоти Франції та Англії разом узяті. Величезної могутності набула заснована в 1602 р. Голландська Ост-Індська торговельна компанія, яку сучасники називали «державою в державі».

Першість серед портових міст Голландської республіки здобув Амстердам, який перебрав на себе колишню роль Антверпена. Кількість його жителів на початку XVII ст. перевищувала 100 тис. осіб. Щодня в його гавані стояло близько 2 тис. кораблів із різних країн. Амстердам перетворився на головний європейський ринок торгівлі індійськими товарами, зерном, рибою, хутром та деревиною. Він став також одним із європейських центрів банківської справи завдяки виникненню в 1609 р. Амстердамського національного банку.

Південні провінції Нідерландів певний час залишалися під владою Іспанії. Однак її панування негативно вплинуло на розвиток регіону та спричинило втечу на північ представників культури, інтелектуальної еліти, підприємців, фінансистів.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У другій половині XVI ст. володіння Габсбургів, як і раніше, відігравали важливу політичну роль у житті Європи.
- Національно-визвольна війна в Нідерландах стала першим випадком успішної боротьби проти іноземного панування в тогочасній Європі.
- Перемога повстанців на півночі Нідерландів зумовила появу першої республіки в Європі Раннього Нового часу — Сполучених провінцій Нідерландів.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Три речення». **Правила гри.** Учитель/вчителька доручає учням та ученицям передати зміст визначеного питання трьома простими реченнями. Перемагають ті, чия розповідь буде точнішою та правильно передаватиме зміст матеріалу. Для зручного виявлення можливостей гри можна провести в письмовій формі.
2. Яким було становище володіння Габсбургів у другій половині XVI ст.? Поясніть свою думку. 3. Визначте особливості становища Нідерландів напередодні Національно-визвольної війни. 4. Назвіть причини Національно-визвольної війни в Нідерландах і події, які її започаткували. 5. Як перемогло повстання на півночі Нідерландів і як завершилася війна? 6. Укажіть значення та наслідки Національно-визвольної війни в Нідерландах. 7. **Колективне обговорення.** Чому, на вашу думку, Іспанія, яка була однією з могутніх держав тогочасної Європи, не змогла приборкати повсталі Нідерланди?
8. Покажіть на карті атласу місця подій, пов'язаних із розгортанням Національно-визвольної війни в Нідерландах. 9. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 5).
10. **Робота в малих групах.** Розподіліть ролі та підготуйте розповіді про події Національно-визвольної війни в Нідерландах, якими їх бачили нідерландський католик, нідерландський кальвініст і представник іспанської влади. 11. **Колективне обговорення.** Які висновки можна зробити, порівнявши події Національно-визвольної війни в Нідерландах і Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.? 12. Висловіть обґрунтоване судження про соціальну активність і почуття відповідальності нідерландців за долю своєї країни, що проявилися в роки війни. Наведіть приклади. За необхідності скористайтесь додатковими джерелами інформації.

Працюємо з хронологією

- **1566—1648 рр.** — Національно-визвольна війна в Нідерландах.
- **1579 р.** — укладення Утрехтської унії.

Будівництво корабля на верфі Амстердама. Гравюра

На початку XVII ст. голландці захопили землі на східному узбережжі Північної Америки та назвали їх Новою Голландією. Тут було засновано місто Новий Амстердам. Згодом англійці перейменували його на Новий Йорк — Нью-Йорк. Один із районів міста — Гарлем — зберіг голландську назву. У 1648 р. голландці витіснили португальців із півдня Африки й заснували там колонію Капська Земля. Упродовж XVII ст. утворилася величезна Голландська колоніальна імперія.

§ 12. Англія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: які зміни відбулися в економіці й суспільстві Англії в XVI ст.; про перебіг Реформації в країні та процес посилення королівської влади; як виник рух пуритан; про правління королеви Єлизабет I й особливості відносин Англії та Шотландії; як Англія підкорила Ірландію та боролася з Іспанією за панування на морі.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Колективне обговорення. Якими були особливості розвитку Англії наприкінці XV ст.? 2. Що таке Реформація? 3. Які держави захопили найбільшу кількість колоній завдяки Великим географічним відкриттям?

? Про що свідчили зміни, які відбувалися в економіці й суспільстві Англії в XVI ст.? Поясніть свою думку.

Сільське життя в XVI ст. Мініатюра Раннього Нового часу

1. Зміни в економіці та суспільстві. У XVI ст. Англія була невеликою за територією країною. Її володіння в Ірландії були незначними, Шотландія також не входила до її складу. На початку XVI ст. населення Англії становило близько 3 млн осіб, а наприкінці століття збільшилося до 4 млн (без урахування Шотландії). Це була переважно аграрна країна: у містах проживало 10—20% населення. Земля належала лендлордам (землевласникам) і королю. Більшість селян не мала власної землі, а за користування нею сплачувала грошову ренту.

Справжнім потрясінням для Англії стала «революція цін», унаслідок якої великі землевласники збільшили грошову ренту селян у 3—7 разів. Селяни втрачали свої господарства й перетворювалися на жебраків.

Головною галуззю промисловості стало виробництво сукна. Попит на нього спричинив поширення мануфактурного виробництва в країні.

Унаслідок Великих географічних відкриттів Англія опинилася на перехресті торговельних шляхів між Європою та Америкою. Це стало поштовхом до зростання зовнішньої торгівлі. Поодинокі купцям було ризиковано вирушати в далекі мандрівки, тому в 70-х рр. XV ст. почали виникати перші об'єднання англійських купців. Із XVI ст. вони засновували нові капіталістичні **акціонерні компанії**. Купці об'єднували свої капітали та ставали акціонерами компанії, отримуючи прибутки відповідно до свого внеску.

Особливістю розвитку сільського господарства Англії XVI ст. став початок **аграрної революції**. Після зростання попиту на вовну, необхідну для виробництва сукна, почало розширюватися вівчарство. Лендлорди активно перетворювали свої землі на пасовища. Збільшуючи площі пасовищ, вони привласнювали землі селянських громад та обгороджували їх. Цей процес отримав назву **обгороджування**.

Унаслідок обгороджувань в Англії з'явилися нові суспільні верстви — нові дворяни та сільські наймити. Нові дворяни отримували прибутки від розведення овець і продажу вовни. Поява нових суспільних верств свідчила про

Акціонерна компанія — колективне товариство, що об'єднує індивідуальні капітали акціонерів.

Аграрна революція — перехід від натурального до товарного виробництва в сільському господарстві, ліквідація дрібних господарств і зосередження землі в руках великих землевласників, орендарів; запровадження найманої праці. Основним результатом цих змін було встановлення капіталістичних ринкових відносин.

формування в сільському господарстві Англії капіталістичних відносин. Гроші перетворювалися на капітал, який його власники вкладали в розвиток господарства.

Влада намагалася зупинити процес обгороджувань. Король Генрі VIII статутом 1516 р. заборонив перетворювати орні землі на пасовища, а статутом 1533 р. дозволив одному власнику мати не більше 2 тис. овець. Статутом 1597 р. королеви Єлизабет I зруйновані селянські садиби мали відновити. Проте все було марним.

Мануфактурні підприємства та господарства нових дворян не могли забезпечити роботою позбавлених землі селян. Міста заповнили жебраки. На початку XVII ст. лише в Лондоні їх налічувалося 50 тис. осіб. Генрі VIII почав видавати закони, спрямовані проти жебрацтва. Збирати милостиню дозволялося тільки німцям і старим; тих, хто міг працювати, били батогами і зобов'язували повертатися додому. Якщо жебрака затримували вдруге — знову били та відрізали половину вуха. Тих, кого затримували втретє, — страчували. За роки правління Генрі VIII було страчено 72 тис. осіб. В історію його закони увійшли під назвою «Криваве законодавство».

Король Едвард VI посилив ці закони. Людину, яка не працювала, віддавали в рабство тому, хто на неї доніс. Якщо раб тікав, то за першу втечу йому випалювали на лобі або щоці тавро й віддавали в довічне рабство. За другу втечу ставили друге тавро, за третю — страчували.

2. Зміцнення королівської влади. Королівська Реформація.

У XVI ст. Англією правила королівська династія Тюдорів. Цей період пов'язаний із посиленням абсолютизму. Король Генрі VII (1484—1509 рр.) позбавив баронів можливості воювати з ним, заборонивши мати артилерію та озброєні загони. Для розгляду злочинів, які чинила знать проти держави, утворили суд Зоряної палати, суд палати лордів і канцелярський суд. За правління Генрі VIII (1509—1547 рр.) головним органом управління країною стала підпорядкована королю Таємна рада. Однак, на відміну від Франції та Іспанії, де діяльність станово-представницьких органів фактично припинилася, в Англії важливе значення зберігав парламент. Крім цього, особливостями англійської абсолютної монархії були існування у графствах місцевого самоврядування та відсутність постійної армії.

У період правління Генрі VIII в Англії розпочалася Реформація. Вона здійснювалася «згори» — за активного втручання самого короля, і тому її називали королівською. Приводом до проведення Реформації стала відмова Папи Римського Климента VII дати дозвіл Генрі VIII на розірвання шлюбу з його першою дружиною — іспанською принцесою Катариною Арагонською. Тоді Генрі VIII змусив духовенство ухвалити рішення, за яким король очолив церкву в Англії.

Обгороджування — форма ліквідації громадських земель шляхом примусового позбавлення селянства землі, яку землевласники потім обгороджували в період первинного накопичення капіталу.

У XVI ст. швидко зростало економічне значення Лондона, який став одним із великих портів світу, центром торгівлі та фінансових операцій. Почалося формування лондонського Сіті — центральної частини міста, де зосереджувалися банківські контори та великі торговельні підприємства.

? Назвіть події, пов'язані зі здійсненням в Англії Реформації.

Генрі VIII Тюдор. Художник Ганс Гольбейн (Молодший). 1540 р.

? Уявіть, що ви проводите екскурсію до зали англійського портрета XVI ст. в музеї. Ознайомте відвідувачів із персоналіями на картинах (с. 63, 67).

Англійська церква — державна церква в Англії, утворена в країні в XVI ст. під час Реформації. З усіх протестантських церков вона зберегла найбільше рис католицької.

За часів Генрі VIII в Англії за рішенням парламенту закривалися всі монастирі, а їхнє майно переходило до короля. Землі купували або брали в оренду нові дворяни та буржуазія для створення на них своїх господарств. Реформа церкви сприяла розвитку ринкових відносин в Англії. Проте десятки тисяч англійських ченців опинилися без притулку й були покарані «кривавими законами» проти жебраків. Від усіх англійців вимагали беззаперечного визнання англійської церкви, а за відмову карали, як за державну зраду. Як і в лютеранстві, проголошувався принцип спасіння людини вірою, але в Англії зберігалися два таїнства: хрещення та причастя. Богослужіння мало здійснюватися лише англійською мовою за особливим службником, затвердженим урядом. В іншому нова церква нагадувала католицьку: зберігалися шанування ікон, урочисті процесії тощо.

Пуритани (від латин. *purus* — чистий) — англійські протестанти, які не визнавали авторитет державної церкви, виступали за ліквідацію залишків католицизму й поглиблення Реформації в країні; послідовники кальвінізму в Англії в XVI—XVII ст.

? Чи можна вважати Елізабет I однією з видатних правительок в історії Англії? Чому?

Після цього він без перешкод розлучився та уклав шлюб із придворною красунею Енн (Анною) Болейн. Коли Климент VII пригрозив королю за такі дії відлученням від церкви, парламент у 1534 р. прийняв «Акт про супрематію» (верховенство), яким оголосив про виведення англійської церкви з-під зверхності Риму й перехід її під опіку Генрі VIII. Утворювалася державна **англійська церква**.

Наступний король Едвард VI (1547—1553 рр.) продовжив реформування церкви. Усі служби здійснювалися англійською мовою, було спрощено церковні обряди. Прихильниками католицизму залишалися старі дворяни й велика кількість селянства, яке пов'язувало нову церкву з обгороджуванням.

За правління королеви **Мері I Тюдор** (1553—1558 рр.), яка дотримувалася католицизму, в Англії було здійснено спробу повернутися до старої, католицької віри. Королева відновила католицьку церкву, почала страчувати протестантів, за що отримала прізвисько Мері Кривава. Однак англійська церква вже досить глибоко увійшла в суспільне життя. Повертати землі й майно монастирям ніхто не хотів.

Після смерті Мері I Тюдор корона перейшла до **Елізабет I** (1558—1603 рр.). Вона відновила англійську церкву. Проти католиків було видано суворі закони. У 1571 р. був прийнятий англійський «Символ віри» («39 статей»), у якому проголошувалися основні принципи англійської церкви.

3. Виникнення руху пуритан. Серед частини буржуазії, невдоволеної обмеженістю Реформації, поширилися ідеї кальвінізму. Ці люди виступали за «очищення» англійської церкви від залишків католицизму. Називали їх **пуританами**. Поступово вони вийшли з англійської церкви та почали створювати власні церковні громади на чолі з обраними старійшинами (пресвітерами).

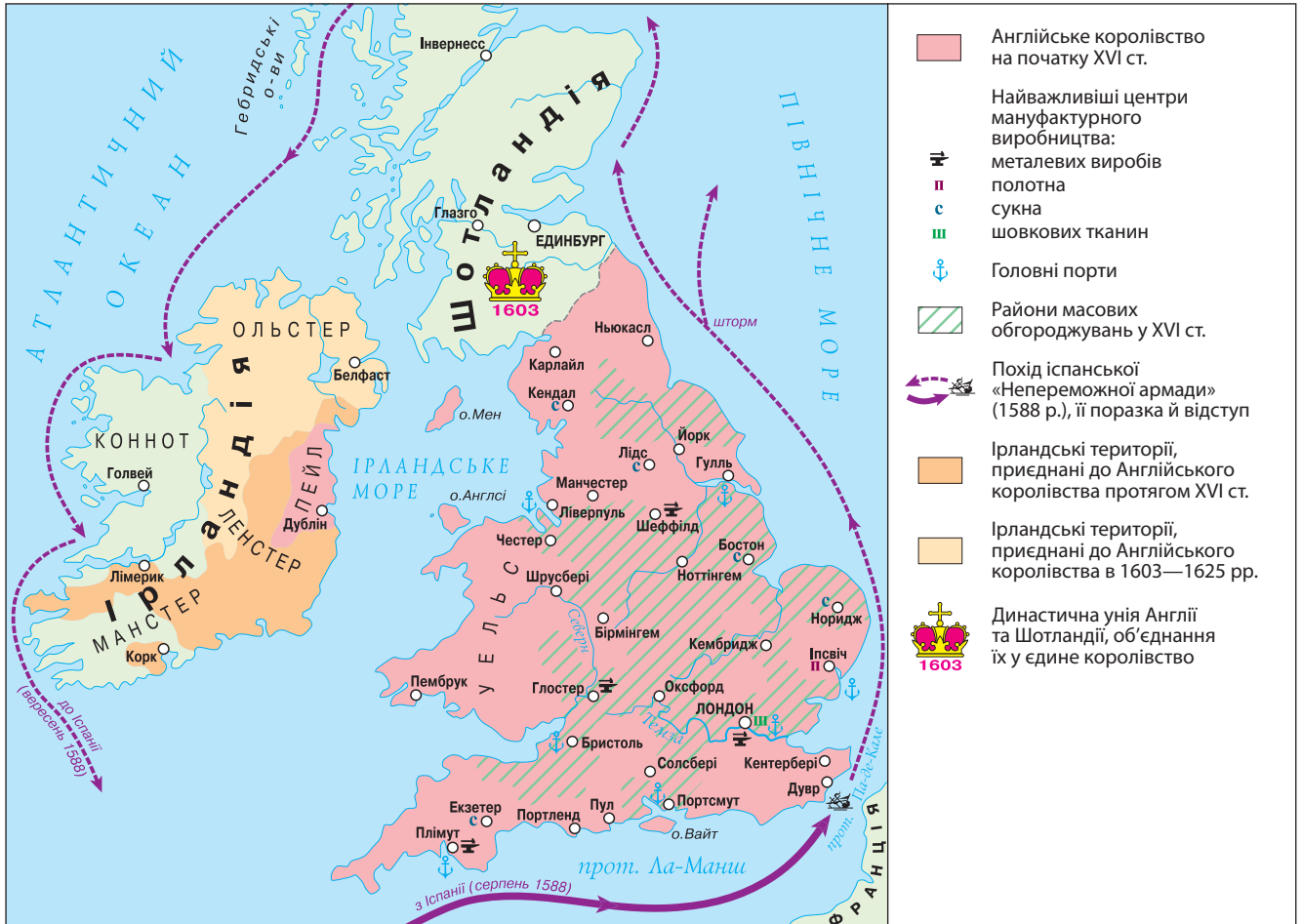
Пуритани сподівалися на підтримку Елізабет I, але її не влаштовували вимоги відокремити церкву від держави й підпорядкувати королівську владу церкві. Пуритан почали переслідувати та карати.

Проте рух пуритан відіграв помітну роль в історії Англії та англійських колоній у Північній Америці. У середині XVII ст. відбулася Англійська революція, у якій пуритани разом з англійським парламентом виступили проти короля Чарльза I Стюарта й засудили його до страти (про це ви дізнаєтеся в наступному параграфі).

4. Правління Елізабет I. Відносини Англії та Шотландії. Підкорення Ірландії. Елізабет I дотримувалася політики протекціонізму, сприяючи розвитку власного виробництва й торгівлі, надаючи привілеї торговельним компаніям, особливо Ост-Індській. Свідченням успішного розвитку торгівлі стало відкриття Лондонської біржі.

АНГЛІЯ в XVI — першій половині XVII ст.

Значними були успіхи королеви і в зовнішній політиці. Елізабет I активізувала боротьбу за включення до складу англійських володінь сусідніх Шотландії та Ірландії.

Економічно слабка, роздerta внутрішньою боротьбою Шотландія в XVI ст. перетворилася на об'єкт загарбницьких прагнень Англії. Війна Шотландії проти Англії в першій половині XVI ст. тривала впродовж кількох десятиліть. У 1542 р. шотландський король, який зазнав поразки в цій війні, помер. Корона перейшла до його новонародженої доньки **Мері I Стюарт**. Її відправили на виховання до Франції, де вона стала ревною католичкою. Шотландією в той час правила мати королеви — Марі Гіз.

У середині XVI ст. в Шотландії поширилися ідеї кальвінізму. Лідером шотландської Реформації став Джон Нокс. Боротьбу кальвіністів проти католицької церкви підтримувала зброєю та грошима Елізабет I.

Після смерті свого чоловіка, короля Франції Франсуа II, у 1560 р. Мері I Стюарт повернулася до Шотландії. Боротьба кальвіністів і католиків спалахнула з новою силою.

Кораблі Ост-Індської компанії на верфі в Лондоні. Гравюра XVII ст.

Мері Стюарт була католичкою, **Елізабет** — протестанткою.

Дитинство Мері було безтурботним. Корону Шотландії вона отримала майже з народженням, у 16 років стала королевою Франції.

Елізабет росла як донька людини, звинуваченої в державній зраді. Після страти матері — Енн Болейн — Елізабет опинилася у в'язниці Тауер. Мері Стюарт була переконана, що будь-яка країна належить монарху, її не турбувало, у якій саме країні правити. Елізабет вважала, що вона сама належить Англії та її народу, а керуючи державою, вона виконує волю Бога. Елізабет не вагалася у прийнятті рішень тоді, коли це, на її думку, мало принести користь Англії.

? Назвіть основні події боротьби Англії проти Іспанії за панування на морі.

Флібустьєри — у XVI — на початку XVII ст. пірати й контрабандисти, які діяли переважно у володіннях Іспанії в Новому Світі та на морських шляхах до них.

У 1562 р. англійські флібустьєри почали завозити до іспанських колоній в Америці рабів з Африки. Фаворит королеви Елізабет I флібустьєр і мандрівник Волтер Релі в 1584 р. відкрив територію в Північній Америці та назвав її на честь незаміжньої королеви Вірджинією (від англ. *virgin* — діва).

Мері I Стюарт підтримувала католицьку церкву, установила зв'язки з англійськими дворянами-католиками, які готували змову проти Елізабет I. Натомість остання організувала проти Мері I Стюарт виступ кальвіністів у 1567 р. Мері I Стюарт змушена була тікати й попросила захисту в Елізабет I. Підступна королева надала їй притулок, ув'язнивши в замку аж на 20 років.

У Шотландії за підтримки англійської королеви до влади прийшли проанглійські сили. Королем Шотландії став син Мері I Стюарт Джеймс VI.

У 1585 р. англійський парламент прийняв закон, за яким кожен, хто брав участь у змові проти королеви, мав бути страчений. За цим законом королівський трибунал засудив Мері I Стюарт до страти за діяльність, небезпечну для Англії та королеви. У 1587 р. вирок виконали. Джеймс VI погрожував Англії війною за страту матері, але Елізабет I знайшла спосіб його приборкати. Бездітна королева визнала Джеймса VI спадкоємцем англійського престолу. Після смерті Елізабет I він став королем Англії під ім'ям **Джеймс I** (1603—1625 рр.), започаткувавши правління в країні династії Стюартів.

Процес підкорення Англією Ірландії прискорився ще за Генрі VIII, який у 1541 р. оголосив себе її королем. Головним засобом цих процесів стала конфіскація земель у місцевої знаті. Землі роздавали англійським колоністам.

У другій половині XVI ст. на півдні острова спалахнуло кілька повстань проти англійського панування. Усі вони завершилися поразкою, й Ірландія потрапила під контроль Англії.

5. Боротьба Англії проти Іспанії за панування на морі. У XVI ст. Англія розпочала спроби проникнення в Америку. Проте на її шляху була Іспанія, яка після об'єднання з Португалією мала там величезні колонії. Боротьба Англії проти Іспанії із середини XVI ст. набула форми контрабандної торгівлі з колоніями Іспанії та нападів **флібустьєрів** на її порти й кораблі, що перевозили золото до Європи. Ці «шукачі пригод» мали дозвіл англійського уряду на пограбування володінь і кораблів держав, ворожих до Англії. У той час це була звична практика боротьби з противником для багатьох європейських держав.

Короля Іспанії Феліпе II обурювала зухвалість англійської королеви. Для вторгнення в Англію він вирішив зібрати величезний флот. Проте в 1587 р. за наказом Елізабет I флібустьєр і мореплавець Френсіс Дрейк здійснив рейд до порту Кадіс — бази іспанського флоту — і знищив більшість іспанських кораблів. Іспанії довелося знову збирати сили. У 1588 р. флот Феліпе II під гучною назвою «Непереможна армада» вирушив до берегів Англії. Командувати англійським флотом королева доручила Ф. Дрейку.

Англійські кораблі атакували «Непереможну армаду» в протоці Ла-Манш. Битва, яку назвали Гравелинською, тривала два тижні. Важкі іспанські кораблі було розбито легкими англійськими. Флот Англії не втратив жодного корабля. Для Англії ця перемога започаткувала процес її перетворення на країну — «володарку морів», а для Іспанії означала втрату нею морської переваги.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У XVI ст. економіку й суспільство Англії охопили зміни, які руйнували чимало традиційних зв'язків і відносин.
- У добу правління Тюдорів в Англії відбулася королівська Реформація та сформувався абсолютизм.
- Остання королева з династії Тюдорів — Елізабет I — сприяла перетворенню Англії на впливову європейську державу.

Працюємо з хронологією

- **1534 р.** — прийняття парламентом Англії «Акта про супрематію».
- **1588 р.** — Гравелинська битва.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Закінчіть речення».

Правила гри. Учитель/вчителька пропонує учням та ученицям завершити речення з характеристиками подій, притаманних певному історичному явищу.

Зразок речень: 1) Головною галуззю англійської промисловості в XVI ст. стало... 2) Колективне товариство, що об'єднує індивідуальні капітали акціонерів, — це... 3) Королівська Реформація в Англії була започаткована за правління... 4) Англійський «Символ віри» («39 статей») було прийнято за правління... 5) Англійських протестантів — послідовників кальвінізму, які не визнавали авторитет державної церкви, називали... 6) Морську битву 1588 р., у якій загинула іспанська «Непереможна армада», називають...

2. Які зміни в економіці й суспільстві Англії в XVI ст. ви вважаєте найважливішими? Чому? 3. Назвіть основні події з історії Англії, пов'язані з розгортанням королівської Реформації. 4. Порівняйте французький та англійський абсолютизм. 5. Яку роль у розвитку Англії відіграла її боротьба проти Іспанії за панування на морі?

6. Покажіть на карті (с. 65) події, пов'язані з розвитком Англії в XVI — першій половині XVII ст. 7. Продовжте роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 5). 8. Складіть таблицю «Внутрішня та зовнішня політика королеви Елізабет I: основні заходи та результати».

9. **Робота в парях.** Уявіть, що патріотично налаштовані англійці та іспанець у XVI ст. сперечаються про своїх правителів — королеву Англії Елізабет I та короля Іспанії Феліпе II. Розподіліть ролі та розіграйте діалог між ними. 10. Чому другу половину XVI ст. називають «епохою Елізабет»? Які події цього періоду ви вважаєте найважливішими? Поясніть свою думку.

Мері I Стюарт. Художник Роуланд Локкі. Початок XVII ст.

Елізабет I Тюдор. Художник Ніколас Хіллард. 1573—1575 рр.

§ 13. Англійська революція

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були причини, передумови, перебіг і наслідки Англійської революції; про діяльність О. Кромвелля; про проголошення республіки в Англії.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яку роль у житті Англії відіграв парламент? 2. Коли виник рух пуритан? Якими були їхні основні погляди?

? Яка галузь господарства стала провідною в економічному житті Англії? Чим це було зумовлено?

Зміни в економіці позначилися на соціальній структурі англійського суспільства. Хоча воно за формою залишалося становим, у поведінці, звичаях, роді занять деяких верств суспільства відбулися значні зміни. Так, серед землевласників виокремилася нове дворянство, яке, на відміну від старого, активно займалося господарством: розводило овець, не цуралося торгівлі та організації мануфактурного виробництва. Швидко зростав прошарок найманих працівників.

Революція — радикальна, докорінна якісна зміна, стрибок у розвитку природи, суспільства, пізнання. У політичному розумінні термін «революція» почали використовувати лише в XVII ст. Першою подією, яку визначили як революцію, стала «Славна революція» 1688—1689 рр. в Англії. Згодом так почали називати й події, що відбувалися як раніше, так і пізніше.

? Чи можна стверджувати, що прагнення королів установити абсолютизм в Англії стало однією з причин революції?

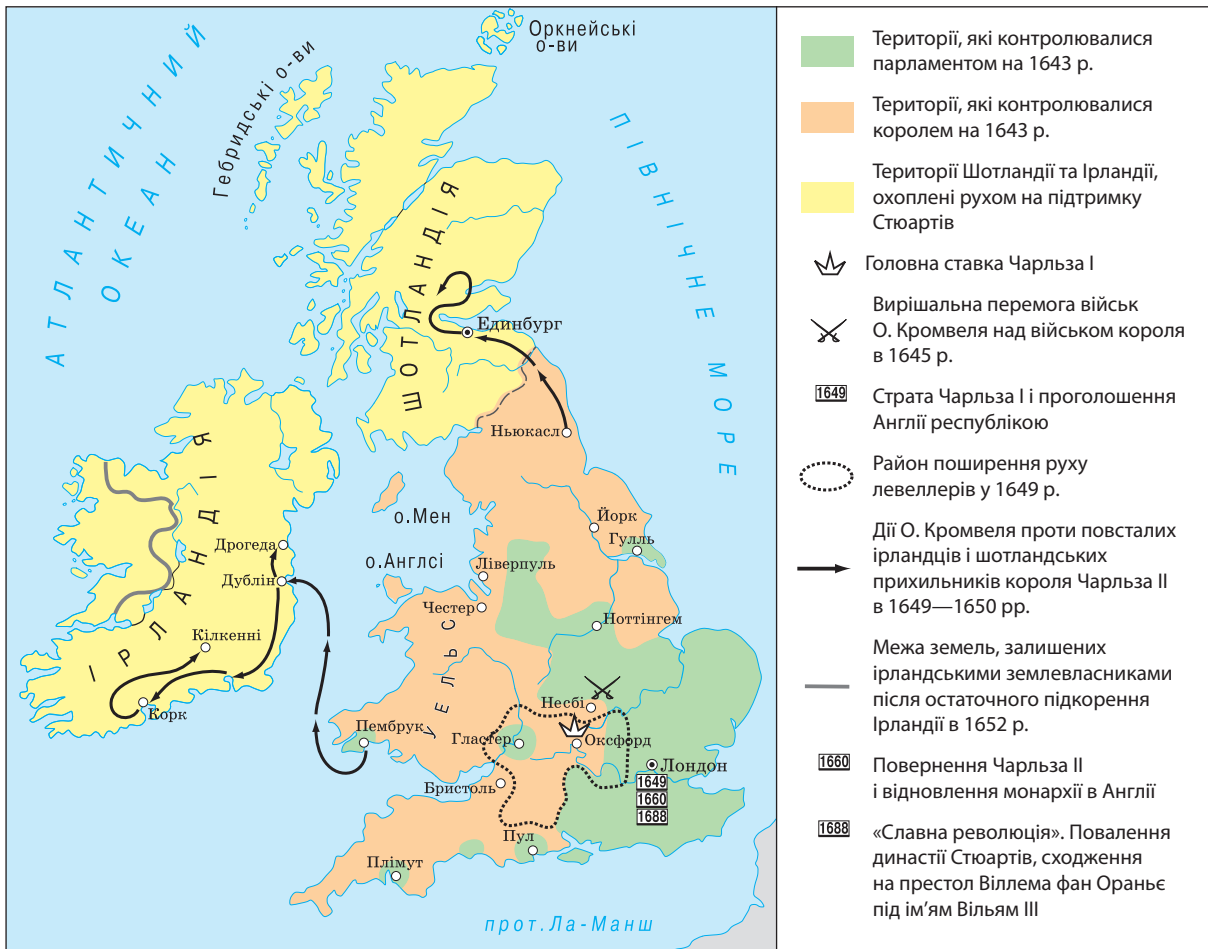
1. Соціально-економічний розвиток Англії напередодні революції. Починаючи із XVII ст. Англія поступово перетворювалася на основного постачальника нефарбованих тканин на європейський ринок. Уже в середині XVII ст. вона забезпечувала 80% загальноєвропейського видобутку вугілля (близько 3 млн тонн). За перші 40 років XVII ст. подвоїлися обсяги торгівлі Англії. Цьому сприяли торговельні компанії, які користувалися монопольним правом на торгівлю в певному регіоні. Найбільшою була Англійська Ост-Індська компанія. У сільському господарстві південних і центральних графств активно поширювалися ринкові відносини. Проте на півночі ще зберігалися натуральна рента (оброк) і відробіток (панщина).

2. Політичні передумови Англійської революції. Початок революції. У 1603 р. в Англії почала правити династія Стюартів. Її представники прагнули встановити в країні абсолютну монархію. Давні права парламенту вони вважали поступками з боку монархів, які можна й скасувати, а їхні симпатії до католицької церкви спричиняли гострі релігійні конфлікти із протестантами та державною англіканською церквою. Таку політику започаткував син страченої Мері I Стюарт Джеймс I.

Хоча ця політика була непопулярною, його син **Чарльз I** (1625—1649 рр.) її продовжував. Він розпочав війни проти Іспанії та Франції, для ведення яких були потрібні кошти. За перші три роки правління Чарльз I тричі скликав і розпускав парламент: перший дав йому незначну суму, другий взагалі відмовив, а третій погоджувався надати кошти за умови, що король підпише петицію, яка відновить усі здобуті англійцями права. Отримавши кошти, Чарльз I проігнорував умови договору та протягом 11 років не скликав парламент. Для покриття своїх витрат він поширив на всю Англію давній корабельний податок (щитові гроші — обов'язок прибережних областей утримувати флот). Для придушення невдоволених було розширено діяльність надзвичайних судів. У країні почалася масова еміграція до Північної Америки. Занепокоений цим Чарльз I заборонив її під загрозою жорстоких покарань.

Приводом до відкритого виступу проти короля стала спроба поширити в Шотландії англіканську церкву. Шот-

АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ середини XVII ст.

ландці взяли за зброю. Війна набула затяжного характеру. Чарльз I змушений був у **1640 р.** скликати парламент, щоб затвердити збирання нових податків. Цей парламент увійшов в історію під назвою «**Довгий парламент**» (діяв до 1653 р.), оскільки його члени домоглися від короля згоди, що розійдуться тільки тоді, коли самі визнають це за потрібне. Парламент висунув королю вимоги, викладені у «Великій ремонстрації» (протесті) (1641 р.), які Чарльзу I довелося виконати. Надзвичайні суди й корабельний податок було скасовано. Король зобов'язувався скликати парламент не рідше ніж кожні три роки.

На думку істориків, початок діяльності «Довгого парламенту» є початком Англійської революції.

3. Громадянські війни. У січні 1642 р. Чарльз I залишив Лондон і вирушив на північ, де мав найбільше прихильників. 22 серпня 1642 р. король оголосив війну парламенту. У країні спалахнула перша **громадянська війна** (1642—1646 рр.). Військо короля складалося з дворян (кавалерів)

? Чому король програв війну парламенту?

Громадянська війна — форма політичної боротьби, що є збройною сутичкою між соціальними групами задля здобуття державної влади або досягнення (відстоювання) певних прав, привілеїв.

Чарльз I. Художник Деніел Мейтенс (Старший). 1631 р.

Після поразки другої громадянської війни та ув'язнення Чарльза I парламент прийняв низку законів: усю землю було проголошено приватною власністю її володарів (крім селян); торговельно-промислові верстви суспільства домоглися повної свободи підприємницької діяльності та знищення монополій; землі короля, його прихильників та церкви було розпродано або роздано воїнам як плату за службу.

ІнDEPENDЕНТИ

(англ. *independent* — незалежний) — радикальна частина прихильників кальвінізму (пуритан).

і прихильників англіканської церкви. Парламентське військо (отримало назву «круглоголові» за форму зачіски воїнів) складалося переважно з пуритан і прихильників парламенту. Спочатку армія парламенту зазнавала поразок, але ситуація змінилася після появи **Олівера Кромвеля**. Він реформував армію.

Армія парламенту завдала королівським військам рішучих поразок у битвах під Марстон-Муром (1644 р.) і Несбі (1645 р.). Король потрапив у полон і був ув'язнений.

Наприкінці 1648 р. Чарльз I утік із полону й розпочав другу громадянську війну (1648—1649 рр.), однак знову програв.

Хоча більшість депутатів схилилася до збереження королівської влади, О. Кромвель із відданими йому військами вступив у Лондон та усунув їх із парламенту. Також було створено суд, за рішенням якого в 1649 р. короля Чарльза I стратили. У парламенті було скасовано палату лордів. Англію було проголошено республікою. Законодавчу владу передали «Довгому парламенту», виконавчу — Державній раді. Однак фактичним правителем країни став О. Кромвель.

4. Англійська республіка. Після проголошення республіки до влади в країні прийшли **інDEPENDЕНТИ**. На їхню думку, держава мала будуватися на тих самих засадах, що й громади вірян, тобто на основі ідеї суспільного договору, який передбачав взаємне визнання прав та обов'язків членів колективу або громадян.

ІнDEPENDЕНТИ визнавали лише власне тлумачення Святого Письма й тому одразу розпочали тиск на інші релігійні громади. Найбільше постраждали дигери («справжні урівнювачі»), які обробляли громадські землі. Вони стверджували, що ці землі не можуть бути чиеюсь власністю, а отже, є спільними. Дигери вважали, що в суспільстві всі мусять працювати на загальне благо на чолі з вибраними наглядачами. На їхню думку, у держави не має бути грошей, а за купівлю-продаж слід карати на смерть.

Зазнала переслідувань і громада левеллерів («урівнювачі»). Вони стверджували: оскільки перед Богом усі рівні, то слід для всіх установити рівні права. Із цього випливали їхні вимоги: встановлення загального виборчого права для чоловіків, скасування «гнилих містечок» (міста, які в минулому здобули право посилати своїх депутатів до парламенту, але згодом занепали) тощо. Левеллери вважали народ джерелом влади. Свого часу вони відіграли вирішальну роль у страті короля та ліквідації палати лордів.

Однак О. Кромвель був переконаний, що приватна власність є невід'ємним правом кожної людини, а майнова рівність — це порушення англійських традицій. Перемігши в громадянській війні, О. Кромвель здійснив каральні походи в Шотландію, яка визнала своїм королем Чарльза II,

сина страченого Чарльза I. Наступного удару зазнала Ірландія, католицьке населення якої допомагало королю в боротьбі проти парламенту. Походи в Шотландію та Ірландію започаткували становлення майбутньої Британської колоніальної імперії.

Важливим для колоніальних завоювань та першості на морі став виданий у 1651 р. в Англії навігаційний акт. Згідно з ним усі товари, що потрапляли до Англії, могли перевозити лише англійські судна або ж судна країни-виробника. Цей документ був спрямований проти голландців, які вели посередницьку торгівлю, і призвів до війни з Нідерландами, у якій Англія здобула перемогу.

5. Протекторат О. Кромвеля. Із моменту проголошення республіки верховна влада в країні належала «Довгому парламенту», який повністю складався з інDEPENDENTІВ. Другою важливою силою в державі була армія, підпорядкована особисто О. Кромвелю.

Тривале правління «Довгого парламенту» викликало обурення населення, особливо армії, яка протягом значного часу не отримувала платні. У 1653 р. О. Кромвель розігнав «Довгий парламент» і скликав конвент (Установчі збори), до якого також входили лише інDEPENDENTИ. Цей конвент назвали «парламентом святих» (через побожність депутатів). «Святі» прийняли низку важливих реформ: оголосили свободу совісті (віросповідань); запровадили цивільний шлюб, вибори священників мирянами; скасували церковну десятину; замінили стару (прецедентну) систему судочинства, що спиралася на закони різних часів, на нову, в основі якої був єдиний судовий статут (кодекс).

Проти таких реформ виступили священники, юристи, а також армія. О. Кромвель розпустив «парламент святих». За згодою армії було прийнято нову Конституцію («знаряддя управління»), яка передавала всю владу О. Кромвелю — **лорду-протектору** Англії, Шотландії та Ірландії. У його руках було зосереджено більше влади, ніж у короля напередодні революції. За новою Конституцією законодавчу владу було передано однопалатному парламенту, який складався з депутатів від найважливіших міст країни.

Новий парламент також виявив непокору. О. Кромвель розпустив його та поділив країну на 14 військових округів. Усю владу в них він передав генерал-майорам, яких сам і призначив. Для прихильників короля було встановлено спеціальний податок. Святкування Великодня й Трійці було заборонено, як і недільні гуляння та спортивні змагання. Головними заняттями визначалися праця й молитва.

Отже, протекторат О. Кромвеля за своєю суттю був військово-релігійною диктатурою, яка трималася на авторитеті сили, пуританських уявленнях про життя та успіхах діяча в зовнішній політиці.

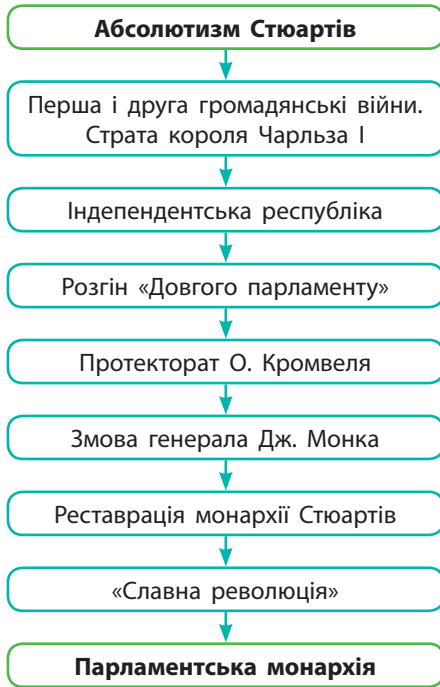

Олівер Кромвель. Художник Семюел Купер. 1656 р.

Олівер Кромвель був дрібним дворянином і належав до протестантської громади інDEPENDENTІВ, що виступали за повну незалежність церкви від держави, а в політичному плані обстоювали республіканську форму правління. Коли розпочалася громадянська війна, О. Кромвель за згодою парламенту за власні кошти спорядив два кавалерійські полки, до яких добирав людей зі стійкими релігійними переконаннями (інDEPENDENTІВ). Зразково дисципліновані, хоробрі, віддані вождю, об'єднані спільними релігійними й політичними переконаннями, полки О. Кромвеля започаткували нову парламентську армію.

Протекторат (латин. *protector* — покровитель) — форма залежності однієї держави від іншої або суспільства від якоїсь особи (або іншої держави), коли основні питання суспільно-політичного життя регулює протектор.

? Чому події 1688—1689 рр. назвали «Славною революцією»?

Політична реставрація — відновлення старого, поваленого суспільного устрою або династії.
Декларація — документ, офіційна заява, де проголошуються основні принципи зовнішньої і внутрішньої політики держави або програмні положення партій та організацій.
Парламентська монархія — державний лад, за яким глава держави — монарх — не може безпосередньо впливати на склад і політику уряду, що формується парламентом і підзвітний лише йому.

6. Реставрація Стюартів. «Славна революція».

У 1658 р. О. Кромвель помер, залишивши своїм наступником сина Річарда. Проте той швидко перетворився на маріонетку генералів і зрештою змушений був відмовитися від звання лорда-протектора. Торгово-промислові та аристократичні верстви, занепокоєні можливими виступами населення, запросили на англійський престол Чарльза II (1660—1685 рр.). У 1660 р. в Англії в результаті змови генерала Джорджа Монка було здійснено **політичну реставрацію** й відновлено правління династії Стюартів.

Королівську владу Чарльз II, як і його попередники, розглядав як абсолютну. Перш за все він наказав вчинити привселюдну розправу над винними у страті його батька. Було відновлено панування англіканської церкви, частину земель повернули колишнім власникам.

Проте правити країною, як раніше, уже було неможливо. Парламент суворо охороняв завойовані під час революції права. Згодом у парламенті виникли дві політичні партії: **торі** та **віги**. Торі були прихильниками королівської влади, обстоювали непорушність прав короля та існуючих порядків. Віги в усіх суперечках захищали парламент і виступали за реформи економіки, державного устрою, церкви. Однак обидві партії були проти абсолютної влади монарха.

У 1685 р. новим королем став брат Чарльза II **Джеймс II** (1685—1688 рр.). Він продовжив політику відновлення абсолютної влади. Як ревний католик, він призначав на державні посади своїх одновірців. Після прийняття **Декларації про віротерпимість** Джеймс II розпустив парламент і став правити одноосібно. Англійське населення також обурювала профранцузька зовнішня політика короля. Члени парламенту вирішили таємно запросити на англійський престол правителя Нідерландів Вільяма фан Ораньє. Восени 1688 р. він висадився на англійському узбережжі та рушив до Лондона. Народ зустрічав його з радістю. Джеймс II утік до Франції.

В. фан Ораньє був проголошений королем Англії під ім'ям **Вільям III** (1689—1702 рр.). Йому вручили **Декларацію прав (Білль про права)**, у якій було викладено права та обов'язки законодавчої (парламенту) і виконавчої (короля та його міністрів) влади. Декларація забороняла королю видавати закони, збирати податки, скликати армію без згоди парламенту. У ній підкреслювалося, що народ за потреби має право усунути короля і на його місце обрати іншого, а також змінити порядок престолонаслідування.

Так в Англії відбувся палацовий переворот, який отримав назву «Славна революція» (1688—1689 рр.). Вона завершила тривалу боротьбу парламенту й короля. В Англії встановилася **парламентська монархія**.

У період правління Вільяма III було закладено головні принципи існування англійської політичної системи. Депутатів до парламенту обирали кожні три роки. Король

формував уряд із представників тієї партії, яка мала більшість у парламенті. Отже, король правив державою через парламент. Змагання партій за владу заклали основу дво-партійної системи в Англії.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У першій половині XVII ст. в Англії виник конфлікт між парламентом і королями, які прагнули абсолютної влади. Зрештою це призвело до громадянських війн, страти короля Чарльза I та встановлення республіки.
- Важливу роль у революції в Англії відіграло релігійне питання. Саме протестантські громади стали рушіями докорінних змін у суспільстві.
- Встановлення одноосібної влади (протектора, монарха) не сприяло стабільності в державі. Зрештою була вироблена політична модель, яка діє й зараз.
- Унаслідок революції в Англії встановилася парламентська монархія та утвердилися ринкові відносини.

Працюємо з хронологією

- **1640 р.** — початок революції в Англії.
- **1649 р.** — страта короля Чарльза I та проголошення Англії республікою.
- **1653—1658 рр.** — протекторат О. Кромвеля.
- **1688—1689 рр.** — «Славна революція»; утвердження в Англії парламентської монархії.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Відгадайте героя/героїню».
Правила гри. Учитель/вчителька записує на картці прізвище історичного діяча/діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад, десяти) відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні», «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.
2. Охарактеризуйте становище Англії напередодні революції.
3. Як відбувалася боротьба між королем і парламентом? 4. Які риси були притаманні Англійській республіці? 5. Чому конвент республіки отримав назву «парламент святих»? 6. Які факти свідчать про те, що лорд-протектор мав більше влади, ніж король напередодні революції? 7. **Колективне обговорення.** Чи правильне твердження, що протекторат О. Кромвеля за своєю суттю був військово-релігійною диктатурою? Поясніть свою точку зору.
8. Простежте за картою (с. 69), які колоніальні загарбання здійснила Англія в період республіки. 9. Продовжте роботу із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 5).
10. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, чому стала можливою реставрація Стюартів. Чи погоджуєтесь ви з думкою, що їх нерозважлива політика призвела до нової зміни династії? 11. За додатковими джерелами підтвердьте або спростуйте твердження, що події 1688—1689 рр. були революцією. 12. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яку роль відігравав релігійний чинник у подіях Англійської революції.

Вручення Вільяму III Білля про права. Художник Семюел Вейл. Гравюра 1783 р.

§ 14. Річ Посполита

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якою була роль шляхти, зокрема магнатів, в управлінні Польщею; якими були причини й наслідки укладення Люблінської унії.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що спонукало Польщу до укладення унії із Литвою? 2. Кого називали козаками?

? Чи можна стверджувати, що Великі географічні відкриття негативно вплинули на розвиток Польщі?

Товарна продукція — продукція, що виробляється не для власного споживання, а для продажу на ринку.

Фільварок — багатопрофільне господарство, у якому вся земля належала землевласнику та яке базувалося на праці селян, що відробляли панщину. Фільваркова форма господарювання була зорієнтована на товарне виробництво сільськогосподарської продукції, хоча й зберігала чимало рис натурального господарства.

Проте примусова праця селян була малоефективною. Тому такий вид господарювання міг розвиватися лише екстенсивно (за рахунок розширення виробництва, а не його покращення). Для того щоб отримати більше прибутку, землевласнику було потрібно більше землі й залежних селян. Це зробило шляхту «жадібною на землю».

1. Господарський розвиток. Стани суспільства.

У XVI ст. під впливом зростання попиту на сільськогосподарську **товарну продукцію** в Західній Європі польська шляхта перейшла на **фільваркову** форму господарювання. У результаті поширення фільварків грошовий чинш (податок) для селян було замінено на відробіток (панщину). У 1505 р. панщина становила один день на тиждень, а до кінця XVI ст. — до п'яти днів. Для землевласників така система забезпечила зростання прибутку в 10—15 разів.

У першій половині XVI ст. Польщу охопило господарське піднесення. Виникли нові міста. Новою столицею королівства стала Варшава. Польські купці вели жваву торгівлю з Німеччиною, Угорщиною, Італією, Скандинавськими державами, Московією. З'явилися мануфактури. Проте вже в другій половині XVI ст. центр господарського життя поступово переміщувався з міст до маєтків шляхти.

Це було зумовлено тим, що завоювання Османської імперії на Балканах майже повністю зупинили всю південно-східну торгівлю. А «хлібна» торгівля по Віслі й далі Балтійським морем приносила великі прибутки не міському купецтву, а шляхті. До того ж король нічого не зробив для захисту польських виробників від іноземної конкуренції. Купці припиняли свою діяльність, мануфактурне виробництво занепадало. Саме тому в Польщі не утворився міцний третій стан підприємців (буржуазії), який у країнах Західної Європи сприяв формуванню основ нового суспільства.

Суспільство тогочасної Польщі поділялося на привілейовані (духовенство та шляхта), напівпривілейовані (міщани) і непривілейовані (селяни) стани. Католицькій церкві належала п'ята частина земельних володінь. Вона зосередила у своїх руках чималі матеріальні та фінансові ресурси.

На початку XVI ст. завершилося формування єдиного стану землевласників — шляхти. Вони користувалися значними правами і привілеями. Шляхтичі, як правило, володіли одним-двома селами. Обов'язками шляхти була військова служба та участь в управлінні державою. Найзаможніших шляхтичів називали магнатами. У їхній власності перебувала третина сіл у Польщі. Фінансова могутність давала їм змогу впливати на внутрішню та зовнішню політику держави.

2. Прояви Реформації та Контрреформації. У 20-х рр. XVI ст. в Польщі поширилися ідеї Реформації. Особливістю польського реформаційного руху була відсутність єдиного напрямку, який би підтримувала більшість населення країни.

За протестантизм виступала переважно шляхта, яка вбачала в ньому можливий засіб для досягнення більшої незалежності від влади та сподівалася отримати церковні землі. Однак щойно нові привілеї було здобуто в результаті **екзекуційних рухів**, інтерес шляхти до протестантизму згас. А занепад міст позбавив Реформацію соціальної бази. Проте в **1573 р.** для збереження єдності держави було гарантовано релігійну свободу й безпеку представникам усіх конфесій. Із кінця XVI ст. в Польщі посилилася й зрештою перемогла католицька Контрреформація.

За сприяння короля **Стефана Баторія (1576—1586 рр.)** активну діяльність розгорнули єзуїти, які розглядали Польщу як плацдарм для поширення католицизму на схід.

Під час правління **Жигмунта (Сигізмунда) III (1587—1632 рр.)**, який започаткував на польському престолі шведську династію Ваза, протестантизм у Польщі було знищено. Король забороняв протестантам обіймати державні посади, що зменшувало його популярність серед шляхти.

3. Зміна династії на королівському троні. Шляхетська демократія. У XVII ст. в країні склалася аристократична (шляхетська) республіка, або **шляхетська демократія**. Шляхта обирала короля. Виборний король не мав права ухвалювати важливі рішення без згоди сейму, що складався із сенату й палати послів. Реальна влада в державі належала магнатам, що зумовлювало її аристократичний характер.

У 1572 р. зі смертю Жигмунта II Августа припинилася династія Ягеллонів. Якщо до цього часу обрання нового короля було формальним актом, то тепер короля обирали голосуванням палат сейму. Першим виборним королем став французький принц **Генрік (Анрі III Валуа) (1573—1574 рр.)**. Хоча через кілька місяців він повернувся до Франції, із його ім'ям пов'язане підписання «**Генрікових артикулів**». За цим документом король не мав права призначати свого наступника, затверджувати або скасовувати постанови сейму, оголошувати війну, укладати мир, скликати ополчення. У разі порушення королем цих умов шляхта могла позбавити його влади. Не маючи значного впливу на внутрішнє життя, королі здійснювали активну зовнішню політику, втягуючи країну в різні війни й суперечки.

4. Люблінська унія. Із XIV ст. почалася активна польська **експансія** на схід. Одним зі шляхів реалізації цієї ідеї стало створення тісного союзу (унії) між Короною Польською і Великим князівством Литовським. Причин для об'єднання

? Чому в Речі Посполитій було проголошено віротерпимість, а в інших країнах Європи точилися релігійні війни?

Екзекуційні рухи — рухи середньої шляхти за проведення модернізації держави з метою не допустити встановлення абсолютизму та впровадити республіканську форму правління.

Стефан Баторій. Художник Мартін Кобер. 1583 р.

? Чому в Польщі (згодом Речі Посполитій) склалася шляхетська демократія?

Шляхетська демократія — політична система, що існувала в XVI—XVII ст. у Короні Польській, а згодом і в Речі Посполитій, за якої шляхта мала широкі права в управлінні державою. Шляхетська демократія є варіантом представницької демократії, але нею могла користуватися лише шляхта. **Експансія** — розширення сфер панування однієї держави над іншими в економічній, політичній та інших сферах, прагнення захоплення й поневолення.

Люблінська унія.
Художник Марчелло Баччареллі.
1785—1786 рр.

У подіях польсько-московської війни 1609—1618 рр. значну роль відіграли козаки. У 1618 р. гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний на прохання польського короля повів 20-тисячне військо на допомогу королеви Владиславу. Під Москвою гетьман уцент розбив московське військо та з'єднався з військами Владислава. Проте на штурм Московського Кремля козаки не пішли. Неприятливі погодні умови, втома від тривалого походу робили безперспективною облогу великого міста. До того ж П. Конашевичу-Сагайдачному було невідгідно припиняти війну, тому що тоді козацькому війську потрібно було б шукати нове заняття. Існує й інша версія відмови П. Конашевича-Сагайдачного від штурму: нібито він почув дзвони православних церков (тоді було свято Покрови Божої Матері), заплакав і повернувся назад.

двох держав у XVI ст. було декілька. Польська шляхта насамперед прагнула отримати українські землі, що входили до складу Литви, для розвитку фільваркового господарства. Литовська шляхта хотіла набути привілеїв, які мала польська шляхта. Також було бажання зупинити просування Московської держави на захід.

У січні 1569 р. в Любліні король Жигмунт II Август скликав спільний литовсько-польський сейм для вирішення питання про унію двох держав. Представники Литви й Польщі висунули два різні проекти цього союзу.

Литовський проект містив положення про окремі органи влади в кожній державі, що формувалися тільки з її громадян, про окрему грошову одиницю тощо. У польському проекті пропонувалося об'єднати Литву й Польщу в єдину державу з одним королем і спільними органами влади.

Для того щоб примусити литовську сторону погодитися на польські умови, у березні 1569 р. король видав універсал, за яким Волинь і Підляшшя відбирали в Литви та приєднували до Польщі. Згодом до неї було приєднано Київщину та Брацлавщину. Так майже всі українські землі увійшли до складу Польщі. Ослаблена Лівонською війною Литва не чинила опору. Щоб залучити на свій бік місцеву шляхту на приєднаних землях, король зрівняв її у правах із польською. Обурені таким рішенням литовські магнати намагалися захистити права Литви на ці землі, але марно.

Литовсько-польську унію було підписано **1 липня 1569 р.** в Любліні. Утворилася єдина держава Річ Посполита (республіка) із єдиним виборним королем, сеймом, грошовою одиницею та зовнішньою політикою. Окремими залишалися печатка, місцева адміністрація, фінанси, військо, суд.

5. Зовнішня політика Речі Посполитої. Після укладення унії Польща опинилась у нових зовнішньополітичних умовах. Їй довелося вступити в боротьбу за панування в Центрально-Східній Європі. Так, Польща втрутилася в Лівонську війну (1558—1583 рр.), у якій Литва виступала на боці Лівонського ордену проти Московської держави. Король Стефан Баторій зумів завдати відчутних ударів війську московського царя Івана IV Грозного. У 1582 р. з Московською державою було підписано угоду, за умовами якої вона мала залишити Лівонію. Ця угода на певний час зупинила просування Московії до Балтійського моря.

Проте незабаром Польщі довелося вести боротьбу за Лівонію зі Швецією (тривала з перервами протягом 1600—1635 рр.). У результаті війн Рига з Лівонією відійшли до Швеції, а Курляндія залишилася під владою Речі Посполитої. Такий розподіл не влаштував жодну зі сторін, і через 20 років війна спалахнула знову.

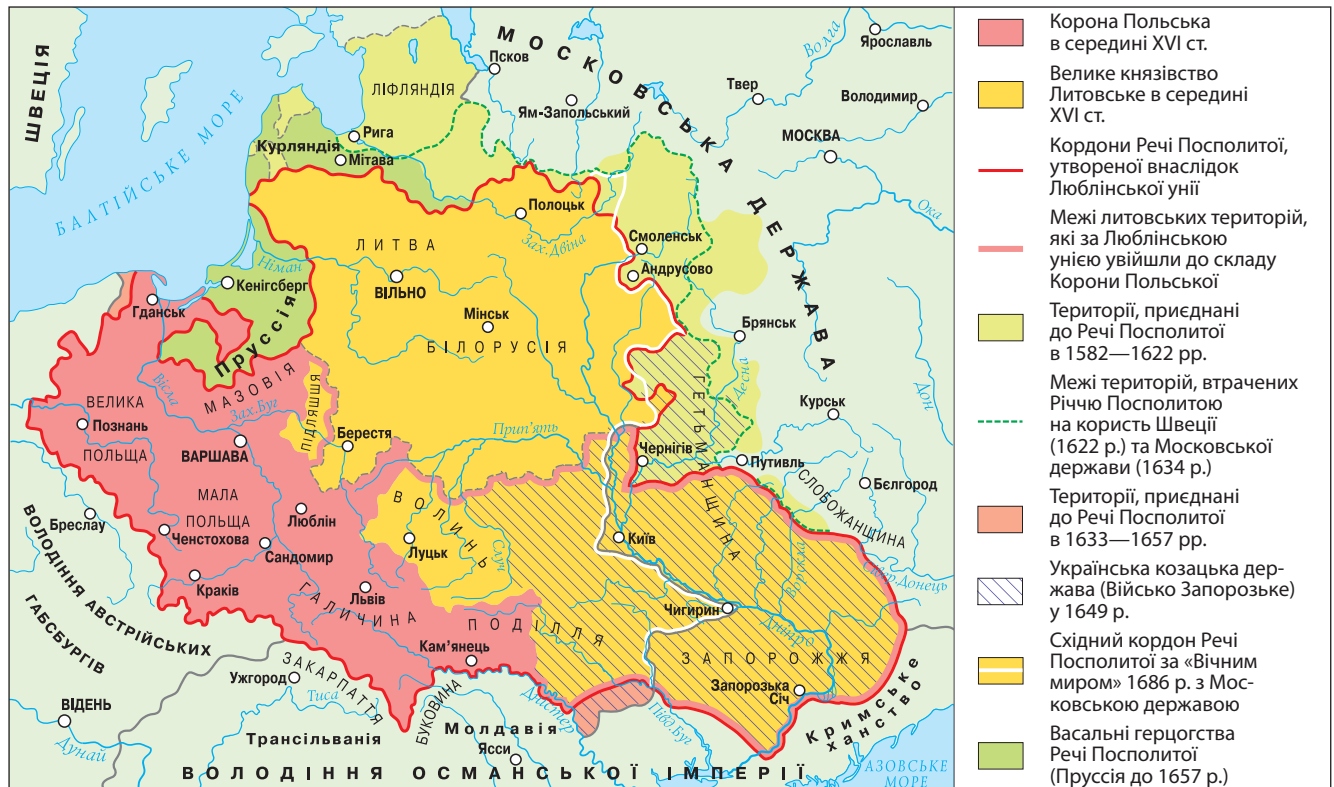
Приєднавши за Люблінською унією українські землі, Польща отримала спільний кордон із володіннями Османської імперії і, відповідно, постійну небезпеку турецько-татарських набігів. Тому вона мала приділяти увагу обороні з півдня. Українські козаки, які захищали свої землі від набігів татар і самі здійснювали походи до турецьких берегів, тепер опинилися під владою польського короля.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. відносини між Польщею та Османською імперією різко загострилися через козацькі походи. Кульмінацією боротьби стала Хотинська війна 1621 р., у якій козацько-польське військо зупинило наступ Османської імперії на Річ Посполиту. Однак на цьому протистояння Польщі й Османської імперії не завершилося.

У першій третині XVII ст. розпочався новий конфлікт із Московією. Так, Річ Посполита, скориставшись занепадом династії Рюриковичів, втрутилася в боротьбу за царський престол, прагнучи посадити на нього свого ставленника, а потім і сама вступила у війну (1609—1618 рр.). Війна завершилася підписанням Деулінського перемир'я, що стало найбільшим успіхом Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою. Річ Посполита поширила свою владу на Смоленщину, Чернігівщину та Новгород-

? Чому в другій половині XVI ст. відбувалося протистояння Речі Посполитої зі Швецією, Московією та Османською імперією?

РІЧ ПОСПОЛИТА в XVI—XVII ст.

Працюємо з хронологією

- **1569 р.** — укладення Люблінської унії.
- **1573 р.** — проголошення віротерпимості в Речі Посполитій.

У XVI—XVII ст. Польща досягла успіхів у розвитку культури, що був зумовлений впливом Відродження. Почалося масове заснування шкіл, населення охопив інтерес до науки й відкриттів. Вершиною «золотого віку» вважається наукова діяльність М. Коперника. Розвивалася й художня література. Завдяки творам Миколая Рея і Яна Кохановського було закладено основи польської літературної мови.

Наслідуючи мистецтво Відродження в архітектурі, у Польщі будували маєтки шляхти. Центром поширення нових культурних явищ був королівський двір.

Наслідком розвитку польської культури цієї доби стало формування ідеалів, цінностей і звичаїв шляхти. Це явище отримало назву «сарматизм» (згідно з легендою, польська шляхта походила від сарматів). Сарматизм став другим напрямом польської культури цієї доби. Він поєднував елементи як західної, так і східної культури. Це, наприклад, проявлялося в мові: польська мова активно поповнювалася латинськими словами. Одяг шляхтичів також був поєднанням елементів моди Сходу і Заходу.

Сіверщину (загалом 29 міст). Польський король офіційно зберіг за собою право претендувати на московський трон.

У 1632 р. Московія спробувала відвоювати втрачені землі (Смоленська війна), але зазнала поразки.

У 1634 р. між Річчю Посполитою та Московською державою було підписано Поляновський мирний договір, який загалом підтвердив межі, встановлені Деулінським перемир'ям. Як відступне Московській державі відійшли невеличкі містечка Серпейськ і Трубчевськ із повітами. Крім того, московські послы за хабар королю Владиславу домоглися його відмови від титулу «цар московський».

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Період XVI—XVII ст. став часом піднесення й занепаду Польщі. Завдяки Люблінській унії та війнам було досягнуто найбільшого територіального зростання держави.
- Зовнішня могутність Речі Посполитої не була підкріплена внутрішньою стабільністю. Багатонаціональний характер держави та шляхетська демократія послаблювали внутрішні сили держави і зрештою призвели до її занепаду.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Поясніть термін або поняття».
Правила гри. Учні та учениці об'єднуються у дві команди. Учитель/вчителька записує на картках терміни й поняття за вивченою темою. Команди по черзі витягують картки. Їхнє завдання — пояснити терміни і поняття, не називаючи їх. Команда-суперник має відгадати терміни й поняття, про які йдеться.
2. Охарактеризуйте зміни в сільському господарстві Польщі в XVI ст. **3. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чим був зумовлений занепад польських міст у XVI ст. **4. Колективне обговорення.** Назвіть особливості поширення ідей Реформації в Польщі. **5.** Які зміни в політичному устрої Польщі відбувалися в XVI ст.? **6.** Коли була укладена Люблінська унія? Назвіть причини та наслідки цієї події. **7. Робота в малих групах.** Обговоріть, визначте та охарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики Польщі.
8. Покажіть на карті (с. 77) територію Речі Посполитої на середину XVII ст. У боротьбі з якою державою були зроблені найбільші територіальні придбання Речі Посполитої?
9. Користуючись додатковими джерелами, розкажіть про перебіг польсько-турецької війни 1620—1621 рр. та участь у ній українських козаків. **10.** Що допомогло Речі Посполитій у першій половині XVII ст. стати однією з наймогутніших держав Європи? Дайте розгорнуту відповідь. **11. Колективне обговорення.** Шляхетська демократія робила Річ Посполиту сильною чи слабкою?

§ 15. Міжнародні відносини в XVI — першій половині XVII ст. Тридцятилітня війна

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про зміст міжнародних відносин XVI — першої половини XVII ст.; якими були причини, перебіг та наслідки Тридцятилітньої війни.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Назвіть провідні європейські держави в XVI ст. 2. Покажіть на карті атласу території поширення протестантських громад та панування католицької церкви.

1. Характер міжнародних відносин у XVI ст. У міжнародних відносинах Європи доби Раннього Нового часу, як і раніше, важливе значення мали династичні принципи. Проте новим чинником відносин між державами став розкол Європи за релігійною ознакою внаслідок Реформації. Чимало держав ставали учасниками міжнародних конфліктів, приєднуючись до своїх одновірців або прагнучи перешкодити поширенню віросповідання, яке вони не підтримували.

Вирішальну роль у міжнародних відносинах Європи цього періоду відігравали іспанські та австрійські Габсбурги, Англія і Франція. Сильні суперечки виникали між Францією та Габсбургами, володіння яких межували з її кордонами. Найбільшим проявом цих суперечностей були Італійські війни (1494—1559 рр.). Гострої форми набуло протистояння між протестантською Англією та католицькою Іспанією.

Проте жодна з провідних європейських країн — учасників конфліктів не мала достатньо сил, щоб завдати поразки противнику. Таку систему міжнародних відносин називали системою рівноваги.

Наприкінці XVI ст. важливу роль у Європі почала відігравати Швеція. Підпорядкувавши Норвегію та Фінляндію, вона намагалася поширити вплив на данські, німецькі, польські землі та узбережжя Східної Балтії.

Вагомим чинником міжнародних відносин XVI ст. була боротьба з просуванням у Європу Османської імперії. Турецька загроза примушувала європейських правителів спільно виступати проти агресора. Проте це не заважало деяким державам укладати тимчасові союзи з турецьким султаном задля власної користі.

2. Загострення суперечностей між європейськими державами на початку XVII ст. Причини Тридцятилітньої війни. Міжнародне становище в Європі наприкінці XVI ст. було напруженим і складним. Іспанська та австрійська гілки династії Габсбургів після періоду суперництва вирішили об'єднати зусилля в боротьбі за встановлення свого панування в Європі. Франція прагнула не допустити цього й надавала підтримку протестантам у Німеччині. До того ж

- ? 1. Які держави відігравали вирішальну роль у міжнародних відносинах Європи XVI ст?
2. Які чинники були головними для міжнародних відносин XVI ст.?

Перемир'я в Ніцці в 1538 р. між королем Франції Франсуа I та імператором Священної Римської імперії Карлом V за посередництва Папи Римського Павла III. Художник Таддео Зуккарі. XVI ст.

- ? Чи можливо було уникнути воєнного розв'язання загальноєвропейського конфлікту?

Тридцятилітня війна — перша загальноєвропейська війна між двома великими угрупованнями: габсбурзьким союзом (іспанські та австрійські Габсбурги, католицькі князівства Німеччини, Річ Посполита) та антигабсбурзькою коаліцією (Франція, Швеція, Данія, протестантські князівства Німеччини та інші).

Рудольф II. Художник Йозеф Хейнц (Старший). 1594 р.

«Празька дефенестрація». Художник Карел Свобода. 1844 р.

Франція бажала утвердити свою владу в Італії та була невдоволена посиленням тут впливу іспанських Габсбургів.

Англія не хотіла збільшення впливу католицьких Габсбургів у Нідерландах та Німеччині, але водночас посилення Франції не відповідало її торговельним інтересам. Данія, яка мала політичні та економічні зв'язки з Північною Німеччиною, також не бажала зміцнення в Німеччині Габсбургів. Королі Швеції та Данії намагалися посилити вплив своєї країни на північних морських шляхах. Експансія Іспанії заважала їхнім намірам.

Водночас на більшості території Європи спостерігалось падіння авторитету католицької церкви. В одних країнах перемогу здобули прихильники Реформації, в інших — Контрреформації. Обидві сторони не бажали домовлятися. Наслідком загострення цих суперечностей стала **Тридцятилітня війна**, що тривала в 1618—1648 рр.

Якими були причини війни? На початку XVII ст. обидві гілки династії Габсбургів вели боротьбу з протестантами, підтримували католиків і намагалися затвердити своє панування над країнами Європи. Активну боротьбу з протестантами розпочав обраний імператором Священної Римської імперії Рудольф II Габсбург (1576—1612 рр.). За його підтримки єзуїти поширили свою діяльність у Чехії та протестантських князівствах Німеччини.

У відповідь на переслідування протестантські князі Німеччини в 1608 р. об'єдналися в Євангелічну унію (лігу), яку очолив курфюрст Фрідріх V Пфальцьський. У свою чергу, католицькі князі створили в 1609 р. союз під назвою Католицька ліга, очолюваний герцогом Максимільяном Баварським. Обидва об'єднання шукали прихильників у Європі. Євангелічну унію підтримали протестантські країни Нідерланди, Данія, Швеція та Англія, а також католицька Франція, яка не бажала посилення впливу Габсбургів у Європі. Католицьку лігу підтримували австрійські та іспанські Габсбурги.

3. Чеський період війни (1618—1623 рр.). Події, які стали приводом до початку війни, сталися в Чехії, що перебувала під владою австрійських Габсбургів. Більшість верств населення Чехії була невдоволена утисками, відсутністю політичних прав. У 1617 р. королем Чехії було обрано прихильника Габсбургів Фердинанда II Штирійського (згодом він став імператором Священної Римської імперії німецької нації). Ця подія викликала в Чехії вибух невдоволення. У столиці Чехії Празі спалахнуло повстання. Натопт протестантів захопив замок Празький град і викинув із вікна трьох королівських радників, які керували країною за відсутності короля. Ця подія відома як «празька дефенестрація». На чеський престол запросили главу Євангелічної унії Фрідріха V Пфальцьського.

У відповідь на це Фердинанд II, не бажаючи втратити корону, розпочав воєнні дії за підтримки Католицької ліги. Чехи мужньо воювали й здобули декілька перемог. Проте їхня армія була набагато меншою, ніж війська Католицької ліги, очолювані досвідченим полководцем Йоганном Тіллі. У битві біля Білої Гори 8 листопада 1620 р. він розгромив чеських протестантів. У Чехії розпочався католицький терор. Ще одним наслідком цієї поразки була втрата Чехією своєї державності майже на 300 років.

Тим часом Й. Тіллі рушив далі на німецькі землі й захопив володіння Фрідріха V Пфальцьського.

Успіхи католиків на першому етапі війни занепокоїли протестантських правителів країн Північної Європи.

4. Данський період війни (1624—1629 рр.). На боці Євангелічної унії у війну проти Габсбургів вступив король Данії Крістіан IV. Тепер угруповання мало значно більше сил, ніж Фердинанд II, якому не вистачало коштів на утримання армії. Вихід із цієї ситуації Фердинанд II знайшов, прийнявши пропозицію про створення нової армії від полководця **Альбрехта Валленштейна**.

А. Валленштейн зобов'язався своїм коштом зібрати 20-тисячне наймане військо, якщо Фердинанд II дозволить утримувати цю армію за рахунок реквізицій (пограбування) місцевого населення. Імператор погодився та призначив А. Валленштейна головнокомандувачем. За домовленістю з імператором у нього залишалася вся воєнна здобич. За короткий час було створено 100-тисячну армію, завдяки якій католики розбили данське військо Крістіана IV. Проте успіхи головнокомандувача викликали задріть у керівників Католицької ліги. За їхнім наполяганням імператор усунув А. Валленштейна від командування армією та наказав розформувати його війська.

Занепокоєний розвитком подій, перший міністр Франції кардинал Рішельє почав підбурювати шведського короля **Густава II Адольфа** (1611—1632 рр.) до війни проти Католицької ліги.

5. Шведський період війни (1630—1634 рр.). Улітку 1630 р. Густав II Адольф прибув до Північної Німеччини й розпочав воєнні дії. Шведська армія складалася з вільних селян-протестантів, які вважали, що захищають своїх одновірців від католиків.

Успіхам на цьому етапі війни протестанти були зобов'язані Швеції. Армія Густава II Адольфа розбила війська Й. Тіллі та вступила до Баварії — центру католицьких сил у Німеччині. Щоб урятувати ситуацію, імператор Фердинанд II повернув А. Валленштейну командування й надав йому необмежені повноваження. Полководець швидко сформував нову армію й розпочав наступ проти шведських сил.

У битві біля Білої Гори 1620 р. на боці Католицької ліги брали участь українські козаки-найманці на чолі зі Станіславом Русинівським (приблизно 12—25% від 28-тисячного війська Габсбургів). Козацька кіннота забезпечила перемогу в битві, у вирішальний момент розгромивши угорську (трансільванську) кавалерію.

Фердинанд II Штирійський. Художник Георг Пахманн. 1635 р.

Альбрехт Валленштейн. Художник Ентоні Ван Дейк. 1629 р.

Густав II Адольф. Художник Якоб Хефнагель. 1624 р.

Густава II Адольфа називали «північним левом». Завдяки успішним війнам проти Польщі та Московської держави він значно посилював позиції Швеції в Балтійському регіоні, перетворивши Балтійське море на «Шведське озеро» (усе його узбережжя, крім південної частини, перебувало у власності Швеції).

Фердинанд III. Художник Ян ван ден Хеске. 1643 р.

Війна набувала затяжного характеру. У листопаді 1632 р. біля Лейпцига, під містечком Лютцен, відбулася вирішальна битва. Обидві армії зазнали великих втрат і змушені були відступити. Густав II Адольф загинув у битві, і протестантський табір залишився без керівника. А. Валленштейн відступив до Чехії та розпочав переговори з протестантами про мир. За це його було звинувачено в державній зраді, усунуто від командування, а через деякий час убито.

У вересні 1634 р. імператорські війська завдали поразки ослабленій шведській армії в битві біля Нердлінгена в Південній Німеччині. Однак Габсбургам не довелося святкувати перемогу. Проти них виступила Франція, яка очолила антигабсбурзьку коаліцію.

6. Французький період війни (1635—1648 рр.). Воєнні дії розгорталися переважно на території Німеччини, Іспанії та іспанських Нідерландів. Кардинал Рішельє, скориставшись ослабленням обох сторін, прагнув отримати для Франції всі можливі політичні переваги. Габсбурзький союз спробував одним ударом змінити перебіг війни на свою користь.

У травні 1643 р. 27-тисячна армія Габсбургів вторглася до Франції, але в битві біля Рокруа була фактично знищена. У наступні роки Габсбурги зазнали нових поразок. У 1646 р. об'єднана шведсько-французька армія захопила Баварію; виникла загроза поділу Священної Римської імперії німецької нації між Швецією та Францією й захоплення столиці Габсбургів Відня. Імператор Фердинанд III (1637—1657 рр.) мусив прийняти продиктовані Францією та її союзниками тяжкі умови мирного договору.

7. Вестфальський мир. Наслідки Тридцятилітньої війни для Європи. Переговори країн — учасників війни проходили у двох містах Вестфалії: із 1644 р. в Мюнстері — між послами імператора та французьким урядом, а з 1645 р. в Оснабрюку — між послами імператора та делегацією шведського уряду й німецьких протестантських князів. Переговори просувалися дуже повільно.

Лише 24 жовтня 1648 р. було оголошено про підписання Вестфальського миру. Переможці здобули значні території: Швеція отримала Східну та частину Західної Померанії; Франція — землі Ельзасу та остаточне підтвердження прав на Лотарингію. Було закріплено роздробленість Німеччини, визнано незалежність Швейцарії та Нідерландів.

Незважаючи на укладення миру, війна між Іспанією та Францією тривала до 1659 р., коли було підписано Піренейський мир, за яким остаточно встановлювався кордон між державами по Піренеях.

Тридцятилітня війна спричинила значні зміни в Європі. Держави-переможці Франція та Швеція посилили свій вплив у європейських справах. Для Німеччини війна мала

найтяжчі наслідки. На 200 років було закріплено її політичну роздробленість, населення скоротилося із 17 млн до 10 млн осіб. У Чехії із 3 млн залишилося 700 тис. осіб. Більшу частину міст було зруйновано, землі перетворилися на пустища, торгівля й промисловість занепали. Австрійські Габсбурги обмежили свій вплив Австрією. Іспанська монархія Габсбургів втратила вплив на європейську політику.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У міжнародних відносинах Європи XVI ст. склалася система рівноваги й водночас утворилися угруповання держав, що ворогували за ознаками віросповідання.
- Тридцятилітня війна 1618—1648 рр. стала продовженням релігійного протистояння попереднього століття європейської історії.
- Унаслідок Тридцятилітньої війни вплив династії Габсбургів у Європі суттєво послабився.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Відгадайте героя/героїню». **Правила гри.** Учитель/вчителька записує на картці прізвище історичного діяча/діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад, десяти) відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні», «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.
2. **Робота в парах.** Обговоріть і з'ясуйте, у чому полягало загощення суперечностей між європейськими державами на початку XVII ст. 3. Визначте причини та привід до Тридцятилітньої війни. 4. **Робота в малих групах.** Обговоріть і назвіть основні періоди війни. Дайте характеристику воєнних дій кожного з них. 5. Які країни внаслідок перемоги в Тридцятилітній війні посилили свій вплив у Європі?
6. Простежте за картою атласу, які територіальні зміни відбулися в Європі за підсумками Тридцятилітньої війни. 7. За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення з презентацією за темами «Полководці Тридцятилітньої війни», «Українські козаки в Тридцятилітній війні» (на вибір). Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника. 8. Складіть у зошиті таблицю «Тридцятилітня війна».

Країна — учасник війни	
Якої мети намагалася досягти	
Якими були для неї результати і наслідки війни	
9. Вестфальський мир започаткував нову систему міжнародних відносин, яка проіснувала до XIX ст. Назвіть основні принципи цієї системи. 10. **Колективне обговорення.** Що найбільше впливало на перебіг бойових дій у Тридцятилітній війні?

Працюємо з хронологією

- **1618—1648 рр.** — Тридцятилітня війна.
- **1648 р.** — підписання Вестфальського миру.

Практичне заняття за розділом III

Узагальнення за розділом III

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III

Розділ IV. Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII—XVIII ст.

§ 16. Османська імперія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про розвиток Османської імперії в період розквіту; яким було правління Сулеймана I Пишного; про причини й наслідки османських завоювань у Єв-

ропі; про особливості становища Кримського ханства в Османській імперії.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які загарбання здійснили турки-османи в XV ст.? 2. Хто такі яничари?

? Чому до кінця XVII ст. османські завоювання поступово припинилися?

Сулейман I Пишний.
Художник Тіціан Вечелліо. 1530 р.

Величезний вплив на Сулеймана I мала його дружина **Роксолана**, за переказами — українка, захоплена в полон татарами. Вона народила султану сімох дітей. Один із її синів — Селім II — став султаном. Роксолана розпочала 130-річний період впливу жінок на політику Османської імперії.

1. Війни Османської імперії та наслідки. XVI ст. було часом найбільшої військової та політичної могутності Османської імперії. Султан **Селім I Грізний** (1512—1520 рр.) у переможній війні проти Персії завоював країни Закавказзя та Кавказу — Азербайджан, частину Вірменії, Грузії, Дагестан і Курдистан. Після цього він підкорив Сирію та Єгипет. Загарбання дали йому змогу проголосити себе **халіфом** — лідером усіх мусульман.

Найвищого розквіту Османська імперія досягла за правління **Сулеймана I Пишного** (1520—1566 рр.). У цей період турки-османи проникли до Центральної Європи.

Для завоювання Середземномор'я Сулейман I створив великий флот. Однією з перших його перемог стало взяття Белграда — міста, яке тривалий час стримувало просування Османської імперії в Європу. Після цього турецькі війська рушили в Угорщину, де в битві під Могачем (1526 р.) розгромили чесько-угорське військо. Землі Угорщини було поділено між Австрійською та Османською імперіями. У 1529 р. Сулейман I узяв в облогу столицю Австрії Відень, але не захопив його.

Після поразки Османська імперія оголосила Габсбургів своїм головним ворогом. Султан почав підтримувати їхніх релігійних противників — протестантів, а також зблизився з Францією. У 1535 р. між державами був укладений договір, відомий під назвою «перша капітуляція». Французам надавалося право безперешкодного в'їзду у володіння Османської імперії, ведення своїх торговельних справ (забезпечувалася недоторканність особи купця та його майна) і здійснення християнського богослужіння. Однак ці привілеї були надані в односторонньому порядку. У 1580 р. такі самі переваги отримала Англія.

Сулейман I багато уваги приділяв і внутрішній політиці. Султан сприяв розвитку культури. За його правління було впорядковано законодавство імперії. Поважаючи діяльність султана, люди називали його шанобливо «**кануні**» («законодавець»).

Постійні війни потребували значних людських і матеріальних ресурсів. Будь-які невдачі призводили до погіршення внутрішнього становища імперії через зменшення надходження здобичі, данини із загарбаних земель та рабів. Втрати компенсувалися збільшенням податків. У відповідь на це в 1591—1628 рр. у країні час від часу спалахували повстання. Криза Османської імперії набула всебічного характеру, але держава мала значний запас міцності та залишалася серйозним противником ще декілька століть.

У 1571 р. Османська імперія зазнала чергової великої поразки. У затоці Лепанто біля берегів Греції відбулася битва, у якій об'єднання держав Європи (Священна ліга) здобуло першу значну перемогу над флотом Османської імперії.

Із того часу поразки османів уже не були рідкістю. Так, їх розгром у битвах під Хотиним (1621, 1673 рр.) і Віднем (1683 р.), невдалі Чигиринські походи (1677, 1678 рр.) зупинили турецьку експансію в Європі. У всіх цих битвах значну роль відіграли українські козаки.

2. Економічне і соціально-політичне становище імперії. Державний устрій та адміністративна структура Османської імперії були підпорядковані потребам війни. Провінції поділялися на округи, їхні правителі здійснювали як цивільні, так і військові функції, очолювали ополчення й місцеві гарнізони **яничарів**. Кожен ополченець (сипах) отримував у користування землю й за це мусив брати участь у воєнних походах. У мирний час він жив у своєму окрузі, де виконував поліцейські функції та обов'язки збирача податків.

Чиновники також отримували за службу великі земельні володіння, які заборонялося залишати у спадок. Щоб якось зберегти майно, чиновники передавали свою землю у володіння мусульманським релігійним установам (у вакф). Ця практика негативно позначалася на володіннях султана і, відповідно, на його скарбниці, оскільки з третини земель імперії не сплачувалися податки. Наприкінці XVI ст. до Османської імперії докотилася хвиля «революції цін», яка спричинила фінансову кризу. Найсильніше вона вдарила по сипахах, які становили основу військово-адміністративної системи. Після занепаду ополчення зросла роль яничарів. Однак таке військо потребувало великих коштів, яких уже не було. Єдине, що рятувало Османську імперію, були завойовницькі війни. Проте наприкінці XVII ст. Османська імперія зазнала в них низку поразок.

3. Кримське ханство. До складу Османської імперії входили держави, які перебували у васальній залежності від неї: князівства Волощина, Молдавія, Трансільванія, Кримське ханство тощо. Останнє посідало серед них особливе становище. Кримським ханством управляли представники

Роксолана (Гюррем Султан — «радісна»), дружина султана Сулеймана I. Невідомий художник. XVIII ст.

Яничари (у перекладі з турецької — нове військо) — регулярна піхота турецького війська, що формувалася з полонених-хлопчиків (здебільшого християн).

Кримське ханство як самостійна сила відіграло важливу роль у відносинах між державами від Волги до Західного Бугу. Так, кримські хани контролювали Північне Причорномор'я, вели боротьбу з Московією за «спадщину Золотої Орди», здійснювали набіги з метою взяття ясиру на території, що перебувала під владою Литви та Польщі, вступали в союзи з Московією, Литвою, Польщею, українськими козаками залежно від ситуації.

? Чим вирізнялося Кримське ханство у складі Османської імперії?

Гайдук. Художник Крістоф Вайгель (Старший). 1703 р.

Гайдуки (походить від назви погоничів, вільних пастухів на Балканах) — збройні загони народних месників, що боролися проти османського панування. Вони діяли на території Балканського півострова в XV—XIX ст.

Мечеть Селіма в Едірне. Сучасний вигляд

династії Чингісидів, яку поважали правителі Сходу. Це давало можливість кримським ханам бути дещо вільними у своїх діях. Лише з 1584 р. султани почали впливати на вибір чергового правителя ханства.

Зовнішньополітична стратегія Кримського ханства загалом будувалася на принципах, які сформувалися ще в XVI ст. Згодом вони отримали назву «закони Селіма» (за ім'ям хана Селіма I Герая). Так, у конфліктах своїх східно-європейських сусідів — зокрема, Великого князівства Литовського, Корони Польської та Московського царства — Кримське ханство підтримувало ту сторону, яка тоді була слабшою. І навпаки, воно воювало з тією стороною конфлікту, що набирала силу. Тим самим кримські хани намагалися захистити свою державу від вторгнення сусідніх держав. Така стратегія спрацювала до початку XVIII ст.

У цей самий час на початку XVII ст. почав формуватися союз між кримськими ханами й козаками. Козаки стали вагомим чинником у боротьбі за ханський стіл.

З ослабленням Османської імперії занепадало й Кримське ханство. Наприкінці XVIII ст. його загарбала Російська імперія.

4. Боротьба народів проти османських завоювань.

Османське панування було обтяжливим для підкорених народів. У 1564—1565 рр. відбулося перше повстання слов'ян проти османського панування — Прилепське повстання, у 1598 р. Болгарію охопило Тирновське повстання тощо. На території Балканського півострова розпочався рух **гайдуків**. Вони нападали на османських чиновників, вояків, спалювали поселення мусульман. Їхні дії мали успіх за підтримки християнського населення, яке вважало їх народними героями. Утім, безстрашні в битвах гайдуки нерідко виявляли надмірну жорстокість, чинили грабежі й насильства.

Християнська церква, формально зберігаючи лояльність, підтримувала народні рухи проти Османської імперії. Незважаючи на османське панування, підкорені народи зберегли свої культуру, звичаї, мову, хоча й не уникли османського нашарування. Боротьба поневолених народів підривала міць Османської імперії та послаблювала її натиск на Європу.

5. Культура Османської імперії. У XVI—XVII ст. культура Османської імперії розвивалася під впливом ісламу. Його релігійні норми забороняли здобувати світську освіту (усі школи в Османській імперії існували тільки при мечетях). Проте це не завадило появі цікавих наукових праць, літературних творів, пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва. У розвитку тогочасної турецької культури можна виділити два періоди: від другої половини XV до кінця XVI ст. — піднесення, а в XVII ст., як і в Османській імперії загалом, — занепад.

За часів занепаду культура Османської імперії значними досягненнями не вирізнялася.

Із кінця XVII ст. почалося швидке поширення надбань європейської культури в Османській імперії. Митці відходили від класичної персько-арабської культури. Літературні твори перекладали турецькою мовою й потім поширювали їх, запозичивши з Європи книгодрукування (1725 р.). Так зароджувалася турецька культура.

Працюємо з хронологією

- 1571 р. — битва біля Лепанто.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Завдяки завойовницьким війнам було створено могутню Османську імперію, володіння якої розташовувалися у трьох частинах світу — Європі, Азії та Африці.
- Вершини своєї могутності Османська імперія досягла в середині XVI ст. за часів правління Сулеймана I Пишного.
- Після припинення завоювань із середини XVII ст. розпочався занепад імперії. Вона опинилася під владою слабких султанів і поступово перетворювалася на об'єкт посягань із боку інших держав.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Історія з географією».
Правила гри. Учні та учениці об'єднуються в команди. Їм необхідно виписати історико-географічні назви, які зустрічаються в параграфі, згрупувавши їх за пунктами: 1) землі, країни, що входили або увійшли до складу Османської імперії; 2) місця найважливіших битв. Далі команди відповідають на запитання вчителя/вчительки, пов'язані із цими історико-географічними назвами.
2. Якою була роль війн у розвитку Османської імперії в XVI—XVII ст.? 3. **Колективне обговорення.** Чому Сулеймана I Пишного називають наймогутнішим правителем Османської імперії? 4. **Робота в парах.** Обговоріть та охарактеризуйте економічне й політичне становище Османської імперії в XVI—XVII ст. 5. Розкажіть про перебіг боротьби поневолених народів проти турецьких завойовників. Яке значення мала ця боротьба для Османської імперії та країн Європи?
6. За додатковими джерелами підготуйте історичний портрет Роксолани. Відповідь подайте у вигляді презентації. Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника. 7. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте битви, які стали ключовими для розвитку Османської імперії. Підготуйте розповідь про одну з них.
8. **Колективне обговорення.** Чому визвольні рухи підкорених Османською імперією народів не могли самостійно досягти бажаного результату? 9. Чому в XVII ст. Османська імперія, яку раніше боялися всі європейські країни, і Франція стали союзниками? Дайте розгорнуту відповідь.

У XVIII ст. в Османській імперії поширилася мода на кав'ярні. Тут люди різного соціального походження могли вживати каву, солодоші та вести довгі бесіди. Кав'ярні були в першу чергу місцем обміну інформацією та налагодження контактів. Мусульманське духовенство намагалось заборонити кав'ярні, але невдало. Засідати в кав'ярнях могли лише чоловіки. Жінки для спілкування відвідували громадські лазні.

Першу третину XVIII ст. в Османській імперії називають Епохою тюльпанів. Саме в цей час поширилася мода на ці квіти. Турки-османи вивели майже тисячу сортів тюльпанів. Без них не обходилося жодне свято в країні. Мода на тюльпани пов'язана з діяльністю великого візира Ібрагіма-паші. Крім любові до квітів, він здійснив реформи, які зміцнили імперію. Ібрагім-паша навів лад у державній скарбниці й скоротив витрати на чиновництво, небоєздатне військо та яничарів. Не шкодували коштів лише на нові бібліотеки та переклад турецькою мовою праць перських, арабських, європейських вчених.

§ 17. Московська держава

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як відбувався розвиток Московської держави в XVI—XVII ст.; про царювання Івана IV і початок правління династії Романових; якими були причини й наслідки Смутного часу; про церковне життя в Московській державі.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як утворилася Московська держава? 2. **Колективне обговорення.** Що вам відомо про державницьку діяльність Івана III?

? Чому в XVI ст. в Московській державі встановилася абсолютна монархія у формі самодержавства?

Самодержавство — форма абсолютизму в Московській державі, за якої необмежена влада монарха наближається до деспотії (свавілля правителя й повна безправність підданих).
Земський собор («земський» — загальний, загальнодержавний) — збори представників різних верств населення Московського царства (крім селянства) для вирішення найважливіших питань. Перший собор було скликано в 1549 р., останній — у 1654 р.
Судебник — збірник законів у Московському царстві.

Думний дяк Іван Пересветов, за пропозицією царя Івана IV, подав проєкт реформ «Вибраної ради». Зразком для змін він вважав Османську імперію, у якій султан мав необмежену владу, а всі піддані фактично були його рабами. Передбачалося обмежити в Московії владу та вплив бояр, спираючись на дворян. На думку І. Пересветова, дворян треба було всіляко підтримувати, висувати на державні посади. Основою армії також мало стати дворянське військо. За свою службу цареві дворяни мали отримувати платню.

1. Правління Івана IV. В історії Московії XVI ст. стало часом становлення абсолютної монархії у формі **самодержавства** — нічим не обмеженої влади царя. Самодержавство утверджувалося в боротьбі монарха з боярством. У цьому протистоянні царі спиралися на дворянство, яке отримувало землі лише за умови несення військової служби, та православну церкву, що проголошувала божественне походження царської влади.

У роки правління Василя III (1505—1533 рр.) Московська держава продовжувала зростати. Саме тоді утвердилася ідея, що «Москва — третій Рим». Її сформулював чернець Філофей у листах до великого московського князя таким чином: «Так знай, христоробію і боголюбцю, що всі християнські царства прийшли до кінця й зійшлися в єдиному царстві нашого государя, згідно з пророчими книгами, це і є римське царство: ібо два Рима впали, третій стоїть, а четвертому не бути». Цим виправдовувалася як претензія на зверхність над православними християнами, так і зовнішня експансія Московії проти сусідніх держав.

Після смерті Василя III московський престол посів його трирічний син **Іван IV** (1533—1584 рр.). Спочатку правління фактично перебувало в руках боярських угруповань, які змагалися за владу. У **1547 р.** відбувся обряд вінчання (помазання) Івана IV на царство за візантійським зразком, а Московська держава була проголошена царством. Тобто Московія затверджувала свою рівність з іншими державами. Ставши царем, Іван IV створив «Вибрану раду», до якої входили представники дворян, церкви, бояр. Вона розробляла проєкти реформ, які були спрямовані на зміцнення держави та посилення влади царя.

У **1549 р.** було скликано перший **Земський собор**. Його рішення започаткували реформи. У **1550 р.** було затверджено новий **Судебник**, який посилив централізацію державного управління. Він обмежував владу намісників, звільняв дворян від їхнього суду. Судебник підтвердив право селян переходити від одного до іншого господаря один раз на рік (у Юрійів день) і збільшив суму відкупу власнику. Виникли нові органи центрального державного управління — прикази, що керували окремими галузями економіки й політики.

У 1556 р. «Вибрана рада» ліквідувала систему «кормління», за якою місцеві жителі утримували намісника, і створила місцеве самоврядування з «виборних людей», яких призначали з-поміж дворян. Було здійснено військово-реформу. Створювалися піше військо **стрільців** і «вибрана тисяча» — царська гвардія із представників дворянства. Вона стала особистою охороною царя. Відтоді цар не залежав від боярського ополчення. Також для дворян запроваджувалася обов'язкова військова оплатна служба терміном на 15 років. Результати реформ дали змогу царю Івану IV розпочати активну зовнішню політику.

Особливістю Московської держави було те, що ядро її території, яке сформувалося до XVI ст., перебувало осторонь світових торговельних шляхів. На заході такі шляхи контролювали Швеція, Литва й Польща; на сході та півдні — Кримське, Астраханське й Казанське ханства. Єдиний порт Архангельськ, який надавав можливість виходу до світових торговельних шляхів, замерзав на шість місяців.

Спочатку Іван IV вступив у боротьбу за «спадщину Золотої Орди». У результаті війни **1548—1552 рр.** Московська держава підкорила Казанське ханство. У **1556 р.** Іван IV без бою здобув Астраханське ханство. Так він отримав можливість контролювати багатий Волзький торговельний шлях. Проте підкорити Кримське ханство йому не вдалося. Кримський хан Девлет I Герай у 1571 р. навіть захопив і спалив Москву. Шлях до Чорного моря залишився закритим. Тоді Іван IV розпочав Лівонську війну **1558—1583 рр.**, прагнучи загарбати узбережжя Балтійського моря. На захист Лівонії виступили Литва, Польща, Швеція. Московська держава зазнала поразки.

Війни другої половини XVI ст. хоча й збільшили територію Московії, але цілком виснажили державу.

2. Опричнина. Поразки Івана IV під час Лівонської війни стали поштовхом до **опричнини**.

Іван IV, якого прозвали Грозним, усюди вбачав зраду, карав винних і невинних. Особливо його розлютив перехід на бік противника одного з кращих воевод — князя Андрія Курбського. Цар розірвав відносини з членами «Вибраної ради». Відтепер її діяльність розглядалася як замах на самодержавство. У **1564 р.** Іван IV несподівано залишив Москву та оселився в Олександрівській слободі, заявивши, що зробив це через зраду бояр. Як умову свого повернення цар вимагав розправи над «зрадниками». У 1565 р. він поділив володіння царства на земщину (землі, якими управляли бояри) та опричнину (землі, якими управляв цар). На території опричнини Іван IV розпочав масові страти, конфіскації земель, придушуючи опір тих, хто заважав його діям. Масштаби опричнини постійно зростали за рахунок приєднання земель земщини.

Стрільці — воїни регулярного пішого війська в Московському царстві XVI — початку XVIII ст., озброєні вогнепальною зброєю. Спочатку стрілецьке військо формувалося на основі набору з вільного міського й сільського населення, потім їхня служба стала довічною й спадковою. Стрільці отримували платню грошима, зерном, іноді земельними наділами. Вони жили в окремих стрілецьких слободах, мали сім'ї, займалися ремеслом і торгівлею.

У **1582 р.** розпочалося завоювання Московською державою Сибірського ханства. Зацікавлені в підкоренні цих земель купці Строганови з дозволу Івана IV найняли загін волзьких козаків отамана Єрмака, що завдав поразки сибірському хану. За козаками на завойовані землі вирушили купці, ремісники, селяни-втікачі. За ними рухалися царські війська й чиновники. Колонізація Сибіру тривала до кінця XVII ст.

Опричнина — територія, виділена в особисте управління царя; система каральних заходів (страти, конфіскація земель тощо), які здійснював у Московській державі в XVI ст. цар Іван IV із метою зміцнення своєї влади.

ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ЗРОСТАННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ в XVI—XVIII ст.

Борис Годунов. Невідомий художник. XVII ст.

Смутний час — період в історії Московського царства з 1598 до 1613 р., який характеризувався поширенням соціальних рухів, жорстокою боротьбою за владу, вторгненням сусідніх держав, зміною правлячої династії Рюриковичів на Романових.

Створене опричне військо страчувало тисячі людей по всій країні. Символом цього війська стала собача голова й мітла, що мало показати прагнення захистити самодержавство, «вигризти та вимести» всіх противників. Лише в Москві Іван IV стратив (нібито за зраду) 120 бояр і митрополита. Така сама доля спіткала й міста Новгород, Клин, Твер. Під час погрому Новгорода загинуло дві третини населення міста.

Проте опричне військо не змогло протистояти вторгненню кримських татар у 1571 р. Наступного року хан Девлет I Герай, військо якого підкріплювалося ордами ногайських татар і яничарами, здійснив новий похід із метою завдати остаточної поразки. Однак цього разу успіх був не на боці хана, й об'єднане опричне і земське військо розгромило його в Молодинській битві. Ця подія, крім перемоги, мала для Московської держави ще один результат: цар змінив своє ставлення до опричнини та в **1577 р.** скасував її. Однак завдяки опричнині Іван IV посилив свою владу, остаточно знищив боярську опозицію.

3. Смутний час. Наприкінці XVI ст. Московську державу охопила криза, що увійшла в історію як **Смутний час (1598—1613 рр.)**. Після смерті Івана IV престол посів його син Федір (1584—1598 рр.), проте фактично влада зосередилася в руках боярина **Бориса Годунова**, із сестрою якого Федір був одружений. У 1591 р. за нез'ясованих обставин в Угличі

помер останній син Івана IV царевич Дмитро. За офіційним повідомленням, царевич під час гри впав на ніж і заколовся. Однак ширилися чутки, що його було вбито за наказом Б. Годунова. У 1598 р. помер бездітний цар Федір. Із його смертю припинилася династія Рюриковичів.

За підтримки дворянства царем на Земському соборі було обрано Бориса I Годунова (1598—1605 рр.). Він опікувався розвитком ремесла й торгівлі, розширив будівництво нових міст у Поволжі. Проте під час голоду 1601—1603 рр. влада виявилася безпорадною. З усіх боків лунали звинувачення в бік нового царя.

Тим часом у 1602 р. в Києво-Печерській лаврі з'явився чернець, який у розмові з архимандритом Єлисеєм Плетенецьким назвав себе врятованим сином царя Івана IV Грозного Дмитром. Невдовзі Дмитро Самозванець, або Лжедмитро (під таким ім'ям він увійшов в історію), виїхав на Волинь, прагнучи знайти собі могутнього покровителя. Спочатку це був князь Василь-Костянтин Острозький, потім — князь Адам Вишневецький. Наступного року А. Вишневецький представив Лжедмитра королю Жигмунту III Ваза. Під зверхністю магната Юрія Мнішека Лжедмитро почав збирати добровольців для свого походу.

На початку жовтня 1604 р. військо Дмитра Самозванця перейшло московський кордон. Дізнавшись про це, уряд царя Бориса I Годунова заявив, що Лжедмитро насправді є сином дворянина з Коломни, утеклим ченцем Чудова монастиря в Москві Григорієм Отреп'євим. Проте це не зупинило військо Лжедмитра, яке захопило Новгород-Сіверський, Чернігів, Путивль, Курськ, Моравськ, Белгород та Рильськ. У війську Дмитра Самозванця було близько 12 тис. запорозьких козаків на чолі з гетьманом Яном Запороським. 7 травня 1605 р. під Кромами вся московська армія, дізнавшись про несподівану смерть Бориса I Годунова, перейшла на бік Дмитра Самозванця. 20 червня він на білому коні в'їхав до Москви, був коронований в Успенському соборі Кремля й невдовзі прийняв титул імператора. Мати Дмитра начебто впізнала в самозванцеві свого сина.

Лжедмитро I започаткував реформи, які мали наблизити Московію до устрою європейських держав. У травні 1606 р. він обвінчався з донькою Ю. Мнішека Мариною Мнішек. Проте вже через дев'ять днів Лжедмитра I було вбито в Кремлі змовниками на чолі з князем **Василем Шуйським**, що походив із бічної лінії Рюриковичів. На Земському соборі його було обрано царем під ім'ям Василь IV Шуйський (1606—1610 рр.). Проте цар не зумів розв'язати внутрішні проблеми. Невдоволені політикою Василя IV Шуйського козаки, дворяни та селяни об'єдналися навколо «воеводи царевича Дмитра» Івана Болотникова, який рушив із загонами на Москву. До них приєднався ще один самозванець, який назвався сином царя Федора Івановича

Лжедмитро I, або Дмитро Самозванець.
Художник Симон Богусевич. 1606 р.

Василь IV Шуйський. Невідомий художник. XVII ст.

У 1610 р. група бояр примусила Василя IV Шуйського зректися влади. До часу обрання нового царя країною правила Боярська дума із семи осіб, яку назвали «**Семибоярщина**».

Покликання Михайла Федоровича Романова на царство 14 березня 1613 р. Художник Григорій Угрюмов. 1800 р.

Олексій Михайлович. Невідомий художник. XVII ст.

Петром. Із великими труднощами Василю IV Шуйському вдалося придушити повстання.

У той самий час на Брянщині з'явився новий самозванець, який назвався царем Дмитром, що дивом урятувався від змовників у Москві. Ким він був насправді, невідомо.

У січні 1608 р. Лжедмитро II рушив на Москву, але захопити її не зміг і влаштував у селі Тушино щось на зразок другої столиці держави. Василь IV Шуйський звернувся по допомогу до шведського короля, і згодом вони уклали союз. Польський король Жигмунт III, який у той час воював проти Швеції, побачив у цьому посилення свого противника. Жигмунт III захопив Смоленськ і рушив на Москву. Ситуацією скористалася й Швеція, захопивши Новгород, узбережжя Фінської затоки, а з часом деякі інші території.

Іноземне вторгнення викликало рух за створення земського ополчення. Перше ополчення, яке мало на меті вигнати поляків і відновити «православну монархію», зазнало поразки. Восени 1611 р. з ініціативи земського старости Кузьми Мініна та князя Дмитра Пожарського в Нижньому Новгороді було створено друге ополчення, яке в листопаді 1612 р. звільнило Москву від польського гарнізону.

4. Початок правління династії Романових. Формування абсолютизму царя Олексія.

У січні 1613 р. в Москві зібрався Земський собор, який обрав царем 16-річного Михайла Федоровича Романова (1613—1645 рр.), сина митрополита Філарета. Новий цар започаткував династію Романових.

У 1617 р. Михайло Федорович підписав Столбовський мир зі Швецією, за яким Московії повертався Новгород, але Швеція залишала за собою все узбережжя Фінської затоки. Наступного року цар уклав мир із Річчю Посполитою.

У другій половині XVII ст. в різних сферах політичного життя Московської держави відбувалися зміни, що свідчили про завершення становлення абсолютної монархії у формі самодержавства. Уже сам титул царя Олексія Михайловича (1645—1676 рр.) «Божою Милістю Великий Государ, Цар і Великий Князь, Усієї Великої і Малої Русі Самодержець» підкреслював походження царської влади від Бога та її необмежений характер.

Основи абсолютизму були закріплені в прийнятому в 1649 р. збірнику законів — **Соборному уложенні**. Крім того, Соборне уложення остаточно перетворило селян на кріпаків, дозволило безстроково шукати селян-утікачів і повертати їх господарям. Селяни тікали на річки Дон, Яік (Урал) до козаків, що робило ці регіони осередками соціальної нестабільності. Саме на Дону розпочалося найбільше в історії Московської держави XVII ст. повстання, яке очолив Степан Разін (1667—1671 рр.). До того ж у Москві відбувалися різні бунти: соляний (1648 р.), мідний (1662 р.) та інші. Релігійне забарвлення мав Соловецький бунт (1667—1676 рр.).

5. Московська держава та Україна. У 1648 р. на українських землях почалася Національно-визвольна війна проти влади Речі Посполитої. На звільненій території було створено Українську козацьку державу — Військо Запорозьке. Гетьман Б. Хмельницький, який очолював її, налагоджував відносини із сусідніми державами, шукаючи підтримки в боротьбі з Річчю Посполитою. Олексій Михайлович розумів, що допомога Україні означатиме війну з Річчю Посполитою, із якою в 1634 р. Московія підписала договір про «Вічний мир». Проте Земський собор, що відбувся 1 жовтня 1653 р., постановив розпочати війну проти Речі Посполитої та ухвалив рішення: «Військо Запорозьке з містами й землями прийняти під свою государеву високу руку».

8 січня 1654 р. в місті Переяслав відбулася рада, на якій більшість учасників підтримала союз козацької України з Московською державою.

Війна Речі Посполитої та Московії завершилася підписанням Андрусівського перемир'я 1667 р. Московська держава повернула собі землі, відібрані Польщею в період Смутного часу, і захопила Лівобережну Гетьманщину. Для України війна мала тяжкі наслідки: її територію було розділено між Річчю Посполитою та Московською державою.

6. Реформа патріарха Никона. Церковний розкол.

У Смутний час авторитет церкви значно зменшився. Більшість духовенства розуміла необхідність реформи церковного життя. У 1652 р. Московським патріархом було обрано **Никона**, який розпочав реформу церкви. Він прагнув привести її у відповідність із грецькою церквою, яку вважав взірцем для православних. Никон наказав усім вірянам хреститися трьома перстами (а не двома, як звикли в Московській державі). Було також скорочено обряди хрещення й сповіді, заборонено ікони, написані не у візантійському, а в західноєвропейському стилі.

Никон вимагав від усіх відмовитися від старих обрядів. Це ображало багатьох людей. Чимало московських духовних осіб виступило проти реформи. Їх очолив протопіп **Авакум**. Утворився **старообрядський** напрям у православній церкві. За закликами Авакума тисячі людей тікали до лісів і створювали там старообрядські громади. Отже, відбувся **церковний розкол**.

Крім того, патріарх Никон почав вимагати, щоб світська влада корилася духовній. Погодитись із цим цар Олексій Михайлович не міг. Розпочалася виснажлива боротьба, у якій переміг цар. Никона позбавили сана патріарха. Головним захисником церковної реформи було проголошено царя, а всіх противників реформи піддали анафемі й засудили. У 1682 р. протопіпа Авакума спалили на вогнищі.

З опису державного устрою Московії німецьким вченим Адамом Олеарієм, що відвідав країну в 1634—1636 рр.

Щодо державного устрою Московії, то це, як визначають політики, «монархія панування й свавілля». Государ, яким є цар або великий князь, що успадкував корону, один керує всією країною, і всі його піддані, як дворяни й князі, так і простолюдини, міщани й селяни, є його холопами та рабами, до яких він ставиться як господар до своїх слуг...

Вельможі мають без будь-якого сорому, крім того що вони... ставлять імена у зменшеній формі, називати себе рабами й потерпати від рабського ставлення...

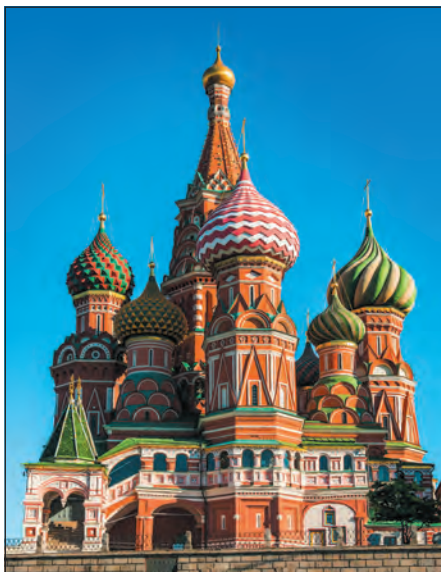
? 1. Які особливості державного устрою Московії відзначив автор? 2. **Колективне обговорення.** Чим державний устрій Московії відрізнявся від західноєвропейських держав?

? Як змінилася роль церкви в Московській державі в XVII ст.?

Церковний розкол — явище церковного життя, коли з єдиної церкви формуються дві (або більше) церкви з власною владною ієрархією та догмами.

Працюємо з хронологією

- **1547 р.** — проголошення Московського царства.
- **1549 р.** — скликання першого Земського собору.
- **1550 р.** — ухвалення нового Судебника.
- **1552 р.** — приєднання до Московії Казанського ханства.
- **1556 р.** — приєднання до Московії Астраханського ханства.
- **1558—1583 рр.** — Лівонська війна.
- **1564—1577 рр.** — опричнина.
- **1582 р.** — приєднання до Московії Сибірського ханства.
- **1598—1613 рр.** — Смутний час.
- **1613 р.** — обрання царем Михайла Романова; початок правління династії Романових.
- **1649 р.** — ухвалення збірника законів — Соборного уложення.
- **1652 р.** — започаткування церковних реформ патріархом Никоном. Церковний розкол.

Покровський собор у Москві, відомий як храм Василя Блаженного (1555—1561 рр.) — вершина архітектурного мистецтва XVI ст. Сучасний вигляд

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Період XVI—XVII ст. мав важливе значення в історії Московської держави. Правління царя Івана IV Грозного заклало основи самодержавства. У цей час відбулося значне територіальне зростання держави.
- Зміна династії, яка супроводжувалася подіями Смутного часу, загальмувала розвиток Московської держави.
- Цар Олексій Михайлович із династії Романових затвердив самодержавну форму правління в Московському царстві.
- Реформа патріарха Никона призвела до церковного розколу.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Три на чотири». **Правила гри.** Учні та учениці мають за визначений час заповнити пропуски в таблиці, встановивши співвідношення дат, подій та їхніх наслідків.

Дати	Події	Наслідки
1549 р.		
	Приєднання Казанського ханства	
		Завершення Смутного часу
		Церковний розкол. Поширення старообрядських громад

2. Чому Іван IV мав прізвисько Грозний? Чи можна вважати його реформи успішними? 3. Що таке опричнина? Якою була її мета та як вона здійснювалася? 4. Чому опорою самодержавства стали дворяни, а не бояри? 5. У XVI — першій половині XVII ст. Московська держава робила неодноразові спроби розширити свої межі в західному напрямку. Чому ці спроби зазнали поразки, а вже в другій половині XVII ст. ситуація змінилася на протилежну? 6. **Колективне обговорення.** Визначте наслідки Смутного часу для Московської держави. 7. У чому полягала сутність церковної реформи Никона та розколу в середині XVII ст.? 8. Чому за Смутного часу в Московській державі з'являлося чимало самозванців? 9. Якою була роль українського козацтва в подіях Смутного часу в Московській державі?

10. Складіть у зошиті таблицю «Основні напрями зовнішньої політики Московської держави в XVI ст. та їх реалізація».

Основні напрями	Заходи щодо їх реалізації	Результати

11. Складіть у зошиті структурно-логічну схему «Смутний час у Московській державі».

12. За додатковими джерелами порівняйте обставини й наслідки приєднання Сибірського ханства до Московської держави та завоювання Південної Америки іспанськими конкістадорами.

§ 18. Поява Російської імперії

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як відбувався процес становлення Російської імперії; про правління Петра I.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яка династія утвердилася в Московській державі після завершення Смутного часу? 2. Що таке самодержавство?

1. Початок правління Петра I. Наприкінці XVII ст., усупереч зусиллям правителів, Московська держава так і не мала зручного виходу до світових торговельних шляхів.

Після смерті Федора Олексійовича в 1682 р. спалахнула запекла боротьба за владу. Царський трон посів **Петро I** (самостійно правив у 1689—1725 рр.), який зіткнувся із численними проблемами. Із 1686 р. тривала невдала війна проти Османської імперії. У 1695 та 1696 рр. Петро I здійснив два походи на Азов — турецьку фортецю в гирлі Дону. Лише з другої спроби завдяки створеному флоту він зумів оволодіти фортецею. За умовами укладеного з Османською імперією перемир'я Азов перейшов до Московії разом із частиною узбережжя Азовського моря. Проте цей успіх не вирішував питання виходу до Чорного й Середземного морів та участі у світовій торгівлі.

Тоді Петро I докорінно змінив напрям зовнішньої політики. Він організував «Велике посольство» до країн Європи (1697—1698 рр.). Цар замислив європеїзувати Московію, побудувати могутній флот і розширити торгівлю. Проте для цього потрібно було воювати проти Швеції. Знайшлися й союзники: Саксонія (саксонський курфюрст Август II, який водночас був і правителем Речі Посполитої) та Данія.

2. Північна війна 1700—1721 рр. Ніштадтський мир. Бойові дії проти Швеції розпочав данський король. Тим часом Август II рушив на Ригу, а 34-тисячне московське військо наприкінці 1700 р. підступило до Нарви, однієї з головних шведських фортець у Східній Балтії.

Шведський король Карл XII одним ударом змусив Данію капітулювати. Потім він із 18-тисячною армією несподівано з'явився під Нарвою та завдав Петру I нищівної поразки. Московське військо втратило всю артилерію. Далі Карл XII рушив до Риги, де розбив війська Августа II.

Поразка спонукала Петра I до прискорення реформ. Розпочалося створення регулярної армії шляхом рекрутських наборів. Із певної кількості селянських і посадських дворів брали по одному рекруту терміном на 25 років.

Новоствореній армії вдалося оволодіти частиною узбережжя Фінської затоки. У 1703 р. було завершено спорудження в гирлі Неви Петропавлівської фортеці. Так почалося будівництво міста-порту Санкт-Петербурга — майбутньої столиці Російської імперії. Для захисту міста

«Велике посольство» Петра I залишилося незавершеним. У 1698 р. він отримав повідомлення про заколот стрільців і був змушений повернутися до Москви. Стратили майже тисячу осіб. Стрілецьке військо було ліквідоване напередодні запланованої війни проти Швеції. Для створення армії за європейським зразком довелося вживати термінових заходів.

Ранок стрілецької страти.
Художник Василь Суриков. 1881 р.

Петро I. Художниця Марія Клементі.
XVIII ст.

Після поразки під Нарвою в 1700 р. Петро I для відновлення артилерії наказав зняти частину дзвонів із церков і переплавити їх. У Тулі та на Уралі почалося будівництво мануфактур, які мали забезпечити армію всім необхідним. Для роботи на мануфактурах приписували цілі села, замінюючи в такий спосіб панщину. Завдяки цим заходам наприкінці війни Московія мала 15 тис. гармат — більше, ніж будь-яка держава Європи. Кількісний склад армії був доведений до 340 тис. воїнів (із них 80 тис. осіб — регулярної).

Санкт-Петербург став для Московії «вікном у Європу». Щоб з'єднати з містом центральні райони країни, почалося широке будівництво каналів. За це довелося заплатити велику ціну: від холоду, хвороб і тяжкої праці загинули десятки тисяч людей.

Полтавська битва 1709 р. Мозаїка Михайла Ломоносова. 1762—1764 рр.

з боку моря на острові у Фінській затоці було закладено військово-морську базу Кронштадт.

У 1706 р. Карл XII замислив завдати вирішального удару Московії. Його армія через Річ Посполиту рушила в похід на Москву. Проте поразка генерала Адама Левенгаупта, який мав доставити головним силам шведської армії все необхідне, у битві біля села Лісне (1708 р.) змінила ці плани. Карл XII повернув в Україну, сподіваючись на допомогу гетьмана Івана Мазепи, із яким мав таємні домовленості. Однак населення не підтримало гетьмана. До того ж цар Петро I своїми каральними заходами унеможливив будь-яку підтримку. Так, територія Гетьманщини була захоплена, столиця Батурин разом з усіма жителями знищена, Запорозька Січ зруйнована.

Швеції залишилося покладатися на власні сили та невеликий загін козаків. Шведське військо (30 тис. осіб) підійшло до Полтави, де розміщувалися великі склади військових запасів та продовольства, і розпочало облогу. На допомогу гарнізону міста вирушили головні сили московського війська (42 тис. осіб) на чолі із царем. **27 червня 1709 р.** під Полтавою відбулася вирішальна битва, у якій шведське військо зазнало поразки.

Бойові дії було перенесено за межі Московської держави. Данія та Річ Посполита знову виступили проти Швеції. У 1710 р. московські війська оволоділи Ригою, де було знищено все населення, Ревелем (Таллінном), Виборгом, що відкрило московському війську шлях до Швеції та Фінляндії.

Зростання могутності Московської держави занепокоїло європейські держави. Османська імперія також прагнула взяти реванш та оголосила війну. Петро I спробував одним ударом завдати поразки й Османській імперії. Однак його Прутський похід 1711 р. закінчився невдачею. Петро I змушений був повернути Османській імперії Азов і відмовитися від Запорожжя.

Тим часом Петро I закріплював позиції Московської держави на Балтійському узбережжі. Карл XII, спостерігаючи за успіхами Петра I, запропонував йому союз. Сторони наблизилися до згоди, але Карл XII загинув під час облоги фортеці Фредрікстен у Норвегії.

Новий шведський уряд припинив війни проти Пруссії і Данії, віддав їм усі свої володіння в Німеччині. Вивільнені сили було кинуте проти Московської держави, щоб зупинити її просування в Балтії. Балтійський флот Петра I в битві 1714 р. біля мису Гангут (Ханко) здобув першу перемогу над Швецією. Потім московські війська зайняли Аландські острови й почали здійснювати рейди на узбережжя Швеції. У липні 1720 р. біля острова Гренгам у вирішальній битві шведські війська зазнали поразки.

30 серпня 1721 р. у фінському місті Ніштадт було підписано мирний договір, за яким до Московської держави відійшли Естляндія, Ліфляндія, Інгерманландія, частина

Карелії, а також низка островів у Балтійському морі. 20 жовтня 1721 р. Петро I за наполяганням Феофана Прокоповича прийняв титул імператора, а Московське царство стало **Російською імперією**. Цим держава засвідчила своє прагнення розширити кордони та заявила про претензії на всю спадщину Русі. У результаті Північної війни Росія отримала вихід до Балтійського моря.

3. Реформи державного управління. Цар у своїй діяльності все рідше звертався до Боярської думи. Важливі державні справи він доручав найбільш відданим особам.

У 1708 р. вийшов указ, за яким запроваджувався поділ держави на губернії. Губернатори, призначені царем, отримували велику владу. У 1711 р. було створено сенат — найвищий законодавчий, розпорядчий і виконавчий орган при цареві. Запровадження посади генерал-прокурора зі штатом чиновників на місцях посилило нагляд верховної влади за діяльністю всіх ланок державного апарату. У 1718—1720 рр. було ліквідовано колишні урядові установи — прикази. Їх замінили колегії, що відповідали за певні сфери державного управління й поширювали свою діяльність на всю країну. Порядок роботи установ здійснювався згідно з особливими інструкціями й «генеральним регламентом».

Важливу роль у становленні Російської імперії відіграла поява в 1722 р. «Табелі про ранги», що визначала систему чинів та порядок просування на державній службі — військовій і цивільній.

Указом про єдиноспадковість 1714 р. Петро I фактично ліквідував різницю між боярством і дворянством — усі мали служити царю (государю) і державі. Закріплювалася передача у спадок не тільки вотчин, як це було раніше, а й помість, що тимчасово надавалися за службу.

За Петра I було проведено перепис селян і запроваджено збирання податків не з двору, а з кожного селянина. Це лягло новим тягарем на плечі селянства.

Для підтримання порядку з'явився новий поліцейський орган — Преображенський приказ, а з 1718 р. — Таємна канцелярія. Вона займалася справами злочинів чиновників на службі, державної зради. На допитах до підозрюваних часто застосовували тортури.

Усі ці зміни, які мали європеїзувати владу монарха, лише посилювали одноосібну владу царя.

4. Зміни в культурі та освіті. Петро I розумів, що для європеїзації держави насамперед слід змінити світогляд підлеглих — хоча б найближчого оточення.

Наприкінці XVII ст. дітей дворян почали відправляти на навчання за кордон. Після повернення спеціалісти (інженери, архітектори, кораблебудівники тощо) отримували

? Яким був результат реформ державного управління та змін в освіті й культурі?

Війна та реформи Петра I дорого коштували Росії. Її населення скоротилося на чверть. Проте, набравши ваги в європейських справах і зміцнивши військовий та економічний потенціал, держава просувала свої завоювання в усіх напрямках. Особливо привабливим став для неї південний напрям.

Суттєві зміни в державі відбулися у становищі церкви. Після смерті патріарха Адріана (1700 р.) Петро I не дозволив обрати нового патріарха, вжив заходів для вилучення частини церковних доходів та обмежив права духовенства. У 1721 р. вийшов указ, за яким було створено духовну колегію, або Синод, на чолі зі світською особою. Підпорядкування церкви державі, перетворення її на частину державного апарату стало важливим чинником зміцнення самодержавної влади імператора.

Кунсткамера в Санкт-Петербурзі.
Сучасний вигляд

У 1714 р. в Санкт-Петербурзі було відкрито Кунсткамеру — перший природничий музей у Росії. Розвиток наукових знань створив умови для заснування Академії наук. Її відкриття відбулося вже після смерті Петра I, наприкінці 1725 р.

Працюємо з хронологією

- **1700—1721 рр.** — Північна війна.
- **27 червня 1709 р.** — Полтавська битва.
- **1721 р.** — проголошення Московського царства Російською імперією.

Флот доби Петра I. Художник Євген Лансере. 1909 р.

чини, посідали відповідні місця в суспільстві, допомагали царю-реформатору здійснювати перебудову в державі.

У першій чверті XVIII ст. виникла невелика мережа загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладів. Відкривалися друкарні, де видавали книги світського характеру. Почали виходити газети. Запрацювали перші публічні бібліотеки.

Реформи царя порушили давній устрій суспільства. Дворянство, запозичуючи іноземні звичаї, усе більше віддалялося від «низів», яких зміни так і не торкнулися. У першій чверті XVIII ст. населення країни фактично розкололося на дві соціально-культурні групи, що відповідало процесам, які відбувалися в Європі під впливом ідей Просвітництва. Менша (правляча) дбала про державні інтереси та орієнтувалася на Європу, більша — зберігала вірність традиційній московській старовині.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Реформаторська діяльність Петра I перетворила Московську державу на могутню Російську імперію, яка стала вагомим чинником європейської політики.
- Вирішальним кроком на шляху становлення Російської імперії стала перемога в Північній війні, яка надала державі вихід до Балтійського моря і, відповідно, до світових торговельних шляхів.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Хто останній — перемагає».
- Правила гри.** У грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають відтворити основний зміст пункту параграфа, по черзі називаючи по одному реченню. Перемагає учень/учениця, чие речення буде останнім.
2. Що підштовхнуло царя Петра I до проведення реформ?
  3. Укажіть хронологічні межі Північної війни, її ключові битви.
  4. Який вплив на розвиток Московської держави мала Північна війна?
  5. Які реформи державного управління були проведені Петром I? У якому році Московське царство було проголошене Російською імперією?
  6. Які територіальні придбання здійснила Московія (Російська імперія) у період правління Петра I?
  7. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, які зміни у становищі дворянства відбулися впродовж XVI—XVIII ст.
  8. Визначте наслідки реформаторської діяльності Петра I для подальшого розвитку Росії.
  9. Складіть у зошиті хронологічну таблицю основних подій правління Петра I.
  10. За додатковими джерелами складіть історичний портрет Петра I. Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника.
  11. **Колективне обговорення.** Чи зуміла Росія завдяки реформам Петра I подолати свою відсталість від провідних європейських держав?

§ 19. Річ Посполита у другій половині XVII — XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЬСЯ: про кризу шляхетської демократії та становлення магнатської олігархії; про участь Речі Посполитої у війнах другої половини XVII — XVIII ст. та їхні наслідки.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли і як утворилася Річ Посполита? 2. Хто така шляхта? Коли і як сформувалася шляхетська демократія? 3. Хто такі гайдамаки?

1. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. Війна Речі Посполитої з Московією.

Останнє десятиліття правління короля **Владислава IV Ваза** (1632—1648 рр.) було періодом «золотого спокою» для Речі Посполитої. Проте в польському суспільстві наростала тривожність щодо майбутнього, і друга половина XVII ст. стала для держави часом випробувань на міцність. Першим із них стала Національно-визвольна війна українського народу під проводом **Б. Хмельницького**.

На тлі цих подій відбулися вибори нового польського короля. Ним став **Ян II Казимир** (1648—1668 рр.), який прагнув знайти спільну мову з козаками та укласти мир. Проте ні **Зборівський договір** (1649 р.), ні **Білоцерківський договір** (1651 р.) не розв'язували головного питання — визнання Української козацької держави. Затягування війни лише погіршувало становище обох сторін.

У 1654 р. до внутрішнього конфлікту в Речі Посполитій долучилася Московська держава. Між гетьманом і царем були підписані «**Березневі статті**». У результаті відвойовані козаками землі переходили під зверхність Московської держави, а українське населення склало царю присягу. Також московське військо розпочало загарбання території Смоленщини, Білорусії та Литви.

Уже з перших років перебування під зверхністю царя козацтво обтяжувала московська влада. Козацькі провідники розглядали Московію як союзника, а не як нового володаря. Усе це призвело до відкритого конфлікту, який за нового гетьмана **Івана Виговського** переріс у війну.

Приводом до війни стало втручання Московії у внутрішні справи Гетьманщини, а також укладення **Гадяцької угоди** між Гетьманщиною та Річчю Посполитою. За її умовами Гетьманщина мала увійти до складу Речі Посполитої як рівноправна частина держави. Незважаючи на гучну перемогу козаків і татар над московським військом під **Конотопом**, реалізувати умови **Гадяцької угоди** не вдалося через низку причин: розворот політики гетьманів у бік Польщі негативно сприйняла більшість населення, сам **І. Виговський** не був популярною та авторитетною постаттю серед українства. До того ж шляхта розглядала цю угоду як повернення до колишніх порядків.

? Які наслідки для Речі Посполитої мала Національно-визвольна війна українського народу?

Владислав IV. Художник Пітер Пауль Рубенс. 1624 р.

Ян II Казимир. Художник Данієль Шульц. Близько 1658 р.

Річ Посполита після війни зі Швецією (1655—1660 рр.) була вкрай ослабленою. Після нової війни з Московією (1660—1667 рр.) та укладення Андрусівського перемир'я (1667 р.), а згодом «Вічного миру» (1686 р.) Річ Посполита остаточно втратила Смоленщину, Лівобережну Україну та Запорозжя.

? Що дало змогу Польщі вистояти у війні зі Швецією?

Під час війни Речі Посполитої і Швеції напередодні Різдва 1656 р. шведська армія зняла облогу й відступила від монастиря на Ясній Горі в Ченстохові. Шведська армія не змогла здобути монастир, де зберігалася святиня польського народу — ікона Ченстоховської Божої Матері. Ця подія додала релігійного забарвлення боротьбі поляків-католиків проти шведів-протестантів.

Після війн Речі Посполитої більшість магнатів, хоч і втратила частину доходів та маєтків, але зберегла своє становище. Натомість зникла середня шляхта, яка могла відстоювати власні погляди, була незалежною та становила основу шляхетської демократії. Збіднілі шляхтичі частіше наймалися на службу до війська магната або працювали на його дворі, брали в оренду землю. Так швидко формувалася система особистої залежності між магнатами й дрібною та середньою шляхтою. Більшість шляхти представляла інтереси окремих магнатських угруповань.

2. «Шведський потоп». Тривала виснажлива війна Речі Посполитої з українським народом і Московією. Скориставшись династичними суперечками, Швеція прагнула реалізувати свої давні цілі — перетворити Балтійське море на «Шведське озеро». У **1655 р.** шведська армія завдала поразки польському війську та окупувала майже всю територію Польщі, Лівонії, Литви. Литовський князь Януш Радзивілл навіть уклав договір зі шведським королем про входження Литви до складу Швеції. Польський король і його прихильники втекли до володінь Габсбургів.

Польщу охопила війна проти завойовників. Щоб надихнути людей на боротьбу, польський король Ян II Казимир пообіцяв покращити становище населення. Також він уклав Віленське перемир'я з Московією (1656 р.). За цією угодою Московія розпочинала війну проти Швеції. Однак шведи отримали допомогу. Проти Польщі розпочали війну її васал бранденбурзький курфюрст і пруський герцог Фрідріх Вільгельм, трансільванський (семиградський) князь Дердь II Ракоці та українські козаки на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем. До того ж Швеція із союзниками підписала в місті Раднот (Єрнут) договір про поділ володінь Польщі. Намагаючись вийти із ситуації, Польща уклала угоду з Пруссією про визнання її незалежності (1657 р.) та вмовила Данію взяти участь у війні проти Швеції. А військо Дердя II Ракоці було оточене й капітулювало.

Зрештою в **1660 р.** в місті Оліва між Польщею та Швецією було укладено мир, за яким Ян II Казимир відмовлявся від більшої частини Лівонії та претензій на шведський престол. Швеція сягнула вершини своєї могутності.

На цьому війни для Польщі не скінчилися. Із новою силою спалахнули війни спочатку з Московією, а згодом з Османською імперією, що тривали до кінця століття.

3. Наслідки війн. Liberum veto. У результаті війн Річ Посполита втратила десяту частину території та понад 40 % населення. Було зруйновано й розорене господарство. Запали села й міста. Скоротилася не тільки зовнішня, але і внутрішня торгівля. Не вистачало робочої сили, худоби. Різко погіршилася якість обробітку землі й відповідно — врожайність. Усе це позначалося на доходах шляхти.

У другій половині XVII ст. шляхетська демократія перетворилася на магнатську олігархію. Проявом цього в політичному житті стала поява в **1652 р.** права *liberum*

veto, тобто вільного вета. Так, голосу одного депутата — Владислава Сицинського, який виступив проти ухвалених рішень, було визнано достатнім, щоб припинити роботу сейму та скасувати всі рішення.

Поява *liberum veto* фактично зірвала реформи Яна II Казимира, які мали відродити країну після «Шведського потопу». Король у 1668 р. зрікся влади, виїхав до Франції, де й помер. Так у Речі Посполитій завершилося правління шведської династії Ваза.

До кінця XVII ст. робота загальнодержавного сейму фактично припинилася, але зросла роль місцевих сеймиків.

4. Ян III Собеський. Наступним королем було обрано Міхала Корибута Вишневецького (Міхала I), сина Яреми Вишневецького, що відзначився в боротьбі проти козацтва. Проте його коротке правління виявилось не дуже вдалим. Королівська влада надалі послабилася. Також він фактично зазнав поразки в боротьбі за Правобережну Україну, де гетьманував Петро Дорошенко. Влітку 1672 р. на допомогу гетьману рушило османське військо, яке захопило головну фортецю Кам'янця та взяло в облогу Львів. Король був змушений підписати мир, за яким Польща втрачала Західне Поділля й визнавала зверхність Османської імперії над Українською козацькою державою.

У 1673 р. напередодні битви з османами під Хотиним Міхал I несподівано помер. Хоча ця битва й завершилася перемогою Польщі, але її втрати були вкрай відчутними.

Боротьбу проти Османської імперії продовжив Ян Собеський, якого обрали королем під ім'ям **Ян III Собеський** (1674—1696 рр.). У сеймі він дав обіцянку повернути землі, захоплені османами. І така нагода випала, коли османське військо рушило у свій останній похід у Європу та в 1683 р. взяло в облогу Відень. Була утворена коаліція з Речі Посполитої, Габсбургів та окремих німецьких князівств. Об'єднане військо очолив Ян III Собеський. Польське військо, у складі якого були й українські козаки, завдало османам поразки під Віднем і Парканами.

Із метою розширення антиосманської коаліції в **1686 р.** було укладено «Вічний мир» між Річчю Посполитою та Московією, за яким Польща відмовилася від Києва, отримавши за це грошову компенсацію. Договір означав закріплення поділу українських земель на дві частини.

Ян III Собеський намагався запровадити в Речі Посполитій спадкову монархію, але, як і його попередники, наразився на опір магнатів. Його правління стало останнім піднесенням держави. Основним досягненням короля було зупинення агресії Османської імперії в Європі, хоча Ян III Собеський не дожив до переможного завершення війни з нею. За Карловацьким миром **1699 р.** Річ Посполита повернула втрачене Західне Поділля.

? Чим було зумовлено піднесення Речі Посполитої за Яна III Собеського?

Ян III Собеський. Художник Даніель Шувльц, 1680 р.

Кафедральний собор Святих Апостолів Петра і Павла в Кам'янці-Подільському. Сучасний вигляд. Символом перемоги над Османською імперією стало встановлення статуї Матері Божої на мінареті, який османи добували під час свого панування

? Завдяки чому в першій половині XVIII ст. в Речі Посполитій зберігалася стабільність?

Засідання сейму за правління Августа II. Гравюра з книги Б. О'Конора «Історія Польщі»

Станіслав Август Понятовський у коронаційному вбранні. Художник Марчелло Баччареллі. 1792 р.

? Чому спроби реформ державного управління Речі Посполитої не мали успіху?

5. Правління Саксонської династії. Період правління Саксонської династії з 1697 до 1763 р. (королі Август II Сильний та Август III Сас) є суперечливим для розвитку Речі Посполитої. Країна відродилася після руйнівних війн другої половини XVII ст., у Європі зросли ціни на зерно, що пожвавило господарську діяльність шляхти.

Натомість у зовнішній політиці королі намагалися дотримуватися нейтралітету. Проте територія Речі Посполитої ставала ареною військового протистояння сусідніх держав. До того ж через значні зміни в європейській політиці вона опинилася в оточенні сильних держав, які претендували на її землі. Правляча еліта Польщі не вбачала в цьому небезпеки. Вона помилково вважала, що сильні сусіди зацікавлені в збереженні цілісності великої держави, розташованої між ними.

До такої думки підштовхували й події часів правління короля Августа II Сильного (1697—1704, 1709—1733 рр.), який одночасно був правителем Саксонії. Так, король втягнув Річ Посполиту в Північну війну між Московією та Швецією. Проте коли шведський король Карл XII здійснив успішний контрудар і його війська вступили на територію Польщі, польська шляхта розділилася на два табори, що підтримували різні сторони конфлікту. Прихильники Швеції обрали королем Станіслава I Лещинського (1704—1709, 1733—1736 рр.) і примусили Августа II зректися корони. Проте перемога Московії повернула Августу II престол, а Річ Посполита фактично потрапила під протекторат Російської імперії.

Ситуація для Польщі ще більше ускладнилася під час Семилітньої війни 1756—1763 рр., коли її територію безконтрольно використовувала Російська імперія для ведення бойових дій. Так Річ Посполита стала залежною від Російської імперії державою.

6. Спроби реформ. Загибель держави. На середину XVIII ст. Річ Посполита втратила статус великої європейської держави й перетворилася на слабку країну, не здатну захистити власні кордони й вести самостійну політику.

Із часом стало зрозумілим, що держава потребує негайних змін, особливо скасування *liberum veto*. У польському суспільстві все частіше лунали заклики до реформ. Цьому сприяли зміни у світобаченні людей від впливом епохи Просвітництва (про неї ви дізнаєтеся в наступному параграфі).

Одним із проявів нового «розумового перевороту» були зміни в системі освіти й культури. Так, у 1773 р. була створена Комісія національної освіти, яку вважали першим у Європі міністерством освіти. Вона існувала на кошти ордену єзуїтів, ліквідованого Папою Римським. Завдяки цим ресурсам була створена мережа світських шкіл. Також

було відкрито дві публічні бібліотеки: одна належала магнатам Анджею та Юзефу Залуським, інша — королю Станіславу Августу Понятовському (1764—1795 рр.).

Крім обрання короля, сейм ухвалив постанову, за якою рішення щодо фінансових питань мали прийматися не одноголосно, а більшістю голосів. Це давало надію на можливість подолати кризу в Речі Посполитій.

У перші роки свого правління Станіслав Понятовський почав формувати польську дипломатичну службу, спробував обмежити владу гетьманів і скарбників, запровадив рицарську відзнаку за віддану службу королю, що забезпечило йому певну підтримку серед дрібної шляхти.

Успішні реформи Станіслава Понятовського викликали невдоволення російської імператриці Катерини II, яка вбачала в них небезпеку втрати впливу на Польщу. Тож коли король вирішив ліквідувати принцип одноголосного прийняття рішень, Росія під приводом боротьби за релігійну віротерпимість змусила його в 1767 р. ухвалити рішення про рівність прав католиків і представників інших конфесій. Натомість імператриця пообіцяла бути гарантом прав шляхти, що перекреслювало всі спроби реформ. Водночас у глибокій Російській імперії вивезли деяких лідерів опозиції.

Дії Росії призвели до громадянської війни в Польщі. У місті Бар була утворена конфедерація шляхти під гаслом порятунку «Вітчизни, віри й вільності, національних прав і свобод, що хиляться до занепаду».

Дії конфедератів спровокували чергове повстання гайдамаків і виступ українських селян Правобережжя, що отримав назву Коліївщина. Усі ці події стали приводом до втручання сусідніх країн у внутрішні справи Речі Посполитої, що закінчилося першим поділом її території в 1772 р. Його затвердили сейм і король.

Це стало потрясінням для польського суспільства, яке схилилося до необхідності реформ. Проте малі кроки (ліквідація внутрішніх мит, будівництво доріг, каналів тощо) не вирішували ключового питання — зміцнення державного управління й повалення російського протекторату.

Під час роботи сейму, який отримав назву Великий сейм (1788—1792 рр.), різні політичні групи змогли дійти згоди та скасували *liberum veto*. Було ухвалено низку важливих законів про податки для шляхти й духовенства, створення 100-тисячної армії, розширення прав міщан тощо. Головним пунктом реформ стало прийняття Державного акта, або **Конституції 3 травня 1791 р.**, яка закріпила всі здобутки. Цей документ поляки вважають першою Конституцією в Європі та другою у світі.

Такий розвиток подій не влаштував Росію, війська якої вторглися до Польщі й завдали поразки польській армії, яка тільки-но почала формуватися.

Історія бібліотек Речі Посполитої символічно відображає долю держави. Бібліотека Залуських була вивезена до Санкт-Петербурга, де стала основою імператорської публічної бібліотеки. У 1921—1934 рр. незначну частину її фондів повернули відродженій Польській державі. Бібліотеку Станіслава Понятовського придбав освітній діяч Тадеуш Чацький, який передав її створеному ним Кременецькому ліцею. Ліцей став важливим осередком польської освіти і культури першої третини XIX ст. в умовах відсутності власної держави. Після ліквідації ліцею за наказом імперської влади його майно стало основою для створення в 1834 р. Київського університету Святого Володимира.

Другий поділ Польщі викликав обурення польського населення. Боротьбу проти загарбників очолив Тадеуш Костюшко, герой війни за незалежність США. 4 квітня 1794 р. він завдав поразки російським військам під Рацлавицями, а згодом повсталі оволоділи Варшавою та Вільно. Проте повстання не підтримала шляхта. Росія та Пруссія перейшли в наступ. Російська армія під командуванням Олександра Суворова розгромила основні сили повсталих та взяла Варшаву. Т. Костюшка було ув'язнено, але після смерті імператриці Катерини II звільнено. Він виїхав у США, а в 1797 р. повернувся до Європи, де й провів решту життя.

Працюємо з хронологією

- **1652 р.** — поява *liberum veto*.
- **1655—1660 рр.** — «Шведський потоп».
- **1686 р.** — «Вічний мир» Речі Посполитої з Московією.
- **1699 р.** — Карловацький мир.
- **1772, 1793, 1795 рр.** — поділи Речі Посполитої.
- **3 травня 1791 р.** — ухвалення Конституції Речі Посполитої.

Практичне заняття за розділом IV

Узагальнення за розділом IV

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV

У **1793 р.** відбувся другий, а в **1795 р.** — третій поділ Речі Посполитої, у результаті якого вона припинила своє існування. На її захист не виступила жодна європейська держава.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У другій половині XVII — XVIII ст. проявилися негативні риси шляхетської демократії. Зокрема, це *liberum veto*, що дозволяло одному депутату сейму зупинити прийняття будь-якого рішення.
- Ця система врешті-решт призвела до слабкості держави, що завершилося поділом Речі Посполитої та її остаточним зникненням із політичної карти.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Відгадайте героя/героїню». **Правила гри.** Учитель/вчителька записує на картці прізвище історичного діяча/діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад, десяти) відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні», «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.
2. Що зумовило появу *liberum veto*? 3. Чому наприкінці XVII ст. в Речі Посполитій шляхетська демократія змінилася магнатською олігархією? 4. Який вплив на розвиток Польщі мав «Шведський потоп»? 5. Чому стабільність Речі Посполитої першої половини XVIII ст. була оманливою? 6. Як ідеї Просвітництва вплинули на розвиток Речі Посполитої? Наведіть приклади. 7. Визначте причини встановлення російського протекторату над Річчю Посполитою.
8. За текстом параграфа складіть хронологічну таблицю подій історії Речі Посполитої другої половини XVII — XVIII ст. Визначте, яка подія була ключовою. Поясніть чому. 9. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення з презентацією про одного з польських королів: Яна II Казимира, Яна III Собеського, Станіслава Понятовського (на вибір). Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника.
10. **Робота в малих групах.** Обговоріть і поясніть зміст популярної за часів правління короля Августа III приказки: «За короля Саса їж, пий і попускай паса». 11. Чи можна вважати, що ігнорування прав українців стало однією з причин загибелі Речі Посполитої? Дайте розгорнуту відповідь. 12. **Колективне обговорення.** Чому в XVII ст. Річ Посполита змогла вистояти в умовах зовнішньої агресії, а у XVIII ст. — ні? У чому, на вашу думку, полягала головна причина кризи та загибелі Речі Посполитої? 13. Ірландський державний діяч Едмунд Берк назвав Конституцію 3 травня 1791 р. «найкращим із благ, що їх будь-коли будь-яка нація отримала». Чому передбачені Конституцією радикальні реформи політичного устрою Речі Посполитої не врятували державу?

Розділ V. Епоха Просвітництва

§ 20. Просвітництво та промислова революція

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про початок промислової революції, її вплив на життя населення; що таке Просвітництво, якими є хронологічні межі цієї епохи; про видатних представників Просвітництва.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. **Колективне обговорення.** Якими були основні ідеї гуманістів? 2. У чому полягають особливості аграрної революції? 3. Що таке мануфактура?

1. Початок епохи Просвітництва. У другій половині XVII ст. в середовищі освічених людей утвердилося прагнення знайти розумне, а не релігійне пояснення всіх явищ природи та людського життя. Потужним поштовхом до накопичення знань став **раціоналізм**. Було сформовано нові принципи наукових досліджень. Наука отримувала знання з експерименту та заговорила мовою математичних формул.

У XVIII ст. віра в розум стала панівною: освічена частина суспільства вважала, що в усьому слід прислухатися тільки до нього. Ці ідеї отримали назву **Просвітництво**.

Значна кількість освічених людей була переконана, що Просвітництво приведе людство до добробуту. Основним умонастроєм суспільства став оптимізм. Люди вірили в те, що історія рухається до кращого, розвивається від несправедливого устрою до щасливого суспільства.

Батьківщиною Просвітництва була Англія, де наука та знання стимулювали розвиток капіталізму. Англійські вчені-мислителі Ісаак Ньютон, Томас Гоббс, Джон Локк, а також голландець Бенедикт (Барух) Спіноза та німець Готфрід Лейбніц заклали основи ідей Просвітництва.

2. Природа людини та природне право. Просвітництво і церква. Епоха Просвітництва затвердила у свідомості суспільства поняття природного права. Просвітителі вважали, що всі люди з народження наділені природними правами, зокрема правом на життя, свободу та рівність. Із цього випливало, що всі існуючі в суспільстві відмінності (між бідними і багатими, правителями й підданими, дворянами і непривілейованими особами) були встановлені не Богом, а самими людьми. Тому люди мали змінити те, що самі створили.

Наміри змінити державу й суспільство в епоху Просвітництва розглядалися як законне право людини. На думку просвітителів, щоб зробити людей щасливими, насамперед

? Чи була поява ідей Просвітництва закономірною?

Раціоналізм — світогляд, який основним засобом пізнання й критерієм істини вважає розум людини, а не божественне одкровення й досвід.
Просвітництво — філософсько-ідейний рух другої половини XVII — XVIII ст. Його представники (вчені, філософи, письменники) вважали, що метою суспільства є людське щастя, якого можна досягти шляхом перебудови суспільства на засадах розуму (раціоналізм); обстоювали теорію природного права, вільнодумства.

? Що таке природне право? Чому це поняття утвердилося в епоху Просвітництва?

До релігії та церкви просвітителі здебільшого ставилися байдуже, а то й вороже. Вони вважали, що світотворення було або дійстичним (Бог створив світ і після того не втручався в історію людства), або атеїстичним (повне заперечення існування Бога).

Із падінням авторитету церкви її багатства та привілеї стали об'єктом посягань із боку держави.

Європейські правителі почали відбирати в церкви власність. Відкривалися світські школи.

Папі Римському навіть довелося розпустити орден єзуїтів (згодом його відновили). У більшості країн припинилися суди інквізиції.

? Як ідеї Просвітництва вплинули на життя суспільства?

Енциклопедисти — група авторів-укладачів універсального довідника, створеного у Франції в 1751—1780 рр. з ініціативи Д. Дідро й Ж. д'Аламбера.

Масонство, або франкмасонство (від франц. *maçon* — каменяря; *franc-maçon* — вільний каменяря), — релігійно-етичний рух, учасники якого закликали до морального вдосконалення людей і їхнього об'єднання (незважаючи на релігійну та національну належність) на принципах братерства, рівності, взаємодопомоги й вірності. Вони ставили загальнолюдські інтереси й цінності вище за інтереси окремої нації.

слід усіх їх забезпечити природними правами, відкритими за допомогою розуму. Надії на реалізацію своїх ідей просвітителі поклали на освічених монархів.

3. Освіта. Енциклопедисти. Суспільне життя. Епоха Просвітництва сприяла розвитку освіти. Так, король Пруссії Фрідріх II та австрійський імператор Йосиф II запровадили у своїх країнах загальну початкову освіту. У Франції протягом XVIII ст. кількість неписьмених скоротилася із 79 до 63%. Проте незначна частина освічених людей не завжди могла порозумітися з рештою населення. Просвітителі вважали істинними лише ті знання, що здобуті наукою, власним розумом, а не ті, що ґрунтуються на традиціях і народній мудрості. Народні вірування розглядалися як забобони й прояв відсталості.

Філософ Дені Дідро вважав своїм завданням зробити сучасні знання доступними для всіх. Його задум полягав у тому, щоб скласти загальну картину накопичених знань та об'єднати їх у спеціальний довідник. Видання отримало назву «Енциклопедія» («Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв та ремесел»), а авторів статей називали **енциклопедистами**.

Організаторам створення видання Д. Дідро й математику Жану д'Аламберу вдалося залучити до справи великих філософів і письменників: Вольтера, Шарля Монтеск'є, Поля-Анрі Гольбаха, Жана-Жака Руссо та інших. Перший том цієї праці був надрукований у 1751 р.

Проте вже в 1759 р. було заборонено видавати «Енциклопедію», хоча вона продовжувала виходити підпільно. Ця масштабна праця справила величезний вплив на тогочасне суспільство, підготувавши майбутні зміни.

В епоху Просвітництва з'явилася нова вагома сила в суспільстві — громадська думка. Вона почала впливати на державну політику, що обмежувало свавілля монарха.

Середовищем прояву громадської думки були світські салони, що набули поширення у XVIII ст. Там вели розмови про науку, філософію, політику, дізнавалися новини тощо. Крім салонів, виникали літературні, філософські, наукові товариства й гуртки, завданням яких було впливати на громадську думку та сприяти поширенню ідей Просвітництва.

Одним із таких об'єднань було товариство масонів, що являло собою закрите таємне братство. Воно започаткувало рух **масонства (франкмасонства)**. Перші масонські організації — масонські ложі — у XVIII ст. заснували англійські просвітителі.

Крім салонів із їхніми філософсько-науковими розмовами й масонських лож, у XVIII ст. розвивалося світське мистецьке життя. До цього часу театри здебільшого були придворними; театри, доступні для широкого загалу, діяли

тільки в Лондоні та Парижі. А вже у XVIII ст. вони відкривалися навіть у невеликих містах Європи.

У цей час змінилась і роль музики. Раніше її використовували як супровід під час богослужіння, придворних свят, спектаклів, а у XVIII ст. вона набула самостійності. Клавесин, фортепіано, скрипка, флейта стали концертними інструментами. Композитори й виконавці Йоганн Себастьян Бах, Йозеф Гайдн, Вольфганг Амадей Моцарт, Людвіг ван Бетховен набули світової слави.

Більш доступним також став живопис. Тогочасні митці організовували виставки картин, що потім обговорювалися в салонах і пресі.

4. Бароко, класицизм, рококо, неокласицизм. У другій половині XVII ст. в більшості європейських країн — Італії, Іспанії, Німеччині, Польщі та інших — панівним художнім стилем ще залишалося бароко. Проте у Франції вже затверджувався новий стиль — **класицизм**, який був зорієнтований на античні зразки.

Драматурги створювали п'єси на сюжети з грецької або римської міфології та історії. Художники зображували на картинах стародавніх богів і героїв. Архітектори наслідували трикутні фронтони й колонади античних храмів. На відміну від майстрів бароко, письменники й художники класицизму у своїй творчості свідомо прагнули дотримуватися встановлених норм.

Центрами поширення класицизму й нових принципів мистецтва стали академії. Перші були засновані в Парижі — Королівські академії живопису і скульптури (1648 р.) та архітектури (1671 р.). Згодом вони виникли в більшості європейських столиць. Отже, з'явившись у Франції, класицизм набув поширення і в інших країнах Європи.

П'єси, написані в стилі класицизму, мали логічні та зрозумілі сюжет і мову. В основі твору завжди була певна ідея, яка розкривалася протягом п'єси. Події, зображені у п'єсі, завжди відбувалися в одному місці та протягом одного дня. Другорядних сюжетних ліній не допускалося. У літературі та мистецтві класицизму існувала ієрархія жанрів: трагедія належала до вищих, а комедія — до нижчих жанрів.

Засновником французької класичної трагедії був П'єр Корнель. Він писав п'єси та праці з теорії мистецтва. Доля героїв його п'єс була тісно пов'язана з політичною боротьбою. Сюжет розгортався на тлі історичних подій. Своїми п'єсами П. Корнель намагався довести необхідність зміцнення абсолютної монархії. Хоча комедія в класицизмі вважалася нижчим жанром, найвідомішими виставами в театрах XVIII ст. були комедії Жана-Батіста Мольєра. Його твори («Дон Жуан», «Міщанин-шляхтич») залишаються популярними й сьогодні.

Масони ведуть свою історію від середньовічних гільдій каменярів, у яких запозичили назву й форми організації об'єднань — ложі; поділ членів на учнів, підмайстрів і майстрів; елементи одягу — фартухи, рукавиці, шапки. Датою появи масонства вважають 24 червня 1717 р., коли була створена Велика ложа Лондона. У деяких державах наприкінці XVIII — на початку XIX ст. масонські ложі були центрами поширення вільнодумства та конспірації опозиційних рухів проти чинного ладу.

? Що зумовлювало зміни художніх стилів упродовж XVII—XVIII ст.?

Класицизм — художній стиль, філософський та естетичний напрям у європейській культурі XVII—XIX ст., що виник у Франції. Його представники прагнули впорядкувати весь навколишній світ на принципах раціоналізму (розуму). Вони наслідували зразки античної філософії та мистецтва, переосмисливши їх.

Палацово-парковий комплекс Версаль у Франції (класицизм). Сучасний вигляд

Головним завданням класицизму було створення монументального мистецтва, яке втілювало ідею об'єднання нації навколо трону. Особисті інтереси підпорядковувалися державним (на першому місці стояла держава, а не окрема людина). На це був здатен тільки ідеальний класичний герой. Поступово формувалися суворі норми поведінки — бурхливий вираз почуттів вважався ознакою низького походження або поганого виховання. Вищою чеснотою людини проголошувалося служіння державі.

Мейсенська порцеляна

У моду європейців XVII ст. увійшли вироби з китайської порцеляни. Європейські майстри намагалися відкрити таємницю її виробництва. У результаті їхніх пошуків з'явився фаянс — легка біла кераміка. Проте вона поступалася порцеляні. Згодом німецький алхімік Й. Бетгер винайшов технологію виробництва порцеляни, і в 1710 р. в місті Мейсен з'явилася перша мануфактура з її виготовлення.

Художник Нікола Пуссен вважав, що сюжет мистецького твору має бути благородним, величним і піднесеним, а композиція — логічною і простою. Ще одним відомим живописцем цього періоду був Жак-Луї Давид.

Взірцем мистецтва класицизму в архітектурі стала резиденція французьких королів у Версалі.

У першій половині XVIII ст. набув поширення новий стиль — **рококо** (декоративні мотиви у вигляді мушлі), який став продовженням розвитку бароко. Цей стиль найбільше проявився в декоративно-ужитковому мистецтві. Майстри рококо створювали витончені речі, в оточенні яких людині зручно й приємно жити. Для цього стилю характерні багатство прикрас, незвичність і вишуканість форм.

У другій половині XVIII ст. знову повернулося захоплення античними класичними формами. Цей стиль назвали **неокласицизмом** (у Східній Європі його відносили до класицизму), тобто новим класицизмом. Зміна вподобань була викликана втомою від рококо та результатами археологічних розкопок римських міст Помпеї та Геркуланум, що загинули під час виверження вулкана Везувій. Чіткість забудови римських міст наштовхнула архітекторів XVIII ст. на думку, що міста слід будувати за простим планом. Художники-неокласики вважали, що мистецтво має виховувати, облагороджувати людину. Вони шукали героя, готового до подвигу й гідного наслідування.

5. Ідеї Просвітництва в літературі та філософії. Більшість просвітителів, особливо французькі (Ш. Монтеск'є, Вольтер, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо), прагнули донести свої думки за допомогою літератури. Через творчість таких письменників, як Даніель Дефо, Джонатан Свіфт, П'єр-Огюстен Бомарше, Фрідріх Шиллер, Йоганн Вольфганг Гете та інші, можна простежити еволюцію ідей Просвітництва в літературі.

У другій половині XVII — XVIII ст. у побуті європейців набули поширення нові напої — кава і чай, навколо яких склалася особлива культура споживання та спілкування.

Більш зручним стало житло. На звичну деталь інтер'єру перетворилися дзеркала. Шедевром мистецтва тих часів вважають Дзеркальну залу Версальського палацу.

У цей час з'явилися деякі звичні тепер речі: настінні годинники з маятником (винахід голландського вченого Х. Гюйгенса) і кишенькові годинники. В Англії почали користуватися парасольками проти дощу. Невід'ємною складовою гардероба європейців стали спідня білизна, нічні сорочки, кишенькові хустинки (спочатку вони мали круглу форму). Новий стиль приніс із собою і зміни в одязі: пишні жіночі сукні попереднього століття поступилися місцем легким сорочкам, схожим на давньогрецькі хітони.

Проте в житті основної маси населення — селянства — зміни були незначними.

Д. Дефо утверджував у літературі Англії нового позитивного героя (Робінзон Крузо), який працелюбством і розумом досяг усього. Інший англійський письменник Дж. Свіфт у романі «Мандри Гуллівера» намагався показати слабкі місця ідей Просвітництва. Герої П.-О. Бомарше (Франція) і Ф. Шиллера (Німеччина) — прості люди, які своєю працовитістю, розумом, людяністю протиставлялися аристократії. Автори утверджували природні права людини. Й. В. Гете своїми літературними творами намагався виховати людей мужніми, сильними й добрими, здатними кинути виклик несправедливому ладу.

Найвідомішим представником німецького Просвітництва був філософ Іммануїл Кант. Він розробив концепцію походження Сонячної системи з гігантської туманності. Ця гіпотеза й дотепер залишається однією з основних наукових ідей в астрономії. І. Канту також належить ідея правової держави.

6. Промислова революція та її наслідки. А. Сміт. У 70—80-ті рр. XVIII ст. в Європі розпочалась **індустріальна (промислова) революція**, або промисловий переворот. Її батьківщиною стала Англія. Першою передумовою промислової революції стала аграрна революція (переворот) XVI ст. Вона забезпечила промисловість дешевою робочою силою та сировиною.

Другою необхідною передумовою стали зміни в техніці. Найважливішим винаходом, який дав поштовх до промислової революції, було вдосконалення ткацького верстата. Джон Кей, що працював ткачем, а згодом механіком, у 1733 р. винайшов ткацький човник. У результаті цього продуктивність праці зросла вдвічі.

Після прискорення виробництва тканин виникла проблема нестачі пряджі. Технологічний прорив у прядінні здійснив ткач і тесля Джеймс Гаргрівс. Створена ним прядка «Дженні» являла собою механізм, що забезпечував одночасне витягування і скручування нитки. Продуктивність праці прядильника зросла у 18—20 разів.

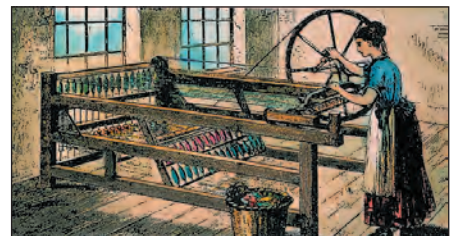
Однак усім цим пристроям надавала руху м'язова сила людини або тварини, що гальмувало подальше зростання продуктивності праці. У 1771 р. Річард Аркрайт заснував підприємство, де прядильні машини рухалися за допомогою водяного колеса. Це була вже не мануфактура, а перша в історії **фабрика**. На фабриці Р. Аркрайта було встановлено декілька тисяч веретен і працювали 300 робітників. У 1784 р. Едмунд Картрайт створив новий ткацький верстат, який підвищив продуктивність праці в 40 разів. Отже, винайдення механізму, що замінив руку людини на етапі обробки сировини, стало початком промислової революції в Англії.

На початку 90-х рр. XVIII ст. в Англії вже налічувалося близько 150 фабрик. Проте вони не могли витіснити

I. Кант дійшов висновку, що людина може отримати знання лише про обмежену кількість навколишніх речей. Поряд існують «речі в собі», які пізнати неможливо, оскільки неможливо довести їх існування, і навпаки. Із цього випливало, що повністю пізнати світ неможливо. У такий спосіб мислитель піддав критиці ідею про безмежну силу людського розуму.

? Що спричинило індустріальну (промислову) революцію?

Індустріальна (промислова) революція — перехід від мануфактурного виробництва до фабричного, від ручної праці до машинної.
Фабрика — промислове підприємство, де основні операції здійснюють машини.

Прядка «Дженні». Гравюра XIX ст.

Для підприємців головним показником успішної діяльності є прибуток. Тому з появою в суспільстві підприємців і найманих працівників почалася боротьба, спричинена конфліктом інтересів: або інтереси підприємця та розвитку виробництва, або інтереси найманого працівника й збільшення оплати його праці. Перші виступи працівників були спрямовані проти машин. Саме машини вважали винними в погіршенні умов праці, скороченні заробітної плати та кількості працівників. Борців із машинами називали луддитами (за ім'ям підмайстра Неда Лудда, який першим зруйнував свій верстат).

**Із книги А. Сміта
«Дослідження про природу
і причини багатства
народів» (1776 р.)**

Насправді... людина не має наміру служити суспільному благу... Якщо така людина пускає капітал у сферу національної промисловості, то аж ніяк не з патріотизму... Проте, дбаючи всюди про власний вигравш, вона в такому разі, як і в багатьох інших, спрямовується дією невидимої руки до досягнення мети, яка анітрохи її не цікавила.

1. Що мав на увазі А. Сміт під «невидимою рукою»? **2.** На яких особливостях підприємців наголошує А. Сміт? **3.** Чим у своїх діях, на думку автора, керується підприємець?

мануфактури, тому що були прив'язані до зручних місць на річках. Люди потребували універсального двигуна. Ним стала парова машина, створена **Джеймсом Ваттом**. Понад століття вона залишалася основним двигуном.

Будівництво парових машин і верстатів сприяло виникненню машинобудівної галузі. Це збільшило потреби в металі, що, у свою чергу, дало поштовх розвитку металургії. Протягом XVIII ст. було вирішено проблему масового виробництва чавуну, а згодом і сталі з використанням кам'яного вугілля, а не деревного. Завдяки цьому добування кам'яного вугілля стало однією з основних галузей господарства (особливо в Англії та на західнонімецьких землях). Винайдення парової машини згодом спричинило справжню революцію в транспорті.

Розвиток машинобудування, металургії, вуглевидобутку, транспорту став основою здійснення індустріалізації та формування індустріального суспільства.

Промислова революція сприяла становленню нової економіки й структури суспільства. Головну роль почала відігравати фабрично-заводська промисловість. Продукція, що виготовлялася на фабриках і заводах, завдяки використанню машин була дешевшою; це спричинило поступове витіснення з ринку виробів ремісників і мануфактур. Змінювався й характер торгівлі, особливо це було помітно на прикладі Англії. До країни завозили все більше сировини, а за межі Англії вивозили готові дешеві фабричні товари.

Унаслідок промислової революції з'явилися нові соціальні верстви — підприємці та наймані працівники. Бурхливий економічний розвиток Англії, зміни в техніці й технології спричинили необхідність наукового обґрунтування процесів, що відбувалися.

Так з'явилася наука про економічний розвиток суспільства. Одним із її засновників був шотландець **Адам Сміт**, який обстоював необхідність розвитку ринкових відносин. У своїй основній праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» він писав, що людське суспільство — це насамперед союз, в основі якого лежить обмін різними видами праці. Схильність до обміну А. Сміт вважав основною властивістю людської природи, яка водночас сприяє зростанню добробуту всього суспільства. Керує цим процесом ринок — «невидима рука», що організує господарську діяльність. Для нормального функціонування ринку необхідна «природна свобода», тому завдання держави — не втручатися в економічне життя суспільства, а виконувати функцію «нічного охоронця». Для розвитку ринкових відносин, а відповідно — економіки, потрібні вільна торгівля й свобода підприємницької діяльності. Капіталізм, на думку А. Сміта, є тим єдиним порядком, що відповідає природі людини та в майбутньому має забезпечити загальний добробут і процвітання.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Другу половину XVII — XVIII ст. називають епохою Просвітництва.
- Ідеї Просвітництва дали потужний поштовх до розвитку науки. Однак вони охопили лише незначну частину населення, переважно освіченого. Свідомість більшості людей загубилася в Середньовіччі та не сприймала нового.
- Головною темою мистецтва цього періоду була перевага суспільного блага і громадянського обов'язку над особистими почуттями. Тема життя та побуту простого народу вважалася негідною високого мистецтва.
- Наприкінці XVIII ст. в Англії розпочалась промислова революція. Її передумовами були аграрна революція і технічні досягнення. Найважливішим винаходом промислової революції стала парова машина.
- Промислова революція спричинила суттєві соціальні зміни. Головними верствами суспільства стали підприємці та наймані працівники, що свідчило про початок формування індустріального суспільства.
- Бурхливий економічний розвиток Англії спричинив появу науки про економічний розвиток суспільства. Одним із її засновників був А. Сміт.

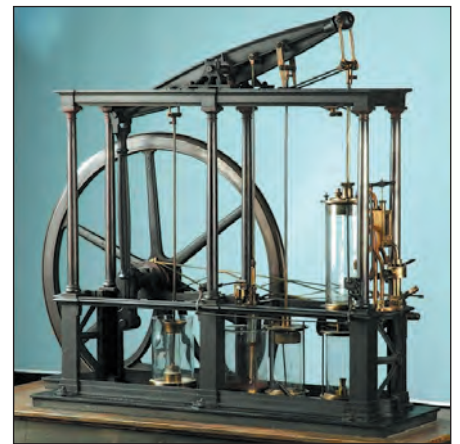

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Словесний теніс».
- Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в пари. Один(-на) з них ставить запитання, інший(-а) відповідає словом, словосполученням або коротким реченням.
- Зразок запитань:** 1) Укажіть хронологічні межі епохи Просвітництва. 2) Кого називали енциклопедистами? 3) Назвіть видатних письменників епохи Просвітництва. 4) Що таке промислова революція? 5) У чому полягали основні відмінності між фабрикою та мануфактурою? 6) Що змінилося в аграрному виробництві у XVIII ст.?
2. Чому саме Англія стала батьківщиною Просвітництва? 3. Чи можна стверджувати, що в епоху Просвітництва людина будувала своє життя тільки за законами розуму? 4. **Колективне обговорення.** Чим можна пояснити появу протягом XVII—XVIII ст. стилів бароко, класицизму, рококо, неокласицизму? Які із цих стилів схожі між собою? 5. Який вплив мали ідеї Просвітництва на розвиток освіти і науки? 6. Чому виникли світські салони, гуртки, масонські ложі? Якою була їхня мета? 7. Чому парову машину Дж. Ватта вважають найбільшим технічним винаходом періоду промислової революції? 8. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте соціальні наслідки аграрної та промислової революцій.
9. **Робота в малих групах.** Обговоріть і порівняйте ідеї Просвітництва та гуманізму. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
10. Складіть у зошиті хронологічну таблицю найважливіших технічних нововведень у промисловості XVIII ст.
11. **Колективне обговорення.** Чи можна стверджувати, що промислова революція була лише результатом технічних змін?

Працюємо з хронологією

- Друга половина XVII — XVIII ст. — епоха Просвітництва.
- 70—80-ті рр. XVIII ст. — початок індустріальної (промислової) революції в Англії.

Парова машина, зроблена за проектом Дж. Ватта

Адам Сміт. Невідомий художник. Близько 1800 р.

§ 21. Освічений абсолютизм

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: що таке освічений абсолютизм; про його особливості в Австрії, Пруссії, Росії на прикладах освічених монархів цих країн; про роль освіченого абсолютизму в історії Європи.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке Просвітництво? 2. Якими були погляди просвітителів на державу, церкву та людину? 3. Назвіть риси абсолютної монархії. 4. Укажіть особливості меркантилізму.

? Чи був абсолютизм XVIII ст. освіченим?

Монархію Габсбургів для зручності називають Австрією, хоча на той час Австрія була лише однією зі складових частин держави, яка називалася «спадковими володіннями австрійського дому» Габсбургів.

Освічений абсолютизм — політика, яку проводили в другій половині XVIII ст. деякі європейські монархічні держави (монархія Габсбургів, Королівство Пруссія, Російська імперія, Королівство Данія тощо).

Краєвид Відня. Художник Бернардо Беллотто. 1758—1761 рр.

1. Поняття освіченого абсолютизму. Одним зі шляхів досягнення свободи, рівності та братерства просвітителі вбачали діяльність освічених монархів — мудреців на троні, які, користуючись своєю владою, сприятимуть справі просвіти суспільства та встановленню загальної справедливості. Уявлення про державу як головний інструмент досягнення суспільного блага в той час було панівним. Проте розуміння монархами рівності й свободи знаходило прояв лише в закріпленні прав і привілеїв кожного стану в межах абсолютної монархії.

Результатом епохи Просвітництва стала політика **освіченого абсолютизму**, яка в **другій половині XVIII ст.** здійснювалася в деяких європейських монархічних державах. Її змістом було знищення або перетворення згори найбільш застарілих порядків. Монархи, які реалізовували цю політику, представляли своє правління як союз королів і філософів. Ключовим у політиці освіченого абсолютизму стала ідея перебудови держави на засадах розуму. Із цього випливало, що існуючий устрій держави, влада, система відносин у суспільстві мали бути змінені згідно з новими умовами. На чолі цього процесу мав стояти монарх-філософ. Найбільш яскраво риси освіченого абсолютизму проявилися в правлінні Марії-Терезії та Йосифа II (Австрія), Фрідріха II (Пруссія), Катерини II (Росія), Густава III (Швеція), Крістіана VII (Данія).

На практиці освічений абсолютизм знаходив прояв у проведенні адміністративних реформ, обмеженні впливу церкви, секуляризації церковної власності, запровадженні системи державної освіти, розвитку науки, упорядкуванні системи податків, розвитку торгівлі й промисловості, зміні становища деяких верств суспільства тощо.

2. Володіння австрійських Габсбургів. Реформи Марії-Терезії та Йосифа II. Вестфальський мир (1648 р.) надовго закріпив роздробленість німецьких земель. У Німеччині налічувалося близько 300 князівств, 51 вільне місто і майже 1,5 тис. самостійних рицарських володінь. Усі вони були об'єднані у Священну Римську імперію німецької нації. Проте реальна влада імператора, який належав до родини австрійських Габсбургів, поширювалася

лише на його родові володіння. Загальнонімецький рейхстаг (представницький орган), який засідав у Регенсбурзі, також не мав реальної влади. У Німеччині не було єдиних ні армії, ні фінансів.

Землі мали різний рівень економічного розвитку. Кожен князь поводився як абсолютний монарх.

Найбільшими державами імперії були Австрія, Бранденбург-Пруссія, Саксонія, Баварія. Крім того, Австрія і Пруссія мали володіння, які не входили до складу Священної Римської імперії.

Під владою австрійських Габсбургів, крім австрійців, були чехи, словаки, хорвати, угорці, італійці та інші народи. Кожна земля володінь Габсбургів жила за своїми законами, мала власну скарбницю та свого головного міністра — канцлера, зберігалися станово-представницькі збори (чини) із місцевих дворян, духовенства, городян. Чини затверджували податки з населення.

Величезний вплив у суспільстві мала католицька церква, а протестанти зазнавали переслідувань.

Найбільш розвиненими володіннями Габсбургів були Австрія, Чехія та Сілезія; найвідсталішими — Тіроль та Угорщина. В Австрії та Чехії розвивалося цехове ремесло, створювалися мануфактури. Металургія й обробка металів були провідними галузями. Місто Відень наприкінці XVII ст. налічувало 100 тис. жителів.

Аграрні відносини були різними: у Тіролі селяни-горці були особисто вільними, у Чехії, Угорщині, Словаччині селяни були кріпаками, в Австрії — фактично вільними.

Період кінця XVII — початку XVIII ст. Австрія провела в майже нескінченних війнах. Головними її противниками були Османська імперія, Франція, а згодом Пруссія. У цих війнах імперія, з одного боку, розширила свої володіння, а з іншого — майже вичерпала всі ресурси. Загострилися соціальні та національні проблеми, які призвели до повстань у Чехії та Угорщині.

У 1740 р. помер імператор Карл VI, не залишивши спадкоємця престолу за чоловічою лінією. Наступником імператора згідно з **Прагматичною санкцією** стала його 23-річна донька **Марія-Терезія**. Їй одразу довелося вступити в боротьбу з претендентами на престол (Війна за австрійську спадщину 1740—1748 рр.). Марія-Терезія зуміла захистити своє право, але Австрія втратила Сілезію. Згодом це призвело до нового збройного протистояння — Семилітньої війни.

Марія-Терезія започаткувала в імперії реформи в дусі освіченого абсолютизму. Майже всі перетворення були продиктовані її прагненням відстояти єдність своїх володінь. Із метою посилення центральної влади було створено Державну раду і центральний суд, завдяки чому всі важелі правління зосередилися в руках імператриці. Австрія і Чехія були об'єднані під владою одного канцлера.

Прагматична санкція — закон про престолонаслідування, який проголошував неподільність володінь Габсбургів і передбачав перехід престолу за жіночою лінією в разі відсутності спадкоємців-чоловіків.

Марія-Терезія. Художник Мартін ван Мейтенс. 1759 р.

Марія-Терезія була єдиною жінкою на престолі за всю 650-річну історію династії Габсбургів. Сучасники захоплювалися нею як розумною, енергійною, доброю правителькою.

Більша частина правління Марії-Терезії була пов'язана з війнами. Це спонукало її реформувати армію. Значні зміни вона здійснила і у внутрішньому житті імперії.

Марія-Терезія мала 16 дітей, найвідомішими з яких були Марі-Антуанетт — королева Франції, страчена разом із чоловіком Луї XVI під час Великої французької революції кінця XVIII ст., та Йосиф II, який успадкував трон після смерті матері.

Йосиф II за плугом. Листівка.
Художник Річард Ассман

? Чому стало можливим зображення короля за селянською роботою?

Імператор Йосиф II прагнув підкорити собі церкву й послабити її вплив на суспільство. Він постановив, щоб укази й розпорядження Папи Римського оприлюднювалися лише за згодою уряду, а чернечі ордени були підпорядковані місцевим єпископам; зменшив кількість монастирів і ченців. Церковні школи було переорієнтовано на світське навчання й підпорядковано «Вищій навчальній комісії». Йосиф II наважився на втручання у внутрішню структуру католицької церкви та навіть змінив деякі обряди.

Для успішного ведення війни було здійснено військову реформу. Вербування найманців замінили рекрутськими наборами, що дозволило збільшити армію зі 108 тис. до 278 тис. осіб. Для впорядкування системи податків було запроваджено загальний податок на прибуток, який сплачували всі верстви суспільства. Було ліквідовано внутрішні митні кордони. Селянам надали право викупити свої наділи, панщину обмежили трьома днями на тиждень.

Було видано цивільний «Терезіанський кодекс» і кримінальний кодекс «Терезіанська Немезида». Здійснювалися заходи щодо розвитку освіти: було запроваджено загальну шкільну освіту й відокремлено школу від церкви.

Проведення реформ у країні продовжив син Марії-Терезії **Йосиф II** (самостійно правив у 1780—1790 рр.). Він був освіченою і розумною людиною, вихованою на ідеях Просвітництва.

Йосиф II замислив широку програму реформ, які мали покращити життя підданих. Він вдався до подальшого посилення центральної влади. Було скасовано права провінційних станових зборів, збільшено владу канцлерів, яких призначав імператор, зрівняно в правах усі землі, у судах та адміністраціях запроваджено німецьку мову. У 1781 р. було скасовано особисту залежність селянства.

Реформи Йосифа II викликали опір у суспільстві. Селянською реформою були невдоволені поміщики, особливо угорські; релігійна — спричинила конфлікт імператора з Папою Римським і повстання в Бельгії; адміністративна — загострила суперечності між народами імперії. Зрештою наприкінці свого правління імператор скасував усі реформи, крім селянської, а також залишив віротерпимість. Незадовго до смерті імператор Йосиф II сказав: «Я мав нещастя бачити, як усі мої плани занепадають».

3. Піднесення Бранденбург-Пруссії. Освічений абсолютизм Фрідріха II Великого. Після Вестфальського миру основні володіння бранденбурзьких курфюрстів склалися з чотирьох частин: Бранденбургу, Пруссії (до 1657 р. перебувала у васальній залежності від Польщі), Східної Померанії, герцогства Клеве, розташованого на Рейні.

Через землі Бранденбургу-Пруссії пролягли основні торговельні шляхи (переважно річками) із Німеччини до Балтійського та Північного морів. Отже, майже вся хлібна й посередницька торгівля з Англією та Нідерландами опинилася в руках бранденбурзького курфюрста. Це зумовило економічне піднесення цих земель.

Особливо швидко процес посилення Бранденбургу-Пруссії відбувався за правління курфюрста **Фрідріха Вільгельма** (1640—1688 рр.). Проголосивши у своїх володіннях віротерпимість і пільги для переселенців, курфюрст домогся прибуття значної кількості кваліфікованої робочої сили.

Він розпочав будівництво каналів, осушення боліт, що збільшило кількість придатних для обробітки земель і покращило торговельні відносини з Англією та Нідерландами.

У сфері торгівлі й промисловості проводилася політика меркантилізму. Засновувалися державні мануфактури. Навіть в'язниці було перетворено на майстерні. Заборонялося вивезення монет (срібних, золотих). Натуральний податок замінили грошовим. Було впорядковано систему збирання податків. На державній службі встановлювалася сувора дисципліна. Усі ці заходи сприяли створенню міцної фінансової системи та сильного війська (30 тис. осіб).

У 1657 р. Фрідріх Вільгельм домогся припинення васальної залежності Пруссії від Польщі. Його син **Фрідріх I** (1688—1713 рр.) за участь у Війні за іспанську спадщину на боці імператора отримав від нього титул короля Пруссії.

Наступний король **Фрідріх Вільгельм I** (1713—1740 рр.) будь-якими засобами намагався створити могутню армію, яка мала б забезпечити розширення його володінь. Для цього він запровадив значну економію. Завдяки таким заходам кількісний склад армії було доведено до 80 тис. осіб. В армії панувала сувора дисципліна (знаменита «пруссська муштра»). Проте наука й мистецтво занепадали.

Політику Фрідріха Вільгельма I щодо збільшення володінь Пруссії продовжив його син **Фрідріх II Великий** (1740—1786 рр.). Ставши королем, він одразу вступив у війну проти Австрії та захопив більшу частину Сілезії.

Війна перетворила Пруссію на впливову європейську державу, і Фрідріх II виношував нові загарбницькі плани. Проте Семилітня війна (1756—1763 рр.) ледь не закінчилася для нього повною катастрофою. Хоча карта Європи залишилася без змін, війна піднесла країну на рівень Австрії, яка до того часу відігравала ключову роль серед німецьких держав.

Фрідріх II не залишав спроб збільшити територію Пруссії. У 1772 р. він разом із Росією та Австрією взяв участь у першому поділі Польщі. Після цього Фрідріх II повернувся до свого захоплення літературою та мистецтвом. Він написав чимало музичних творів і листів до філософів.

З ім'ям Фрідріха II пов'язаний період Просвітництва в історії Німеччини. Усі заходи, хоча вони іноді й збігалися з ідеями Просвітництва, були спрямовані лише на те, щоб зберегти й покращити військово-економічний устрій держави. Із цією метою король проголосив повну віротерпимість. Було видано збірник законів «Кодекс Фрідріха», за яким запроваджувався рівний для всіх незалежний суд, скасовувалися тортури.

Фрідріх II також сприяв розвитку землеробства та промисловості (особливо військової). Відкривалися банки, будувалися канали, дороги, здійснювалося масштабне будівництво в Берліні та Потсдамі.

Фрідріх Вільгельм. Художник Франс Люкс. 1650 р.

Фрідріх Вільгельм I. Художник Самуель Теодор Геріке. 1713 р.

Фрідріх II Великий. Художниця Анна Доротея Тербуш. 1772 р.

Запроваджуючи реформи, Фрідріх II не змінював соціальної структури суспільства. Дворянство, яке він вважав єдиною опорою армії, залишалося панівною верствою.

Для покращення становища поміщицьких селян король провів незначну реформу в Померанії: забороняв зганяти селян із землі та відбирати їхні наділи. Фрідріх II побоювався, що зміни в становищі селянства позбавлять його армію рекрутів.

Проте становище державних селян покращилося. Вони отримали право володіти землею та передавати її у спадок. Ця реформа була продиктована прагненням не допустити зменшення кількості платників податків у країні.

? Що стало умовою піднесення Росії у XVIII ст.?

Єлизавета. Художник Іван Вишняков. 1743 р.

Фрідріх II піклувався про розвиток вищої, частково середньої освіти. У 1763 р. запровадили загальну обов'язкову початкову освіту, проте її якість була низькою.

4. Російська імперія у XVIII ст. Реформи Петра I дали могутній поштовх розвитку Російської імперії. Особливим досягненням країни в другій половині XVIII ст. стала металургія: наприкінці століття Росія вийшла на перше місце у світі з виробництва та продажу продукції залізобудівних заводів. Іншою важливою галуззю промисловості було кораблебудування. Загальний обсяг зовнішньої торгівлі зріс у 5 разів, при цьому вивезення переважало над увезенням.

Незважаючи на успіхи, країна залишалася переважно аграрною. Більшість населення (95 %) жила в селах, майже половина селян перебувала у кріпосній залежності від поміщиків.

У січні 1725 р. Петро I помер, не залишивши законного спадкоємця. Це дало привід до низки державних переворотів. Узагалі другу чверть XVIII ст. в Російській імперії називають **епохою палацових переворотів** і правління фаворитів. За короткий час на престолі змінилося декілька правителів: Катерина I (1725—1727 рр.), Петро II (1727—1730 рр.), Анна Іванівна (1730—1740 рр.), Іван VI (1740—1741 рр.).

Нововведення царя ще не встигли вкорінитися. Це зумовило гостру боротьбу між новими дворянами, які здобували собі звання відданою службою, та нащадками бояр, князів, які прагнули відновити колишній вплив і цим обмежити владу царя.

Після вступу на престол доньки Петра I Єлизавети (1741—1761 рр.) влада нарешті стабілізувалася. За 20 років перебування Єлизавети на престолі було відновлено систему правління, започатковану Петром I, скорочено при дворі кількість іноземців-службовців.

Значною подією стало скасування в 1753—1754 рр. внутрішніх митних кордонів, що сприяло розвитку торгівлі. Водночас Єлизавета здійснила низку заходів, спрямованих на зміцнення становища дворянства. Так, поміщикам дозволялося збирати подушне, продавати своїх селян для зачі в рекрути.

Свідченням зміцнення Російської імперії стали її перемоги в Семилітній війні.

Наступником Єлизавети став її племінник Карл-Петро Ульріх (Петро Федорович), онук Петра I і Карла XII, що правив Російською імперією під іменем Петро III (1761—1762 рр.). Він був при владі лише 186 днів, але встиг видати указ про перехід церковних земель до держави, послабив гоніння на старообрядців. Найважливішою його справою став Маніфест про вольності дворянства, який скасовував обов'язкову службу для дворян.

Петра III було усунуто від влади 28 червня 1762 р. внаслідок останнього у XVIII ст. палацового перевороту та вбито. Новою імператрицею стала його дружина Катерина II (1762—1796 рр.), яка була головною натхненницею заволодіння Російської імперії. Період її правління назвали «золотим віком» Російської імперії.

Катерина II продовжила реформи, спрямовані на подальше зміцнення самодержавства. Отримавши владу з рук дворянства, вона діяла винятково в його інтересах. Так, імператриця остаточно перебрала на себе право видавати закони (укази). Вона заборонила кріпосним селянам подавати скарги на поміщиків до урядових органів, дозволила поміщикам засилати селян за провини до Сибіру, продавати селян без землі. У 1783 р. кріпосне право було поширене на Лівобережну Україну та Слобожанщину.

Вершиною дворянських привілеїв став Маніфест Катерини II від 21 квітня 1785 р. про жалуванні грамоти дворянству й містам.

У 1775 р. імператриця здійснила адміністративну реформу. За нею територію Російської імперії було поділено на 50 губерній (замість 23), що, у свою чергу, склалися з повітів.

Катерина II скасувала «особливий прибалтійський порядок», реорганізувала управління Донським краєм. Було ліквідовано гетьманство на Лівобережній Україні та козацький устрій на Слобідській Україні (1765 р.). З серпня 1775 р. царським маніфестом було оголошено про ліквідацію Запорозької Січі. У 1781—1783 рр. було скасовано полково-сотенний адміністративний устрій і запроваджено загальноросійський адміністративний поділ.

Посилення кріпацтва, свавілля землевласників, важке становище уральських приписних робітників, утиски козацтва спричинили **Селянську війну 1773—1775 рр.** під проводом донського козака Омеляна Пугачова. Війна охопила величезну територію — Південний і Середній Урал, Західний Сибір, Башкирію, Пермський край, Прикам'я, Поволжя та Дон.

Незважаючи на ряд перемог повсталих над урядовими військами, повстання було жорстоко придушене, а кріпосницькі порядки проіснували аж до 1861 р.

Період правління Катерини II став часом розширення володінь Російської імперії. Завдяки майже безперервним війнам і дипломатичним домовленостям до Росії було приєднано такі території: Північне Причорномор'я та Кримський півострів, Північний Кавказ, частина Казахстану, Правобережна Україна, Білорусія, Литва, частина Фінляндії. Закріпилася Росія і в Північній Америці (Аляска, узбережжя Тихого океану). Росія розправилася зі своїми давніми противниками: Кримським ханством, Річчю Посполитою та Швецією.

Згідно з Маніфестом про жалуванні грамоти дворянству й містам (1785 р.) за дворянами юридично закріплювали селян із нерухомим майном; дворян звільняли від податків, повинностей, тілесних покарань, обов'язку нести військову й державну службу тощо. У містах було створено міські думи, а міщан поділено на шість розрядів за майновим цензом. Для роздачі земель дворянам у країні було проведено секуляризацію монастирських земель. Відбувалася подальша централізація державного апарату. Катерина II зосередила у своїх руках усю виконавчу владу.

Омелян Пугачов. Невідомий художник. 1774 р.

Працюємо з хронологією

- **Друга половина XVIII ст.** — епоха освіченого абсолютизму.
- **1740—1786 рр.** — правління Фрідріха II у Пруссії.
- **1762—1796 рр.** — правління Катерини II у Російській імперії.
- **1780—1790 рр.** — правління Йосифа II в Австрії.

Катерина II.
Художник Федір Рокотов. 1763 р.

Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербтська (Катерина II)

походила з роду небагатих німецьких князів. Її батько був генералом в армії прусського короля Фрідріха II. За його протекцією принцесу одружили з Петром Федоровичем. Після прийняття православ'я вона взяла ім'я Катерина Олексіївна. На відміну від свого чоловіка, розумна й честолобна Катерина швидко вивчила російську мову та особливості національного характеру й способу мислення народу, чим заслужила його прихильність.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Правління Марії-Терезії, Йосифа II, Фрідріха II, Катерини II характеризують як освічений абсолютизм.
- Священна Римська імперія німецької нації після Тридцятилітньої війни залишалася роздробленою державою. Наймогутнішими німецькими державами були Австрія та Пруссія.
- Спроба Пруссії на чолі з Фрідріхом II встановити своє домінування в Центральній Європі була невдалою.
- Після смерті Петра I Росія вступила в епоху палацових переворотів, які були закономірним етапом у зміцненні абсолютизму в державі. У результаті змінилося становище дворянства, розширилися його права і привілеї.
- У другій половині XVIII ст. завершився процес формування території Російської імперії.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Чиста дошка». **Правила гри.** На дошці записані запитання за змістом параграфа. Відповіді на них учні та учениці мають знайти під час уроку. Після правильної відповіді на певне запитання вчитель/вчителька стирає його з дошки. Гра завершується, коли дошка залишається чистою. Можна організувати змагання команд.
З р а з о к з а п и т а н ь: 1) Що таке освічений абсолютизм? 2) Назвіть наймогутніші держави, що входили до складу Священної Римської імперії німецької нації. 3) Що таке Прагматична санкція? 4) Які народи були об'єднані під владою австрійських Габсбургів? 5) Які реформи здійснила Марія-Терезія? 6) Чим відзначилося правління Йосифа II? 7) В інтересах якого стану суспільства Російської імперії діяли Єлизавета і Катерина II? 8) Які територіальні придбання здійснила Росія в другій половині XVIII ст.?
2. Назвіть причини виникнення багатонаціональної Австрійської імперії. **3. Колективне обговорення.** Що спонукало Марію-Терезію до реформ? Назвіть їхні основні результати. **4.** Що мала на меті Катерина II, здійснюючи внутрішні реформи? **5. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, які заходи Марії-Терезії, Йосифа II, Фрідріха II та Катерини II можна охарактеризувати як прояв політики освіченого абсолютизму. **6.** Які зміни відбулися у становищі російського дворянства впродовж XVIII ст.?
7. За додатковими джерелами підготуйте історичний портрет Марії-Терезії, Йосифа II або Фрідріха II (на вибір). Скористайтесь відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника. **8.** Порівняйте внутрішню політику Єлизавети та Катерини II в Російській імперії. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
9. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чому сучасники не сприйняли частину реформ Йосифа II. **10. Колективне обговорення.** Чи зуміла Росія у XVIII ст. подолати свою відсталість від провідних європейських держав? **11.** Чому деякі сучасні історики називають освічене правління Катерини II в Росії скоріше імітацією, ніж справжнім втіленням цієї політики?

§ 22. Міжнародні відносини XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про зміст міжнародних відносин XVIII ст., перебіг основних подій; у чому полягала особливість Семилітньої війни.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Між якими державами спалахнула Північна війна? Якими були її результати? 2. Що таке Барська конфедерація?

1. Війни першої чверті XVIII ст. Перша чверть XVIII ст. відзначилася серією війн, які змінили політичну карту Європи, що склалася після Тридцятилітньої війни. Дві могутні держави Європи — Іспанія і Швеція, які відігравали провідну роль у XVII ст., втратили свій статус.

У 1701—1714 рр. тривала Війна за іспанську спадщину. Конфлікт спалахнув після смерті іспанського короля Карлоса II, який, не маючи спадкоємців за чоловічою лінією, заповів трон Філіппу Анжуйському — онуку французького короля Луї XIV. Це викликало невдоволення у представника австрійської гілки Габсбургів — імператора Священної Римської імперії Леопольда I. Він прагнув захистити свої права на володіння іспанських Габсбургів.

Таким чином, на початку конфлікт розвивався як традиційне протистояння між Францією та Священною Римською імперією. Проте ситуація докорінно змінилася, коли Луї XIV спробував заволодіти Фландрією, що зачіпало інтереси Англії та Голландської республіки. У результаті утворилася коаліція, метою якої було не допустити посилення Франції. Війна охопила землі не лише Європи, а й Північної Америки.

Спочатку основним театром бойових дій стала Північна Італія, де французькі війська зазнали нищівної поразки під Турином (1706 р.). Італія опинилася під повним контролем Австрії. Потім австрійські війська висадилися в Іспанії. Іспанці визнали владу Габсбургів. Англійські війська, скориставшись ситуацією, захопили острів Менорка та півострів Гібралтар, який і зараз залишається під владою Англії.

Найзапекліша битва війни відбулася в 1709 р. біля селища Мальплаке у Фландрії. Франція знову зазнала поразки. Проте її противники були повністю виснажені. Для Англії і Голландської республіки тепер більш небезпечним здавалося можливе посилення Австрії в разі її об'єднання з Іспанією.

Війна завершилася підписанням Утрехтського (1713 р.) та Раштадтського (1714 р.) мирних договорів. У результаті Філіпп Анжуйський отримав право успадкувати іспанський престол, але втратив право на успадкування французького престолу. Це перекреслювало династичний союз між Францією та Іспанією. Австрія отримала більшість іспанських володінь в Італії та Нідерландах, проте Іспанія зберегла

? Якими були причини європейських війн першої третини XVIII ст.?

Битва біля Мальплаке в 1709 р.
Художник Луї Лагер. 1713 р.

Перше видання Утрехтського договору 1713 р. іспанською мовою. Фотокопія

Краєвид півострова Гібралтар.
Сучасний вигляд

? Чому у XVIII ст. сформувалася система рівноваги в міжнародних відносинах?

Більшість війн і конфліктів у XVIII ст. мала коаліційний характер. Тобто в протистояння вступали ситуативні об'єднання держав. Проте кожна держава відстоювала і власні інтереси. Король Пруссії Фрідріх II зазначав: «Якщо сталося так, що треба обдурювати, то це робитиму я». Фактично всі війни й союзи були покликані зберегти баланс сил, щоб жодна держава не здобула перевагу.

? Чому Семилітню війну історики називають першою загальноєвропейською, а іноді й світовою війною?

свої заморські володіння. У той самий час монопольне право на завезення темношкірих рабів до іспанських колоній отримала Англія. Крім того, Англія закріпила за собою Гібралтар, Менорку та деякі французькі островні колоніальні володіння в Америці. У результаті Франція втратила панівні позиції в Європі, а ідея системи рівноваги держав, що знайшла відображення в Утрехтському договорі, стала частиною міжнародного порядку. Австрія перетворилася на найбільш могутню державу континентальної Європи, а Англія зміцнила свої позиції на морях.

У результаті Північної війни (1700—1721 рр.) Швеції довелося поступитися своїм пануванням у басейні Балтійського моря, яке перестало бути «Шведським озером». Важливу роль у європейській політиці почала відігравати нова імперія — Російська.

2. Формування системи рівноваги в міжнародних відносинах. За підсумками війн у Європі першої чверті XVIII ст. остаточно склалася система рівноваги держав. У межах цієї системи провідні ролі належали п'ятьом країнам — Франції, Англії, Австрії, Пруссії і Росії, які намагалися не допустити посилення однієї за рахунок іншої. Основними сферами їхньої військової та дипломатичної активності на континенті стали території Італії, Німеччини, Польщі й володінь Османської імперії. Переважали суперечності між Францією та Англією в боротьбі за домінування в Індії та Північній Америці, за контроль над південними провінціями Нідерландів, а також залишалося питання європейської торгівлі.

Інше коло проблем становило протистояння Австрії та Пруссії, що боролися за панування в Центральній Європі. До цього додавалося прагнення Росії стати провідним учасником європейської політики та розширити свій вплив у Балтійському та Чорноморському регіонах.

Війни й дипломатичні конфлікти XVIII ст. так чи інакше були пов'язані з переплетенням згаданих суперечностей. У протистоянні європейських держав на перший план почала виходити боротьба за колонії. Військові кампанії за океанами набули не меншого значення, ніж розподіл сил безпосередньо в Європі.

Усі ці події призвели до низки війн: Війна за польську спадщину 1733—1735 рр., Війна за австрійську спадщину 1740—1748 рр., війна Росії з Османською імперією 1735—1739 рр. Зрештою вони створили передумови до спалаху Семилітньої війни.

3. Семилітня війна (1756—1763 рр.). Після війн другої третини XVIII ст. виникла нова коаліція європейських держав. Основними суперниками на континенті стали Пруссія та Австрія. Цей конфлікт активізував дипломатичні

зусилля сторін. Австрія здійснила, здавалося б, неможливе: був укладений її союз із Францією та Росією. Пруссія фактично опинилася в ізоляції. Вона могла розраховувати лише на Англію, і то тільки на її фінансові ресурси.

У цій ситуації пруський король Фрідріх II у 1756 р. без оголошення війни напав на Саксонію. Австрійську армію, яка йшла їй на допомогу, було розбито. Потім Фрідріх II завдав поразки французській армії. Проте над російськими частинами, які вступили до Східної Пруссії, швидкої перемоги здобути не вдалося. Битва біля містечка Гросс-Егерсдорф у 1757 р. переможця не визначила. У 1758 р. російська армія захопила могутню фортецю Кенігсберг і всю Східну Пруссію. Важлива битва відбулася біля містечка Цорндорф, але знову переможця не було виявлено.

Вирішальна битва біля Кунерсдорфа в 1759 р. завершилася розгромом армії Фрідріха II, а сам король ледве уникнув полону. У вересні 1760 р. російські війська вступили до Берліна, а в 1761 р. здобули добре укріплену фортецю Кольберг. Фрідріх II навіть думав про зречення.

У цей час померла імператриця Єлизавета, і російський престол посів Петро III — фанатичний прихильник Фрідріха II та пруських порядків. Він негайно припинив війну і в 1762 р. уклав мир із Пруссією, навіть запропонував союз. Росія повернула Пруссії всі завойовані землі. Вихід Росії з війни сприяв укладенню Францією та Австрією миру з Пруссією в 1763 р. на принципах повернення до довоєнного стану. Участь у Семилітній війні перетворила Російську імперію на вагомий чинник європейської політики.

На тлі війни в Європі відбувалася боротьба за колонії. Англія намагалася оволодіти французькими колоніями в Північній Америці та Індії, Франція — захопити англійські володіння в Європі й тим самим домогтися поступок Англії в колоніальному питанні. Перемога схилилася на користь Англії, яка до 1761 р. захопила Канаду та французькі володіння в Індії. Занепокоена Іспанія відновила династичний союз із Францією та вступила в Семилітню війну. Проте іспанська армія була слабкою і швидко зазнала поразки. У результаті Англія приєднала до своїх володінь частину іспанських колоній.

10 лютого 1763 р. було підписано Паризький мирний договір. За його умовами Англія закріпила за собою Канаду й більшість придбань в Індії, а також іспанську Флориду. Франція повернула собі Мартініку і Гваделупу, Іспанія — Кубу й Філіппіни.

За результатами Семилітньої війни політична карта Європи не змінилася. Після Паризького мирного договору аж до кінця XVIII ст. на європейському континенті не було війн, і між провідними державами запанував мир.

Фрідріх II про одну з битв Семилітньої війни

Я нещасний від того, що досі живий. З армії в 48 тис. воїнів у мене не залишається і 3 тис. осіб. Коли я кажу це, усі розбігаються, і я вже не маю влади над цими людьми... Я не маю більше жодних засобів, і, щиро кажучи, я вважаю, що все втрачено.

1. Коли Фрідріх II сказав ці слова?
2. Чим був викликаний такий відчай?

Тривалий мир, що встановився між провідними державами після Семилітньої війни, пояснювався низкою причин:

- 1) формуванням своєрідної «досконалої рівноваги сил», у межах якої переважало уявлення про те, що війна не виправдовує тих величезних коштів, які на неї витрачаються;
- 2) збереженням союзу між Австрією та Францією;
- 3) зближенням Росії, Пруссії та Австрії, об'єднаних спільним інтересом щодо розподілу Польщі;
- 4) відсутністю глибоких суперечностей між усіма провідними континентальними державами;
- 5) розвитком міжнародного права й пануванням моральних принципів епохи Просвітництва, що ускладнювало обґрунтування необхідності воєнних дій.

? Чому Османська імперія, зазнаючи постійних поразок, зберігала значні територіальні володіння?

Чесменська битва. Художник Іван Айвазовський. 1848 р.

Підписання Кючук-Кайнарджийського миру. Гравюра кінця XVIII ст.

Ослаблення Османської імперії дало змогу Росії активізувати свою діяльність у Закавказзі. У 1783 р. було підписано Георгіївський трактат між Росією та царем об'єднаної Східної Грузії Іраклієм II. Згідно із цією угодою Грузія визнавала владу Росії. Натомість Росія залишала за Грузією право вести самостійну зовнішню політику та гарантувала своє невтручання в її внутрішні справи.

4. Війни Росії з Османською імперією. У першій половині XVIII ст. Османська імперія здобула низку перемог над сусідніми державами. Проте в другій половині століття європейські правителі почали розглядати її як об'єкт своїх колоніальних прагнень. У свою чергу, турецькі султани намагалися скористатися європейською системою рівноваги з вигодою для себе. На тривалий час головним союзником Османської імперії стала Франція, яка розуміла небезпеку посилення Росії для Європи.

Російсько-турецька війна **1768—1774 рр.** стала результатом дипломатичних інтриг Франції та прагнення Барської конфедерації знайти союзника в боротьбі проти Росії.

Як привід для оголошення війни Росії турецький султан використав напад гайдамаків на місто Балта. Восени 1768 р. війська кримського хана спустошили деякі райони України. Наступного року військові дії розгорнулись у причорноморських степах, на Балканах і Кавказі. У 1769 р. російська армія розгромила турецькі загони під Хотиним і зайняла Хотин, Ясси, Бухарест, Таганрог. У 1770 р. Росія здобула ще дві блискучі перемоги (на берегах річок Ларга і Кагул). Тим часом російський флот увійшов у Середземне море та розгромив турецькі кораблі в Чесменській бухті. Також російський флот підтримав повстання греків проти турецького панування. У 1771 р. повстання спалахнули в Єгипті та Сирії.

У 1774 р. війна завершилася підписанням вигідного для Росії Кючук-Кайнарджийського миру. До неї відійшли території між Бугом і Дніпром включно з морським узбережжям, фортеці в Криму — Керч і Єнікале, а також землі до Кубані. Кримське ханство стало незалежним від Османської імперії. Росія здобула право контролю за ситуацією в дунайських князівствах Молдавії та Волощині, що були васалами Османської імперії. Російські судна тепер могли вільно ходити Чорним морем. Скориставшись цим, Австрія в 1775 р. загарбала Буковину.

У квітні 1783 р. Катерина II видала маніфест про приєднання до Російської імперії Кримського півострова. Влітку того самого року розпочалося будівництво бази російського Чорноморського флоту — міста Севастополя.

У відповідь Османська імперія почала готуватися до нової війни, яка спалахнула в **1787 р.** Її підтримували Англія та Франція. Союзником Росії була Австрія. У 1788 р. російські війська штурмом оволоділи турецькою фортецею Очаків. У 1789 р. біля річки Римнік (притока Дунаю) об'єднаний російсько-австрійський корпус (7 тис. росіян під командуванням Олександра Суворова і 18 тис. австрійців) перекрив шлях 100-тисячній турецькій армії та здобув блискучу перемогу «не числом, а вмінням». У грудні 1790 р. О. Суворов узяв неприступну турецьку фортецю Ізмаїл у гирлі Дунаю.

Перемоги російського війська вирішили долю війни. У 1791 р. в Яссах було укладено мирний договір. Росія отримала землі між Південним Бугом і Дністром. Османська імперія відмовилася від своїх претензій на Кримський півострів і визнала його володінням Російської імперії. Усе Чорноморське узбережжя від гирла Дністра до Кримського півострова опинилося в межах Російської імперії.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Більша частина XVIII ст. минула у війнах між провідними європейськими державами, які об'єднувалися в коаліції залежно від ситуації. Метою війн було не допустити посилення якоїсь однієї держави.
- У результаті склалася система рівноваги між Англією, Францією, Австрією, Пруссією та Росією.
- Наймасштабнішим конфліктом XVIII ст. в Європі стала Семилітня війна, яка засвідчила посилення ролі Російської імперії в міжнародних відносинах і затвердила панування Англії на морі.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Три речення». **Правила гри.** Учням та ученицям необхідно передати зміст одного пункту параграфа трьома простими реченнями. Перемагає учень/учениця, чия розповідь буде коротшою, але при цьому правильно передаватиме зміст матеріалу. Для зручнішого виявлення переможців гру доцільно проводити в письмовій формі.
2. Які колись могутні держави Європи на початку XVIII ст. втратили свій вплив на європейську політику? Визначте чому. 3. Яка війна перетворила Росію на вагомий чинник європейської політики? 4. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, які держави у війнах з Османською імперією збільшили свої територіальні володіння. 5. Чому міжнародні відносини XVIII ст. називають системою рівноваги? Протистояння між якими державами Європи зберігало її впродовж XVIII ст.? 6. Яких головних цілей прагнула досягти Англія у війнах XVIII ст.? Чи вдалося це їй? 7. Що врятувало короля Пруссії Фрідріха II від повної поразки в Семилітній війні?
8. Складіть перелік війн, які відбулися в Європі у XVIII ст. 9. За додатковими джерелами опрацюйте інформацію та підготуйте повідомлення з презентацією про один із воєнних конфліктів XVIII ст. Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника. 10. Заповніть у зошиті таблицю «Цілі провідних держав Європи в міжнародних відносинах XVIII ст.».

Франція	Австрія	Пруссія	Росія	Англія

11. **Колективне обговорення.** Чому у XVIII ст. війни велися не між країнами, а між коаліціями?

Працюємо з хронологією

- **1700—1721 рр.** — Північна війна.
- **1701—1714 рр.** — Війна за іспанську спадщину.
- **1740—1748 рр.** — Війна за австрійську спадщину.
- **1756—1763 рр.** — Семилітня війна.
- **1710—1713, 1735—1739, 1768—1774, 1787—1791 рр.** — російсько-турецькі війни XVIII ст.

Штурм турецької фортеці Очаків російськими військами в 1788 р. Художник Адам Барч. Гравюра 1792 р.

§ 23. Англійські колонії в Північній Америці. Війна за незалежність. Утворення США

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про створення американських колоній Англії; якими були причини та привід боротьби колоній за незалежність; про особливості розвитку США.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке колонія, метрополія? 2. Які країни колонізували Американський континент? 3. Кого називали пуританами? 4. Що таке федеративна держава?

Будівництво форту Джеймстаун.
Художник Сідні Кінг. Близько 1950 р.

Першим українським переселенцем в Америці був Іван Богдан, заохочений до подорожі легендарним капітаном, згодом письменником Джоном Смітом, що був учасником експедиції, яка заснувала перше поселення Джеймстаун. І. Богдан зустрів капітана Дж. Сміта, коли той тікав від османського полону через українські землі. І. Богдан був корабельним теслею, добре знався на виробництві скла й дьогтю. Можливо, тому перша за океаном скляна майстерня була заснована саме в Джеймстауні.

1. Створення американських колоній Англії. Англія пізніше за інші європейські держави розпочала колонізацію Америки. Перше постійне поселення Джеймстаун англійці заснували в 1607 р. в гирлі річки Джеймс (Вірджинія). Згодом нові поселення виникли на північ і південь, уздовж узбережжя від іспанської Флориди до Нової Англії.

Кожна із цих колоній утворилася незалежно одна від одної зі своїм виходом до моря. Засновниками колоній спочатку були торговельні компанії, які брали на себе зобов'язання з перевезення та облаштування колоністів на нових територіях, а також великі власники, які купували землі або отримували їх від короля. Компанії та власники призначали губернаторів, збирали податки. Колоністи користувалися правами англійських громадян.

2. Соціально-економічний та політичний розвиток колоній. Англійські громадяни в колоніях поводити себе більш вільно, ніж у самій Англії. Будь-які здобутки колоністів були результатом їхньої наполегливої праці, тому вони дуже швидко ставали незалежними від компаній і лордів-власників. У вирішенні проблем вони віддавали перевагу самоорганізації, а не сподівалися на заступництво губернатора, торговельної компанії тощо. Збори, представництва, обговорення законів, прийнятих англійським парламентом, стали нормою життя.

Разом зі спільними тенденціями розвитку кожна колонія мала свої порядки і звичаї. У південних колоніях була значна частка темношкірих рабів, завезених туди для роботи на великих плантаціях. У північних колоніях переважала вільна праця, але пуританська мораль суворо регламентувала поведінку колоністів. Проте існували колонії, де церква була відокремлена від держави та всі громадяни мали рівні права.

Різним було ставлення колоністів і до місцевого населення — індіанців. У деяких колоніях, особливо пуританських, відбувався процес їх повного знищення, натомість в інших колоніях із ними укладалися торговельні угоди, союзи тощо.

ОБМІН ТОВАРАМИ МІЖ АНГЛІЄЮ ТА ЇЇ КОЛОНІЯМИ В АМЕРИЦІ

Період	Обсяг вивезення	
	з Англії в колонії	із колоній в Англію
Початок XVIII ст.	334 тис. фунтів стерлінгів	433 тис. фунтів стерлінгів
Середина XVIII ст.	4,2 млн фунтів стерлінгів	1,3 млн фунтів стерлінгів

? Чому на початку XVIII ст. товарів із колоній більше ввозилося, ніж завозилося, а в середині XVIII ст. — навпаки?

Нація — стійке соціально-політичне або соціально-етнічне об'єднання людей, що характеризується спільною територією, культурою, мовою, традиціями, сталими економічними зв'язками.

Формуванню нового світосприйняття для американської нації сприяла діяльність американських просвітителів, що спиралися на ідеї європейського Просвітництва. Видатного державного діяча, просвітителя, вченого-самоука Бенджаміна Франкліна називали великим наставником юного американського капіталізму. «Людина, — стверджував він, — це коваль власної долі, дуже багато залежить від неї самої, її духу, волі, прагнень...».

В економічному розвитку колонії також суттєво відрізнялися. Так, південні колонії, де природні умови дозволяли розвивати плантаційне господарство, стали постачальниками тютюну, цукрової тростини, рису, бавовни тощо. У північних колоніях розвивалися фермерські господарства та різні промисли. Економічний розвиток колоній стримувала метрополія. Англійські колонії поступово перетворилися на її сировинний придаток. Наприклад, продукти з колоній дозволялося вивозити лише до Англії, а все необхідне колонії мали отримувати або з метрополії, або за її посередництва. Колоністам заборонялося обробляти залізо та хутро. Англія стримувала розвиток мануфактур у колоніях.

Торгівля з колоніями давала величезні прибутки метрополії. Вона стала основним двигуном розвитку англійської промисловості.

3. Формування американської нації. У середині XVIII ст. в англійських колоніях почав формуватися єдиний внутрішній ринок, посилювалися торговельні зв'язки між південними та північними колоніями.

Кількість населення в 13 англійських колоніях становила близько 2,5 млн осіб (не враховуючи індіанців). За час життя в Америці в колоністів склалися своєрідні культура й побут, відмінні від європейських. Єдиною мовою стала англійська. Більшість колоністів визначала свою національну належність не за країною походження, а за новою батьківщиною; вони з гордістю казали про себе: «Ми — американці».

Нова **нація** формувалася як спільність ділових активних людей, які досягли успіхів завдяки наполегливій праці.

4. Причини конфлікту між колоніями та метрополією.

Поступово колонії ставали багатшими й багатолюдними, і їх важче було утримувати в економічній залежності. В обхід англійських законів до колоній нелегально завозилося 90% необхідних товарів. Зверхність Англії колоністи визнавали лише тому, що вважалися англійськими підданими, і метрополія захищала їх від втручання інших країн (Франції, Іспанії).

У середині XVIII ст. ситуація змінилася. По-перше, після Семилітньої війни в колоністів зникла зовнішня загроза. По-друге, політика метрополії стала більш жорсткою. Так, англійський парламент вирішив перенести частину державного боргу, що виник під час Семилітньої війни, на колонії. Першим кроком до цього стало введення незначного гербового збору. Усі документи в колоніях треба було оформлювати в англійських чиновників на спеціальному гербовому папері.

Це призвело до вибуху невдоволення населення. Гербовий папір навіть не дозволили вивантажити. Англійський

Бенджамін Франклін. Художник
Джозеф Дюплессі. 1778 р.

Пробний відбиток однопенсової
гербової марки Англії, призначеної
для північноамериканських колоній.
1765 р.

«Бостонське чаювання».
Гравюра 1789 р.

? Що зумовило перемогу американців
у війні за незалежність?

парламент був змушений скасувати гербовий збір. Незабаром парламент запровадив мито на деякі товари, що ввозилися до колоній. Колоністи відмовлялися купувати продукцію, привезену з метрополії. У відповідь губернатори за допомогою англійських військ розпочали каральні заходи, що призвело до збройних сутичок.

Зрештою парламент скасував і цей закон, залишивши лише мито на чай. Проте й це викликало опір колоністів. Небажання сплачувати нові податки вони пояснювали тим, що не мали своїх депутатів в англійському парламенті, який ухвалював ці рішення. Колоністи виступали під гаслом «Жодного податку без представництва».

5. «Бостонське чаювання». Привід до війни. Восени 1773 р. до портів Америки рушили кораблі Ост-Індської компанії із чаєм. Тим часом «комітети зв'язку», що здійснювали координацію антианглійських виступів і фактично взяли владу в колоніях, примусили бостонських агентів відмовитися від вантажу. Проте агенти проігнорували це розпорядження. Упродовж 20 днів натовп у порту не дозволяв розвантажити кораблі. Зрештою декілька чоловіків в одязі індіанців потрапили на один із кораблів і викинули ящики з чаєм у море. Ця подія увійшла в історію під назвою «Бостонське чаювання».

В Англії це сприйняли як оголошення війни. До Бостона увійшли англійські війська. Економічне життя міста й колонії Массачусетс зупинилося. Однак жителі колонії вирішили йти до кінця. Законодавчі збори (конвент) Массачусетсу ухвалили низку рішень: замість губернатора, якого призначав Лондон, було створено тимчасовий уряд; запровадили посаду скарбничого, якому сплачували податки; скликався континентальний конгрес — збори представників колоній. Розпочалося створення збройних загонів (міліції), які вступили в сутички з англійцями.

6. Декларація незалежності. Перебіг воєнних подій. Наприкінці 1774 р. зібрався Перший континентальний конгрес колоній, який ухвалив рішення про бойкотування англійських товарів. Другий континентальний конгрес 1775 р. в умовах війни, що фактично розпочалася, узяв на себе функції центрального уряду, оголосив стан війни й виніс рішення про організацію спільної армії колоній. Армію очолив Джордж Вашингтон.

Конгрес запропонував усім колоніям утворити власні уряди. Першою це зробила Вірджинія. У червні 1776 р. вона прийняла Декларацію незалежності. Слідом за Вірджинією незалежність проголосили й інші колонії.

Ці події відбувалися на тлі розгортання бойових дій. Англійські війська прагнули ізолювати північні колонії від південних, де англійці зберігали сильні позиції. Армія

Дж. Вашингтона в 1776—1777 рр. мала значні труднощі з продовольством і зазнавала поразок. За цих умов більшість членів конгресу не наважувалася на остаточний розрив з Англією. Конгрес звернувся до англійського короля Джорджа III з петицією про примирення та припинення війни. Замість відповіді король надіслав до колоній нові війська. Це припинило вагання конгресу. Було створено комісію, яка розробила Декларацію незалежності США. Її авторами стали Томас Джефферсон і Джон Адамс.

4 липня 1776 р. Декларацію незалежності з виправленнями, внесеними комісією, було затверджено конгресом. Декларація проголосила створення нової незалежної держави — Сполучені Штати Америки (США).

Тим часом бойові дії розгорталися не на користь американців. У серпні 1776 р. англійські війська захопили Нью-Йорк, Філадельфію. За таких умов навіть противники Англії (Іспанія, Франція, Нідерланди) не наважувалися на відкритий союз зі США. Проте до Америки прибували добровольці, надходили гроші, зброя. Особливо значну підтримку надавала Франція, де як представник північноамериканських колоній перебував Б. Франклін. На допомогу американцям прибули, зокрема, польський військовий діяч Тадеуш Костюшко і прусський генерал Вільгельм Штейбен.

Першу значну перемогу американська армія здобула в битві поблизу Саратоги (штат Нью-Йорк) восени 1777 р. Після цього нову державу визнали Франція, Іспанія, Нідерланди. Росія оголосила збройний нейтралітет.

Отримавши допомогу від союзників, американська армія перейшла в рішучий наступ і під Йорктауном оточила головні сили Англії, які в 1781 р. капітулювали.

7. Версальський мир. Наслідки війни. 3 вересня 1783 р. між Англією та США було підписано мирний договір у Версалі (Франція). Англія визнала незалежність США й віддала їм територію від північного кордону Массачусетсу до південного кордону Джорджії, а на заході — до річки Міссісіпі.

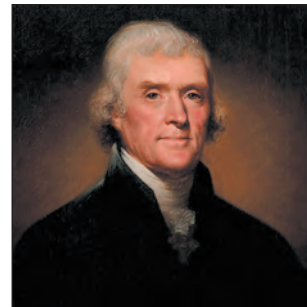
Війна й розрив відносин із метрополією спричинили тяжке економічне становище молодій державі. Не вистачало товарів широкого вжитку, інфляція паперових грошей біла рекорди, значно знизився рівень життя населення. За таких умов розгорнулася внутрішня політична боротьба.

Радикально налаштована частина населення вимагала подальших змін і прагнула майнової рівності. Люди консервативних поглядів почали шукати порозуміння з колишньою метрополією. Конгрес США, не маючи реальної влади, шукав вихід із ситуації, що склалася. Було конфісковано землі Англійської корони, англійців-землевласників та їхніх прихильників; армію розпущено; солдатам замість платні видавали сертифікати на земельні ділянки.

Джордж Вашингтон. Художник Гілберт Стюарт. 1796 р.

Джордж Вашингтон був багатим плантатором із Вірджинії, який неодноразово брав участь у воєнних діях проти індіанців і французів та зажив слави полководця. В очах американців він був людиною, яка зможе вести боротьбу за незалежність батьківщини. Вирішальну роль у призначенні Дж. Вашингтона на посаду головнокомандувача відіграло й те, що він мав значні статки, а більшість американців вважала, що тільки за цієї умови людина може бути справді незалежною у своїх поглядах і діях.

Томас Джефферсон.
Художник Рембрандт Піл. 1800 р.

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ США (1775—1783 рр.)

ВІРДЖИНІЯ Англійські колонії в Америці в середині XVIII ст.

Цифрами позначено:
 1 Нью-Гемпшир
 2 Род-Айленд
 3 Коннектикут
 4 Нью-Джерсі
 5 Делавер
 6 Меріленд

----- Межа, на захід від якої колоністам заборонялося займати землі за королівським указом 1763 р.

1776 Прийняття конгресом Декларації незалежності. Утворення США (4 липня 1776 р.)

↖ Місця висадки англійських військ
 ↗ Дії англійських військ
 ⇨ Дії американських військ
 ⇨ Підтримка американців французьким флотом
 ✂ Місця найважливіших битв
 ▼ Місця капітуляції англійських військ

— Кордони США станом на 1783 р.

Вашингтон Столиця США від 1791 р.

Англійські володіння
 Іспанські володіння

Національний прапор США 1777 р.

Версальський мир (незавершений груповий портрет). Художник Бенджамін Вест. 1783 р.

Такі заходи були тимчасовими й не могли вивести суспільство з кризи. Країна потребувала сильної центральної влади, єдиного захищеного ринку.

8. Становлення органів влади. Одночасно з війною за незалежність відбувалося становлення державних структур. У всіх штатах було сформовано уряди й парламенти, діяв загальносоюзний конгрес. Постала проблема співвідношення повноважень загальносоюзних органів і державних органів штатів.

Так, у 1777 р. було прийнято «Статті Конфедерації» (перша Конституція США). Згідно з ними загальносоюзному конгресу відводилася роль посередника в суперечках між штатами, передавалося керівництво армією та зовнішньою політикою. За штатами визнавалося право збирати податки, друкувати власні гроші, визначати розмір мита, укладати торговельні угоди. Кожен штат надсилав до конгресу одного депутата. Зміни до політичного устрою штатів вносилися лише за їхнім одностайним рішенням.

9. Конституція США. «Статті Конфедерації» мало кого влаштовували. За таких умов у травні 1787 р. у Філадельфії зібралися 55 делегатів від усіх штатів (крім Род-Айленду) із метою виробити Конституцію держави. 17 вересня 1787 р. більшість делегатів прийняла компромісний варіант і підписала текст Конституції США, яка діє й зараз.

За Конституцією з нечіткої конфедерації США перетворювалися на федеративну державу. Її суб'єкти — штати — зберегли за собою значну частину прав, але головні загальнодержавні функції було передано федеральному (центральному) уряду. Так, федеральний уряд вирішував питання зовнішньої політики, оборони, фінансів, загальнодержавного законодавства.

Конституція передбачала принцип поділу влади на гілки (законодавчу, виконавчу, судову) та систему стримування і протизваг. Виконавча влада в країні передавалася президенту США, якого обирали терміном на чотири роки. Він був главою держави, уряду, а також головнокомандувачем збройних сил. Президент призначав міністрів, яких затверджував конгрес (парламент), але підпорядковувалися вони лише президенту, а також послів, членів Верховного суду. На випадок хвороби, смерті або нездатності президента керувати державою вводилася посада віцепрезидента, який одночасно виконував функцію головуєчого в сенаті (верхній палаті конгресу). Конгрес мав право висловити президентові недовіру (імпичмент).

Законодавча влада в США належала конгресу. Він мав право встановлювати та збирати податки, регулювати торгівлю (зовнішню та між штатами), друкувати гроші, вводити мито, набирати армію та флот. Конгрес складався із двох палат.

Право голосу було надано тільки білим чоловікам, які досягли 21-річного віку й мали певне майно. Так у Конституції закріплювалися расові та майнові обмеження.

Конституція визначала й судову владу. Вищою судовою інстанцією був Верховний суд. Він складався із шести (згодом із дев'яти) юристів, яких призначали на довічний термін.

Для свого часу Конституція США була найбільш передовою та демократичною на протизвагу абсолютистським порядкам у Європі. У той самий час, хоча Конституція й гарантувала право власності, у ній були відсутні гарантії демократичних свобод. Цей недолік було усунуто в 1789 р.

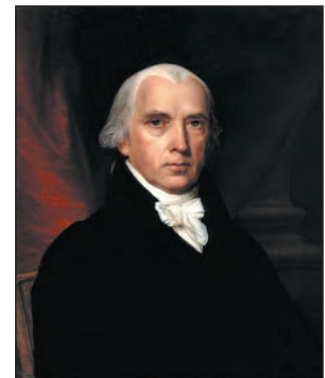
На вимогу всіх штатів державний секретар Джеймс Медісон розробив перші десять поправок до Конституції — Білль про права (затверджено в 1791 р.). У них проголошувалися свобода зборів, слова, друку, релігії, недоторканність

? Які ідеї Просвітництва відображені в Конституції США?

Підписання Конституції США 17 вересня 1787 р. Художник Говард Чендлер Крісті. 1940 р.

Демократія — форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні народу як джерела державної влади. Передбачає поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, вибори органів державної влади.

Джеймс Медісон.
Художник Джон Вандерлін. 1816 р.

Працюємо з хронологією

- **1773 р.** — «Бостонське чаювання».
- **1775—1783 рр.** — війна за незалежність англійських колоній.
- **1776 р.** — прийняття Декларації незалежності США.
- **1787 р.** — прийняття Конституції США.
- **1791 р.** — доповнення Конституції США десятьма поправками (Біль про права).

Практичне заняття за розділом V

Узагальнення за розділом V

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V

особи, суд присяжних, право кожного американського громадянина мати особисту зброю для самозахисту тощо. Згодом було затверджено й державну символіку. 14 червня 1777 р. конгрес затвердив національний прапор США, у 1782 р. — герб. Гімн з'явився лише в 1931 р.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Від початку XVII ст. відбувався процес колонізації Англією Північної Америки. На середину XVIII ст. тут виникло 13 англійських колоній, жителі яких вважалися підданими англійського короля.
- Напередодні війни за незалежність англійських колоній сформувалася американська нація. Вона мала всі ознаки нації, крім державної незалежності.
- «Бостонське чаювання» зробило неминучим силовий варіант вирішення конфлікту між колоніями і метрополією.
- 4 липня 1776 р. було прийнято Декларацію незалежності США. 3 вересня 1783 р. Англія визнала незалежність США.
- Конституція США була прийнята в 1787 р. Для свого часу вона була найбільш передовою та демократичною.
- У 1791 р. Конституція США була доповнена гарантіями демократичних свобод — Біллем про права.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Снігова куля». **Правила гри.** У грі беруть участь декілька учнів та учениць. Один(-на) із них називає історичну особу, твір, пам'ятку, поняття тощо за темою параграфа. Це слово повторює інший учень/учениця та називає своє слово. Кожен наступний гравець називає вже озвучені слова й додає нове. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учень/учениця робить помилку або довгу паузу, то вибуває з гри. Перемагає учень/учениця, що наведе найдовший ланцюжок.
2. Які основні відмінності існували між південними й північними колоніями? Чим це зумовлювалося? **3. Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, чим відрізнялися англійські колонії в Північній Америці від колоній Іспанії, Португалії, Нідерландів, Франції. **4.** Що й чому не влаштовувало колоністів у відносінах з Англією? **5.** Якими були економічні, політичні та соціальні наслідки війни за незалежність для США? **6.** Назвіть умови Версальського миру між США та Англією.
7. За додатковими джерелами складіть розповідь про життя перших переселенців у США. **8.** Як розгорталися бойові дії війни за незалежність США 1775—1783 рр.? Складіть у зошиті хронологічну таблицю цих подій.
9. Поясніть гасло колоністів, із яким вони виступали в середині XVIII ст.: «Жодного податку без представництва». **10. Робота в парах.** Обговоріть та охарактеризуйте основні положення Конституції США. **11. Колективне обговорення.** Чи були свобода та демократичні права загальними для всіх у США у XVIII ст.?

Розділ VI. Східний світ у XVI—XVIII ст.

§ 24. Китай та Японія в XVI—XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про розвиток Китаю та Японії в XVI—XVIII ст.; про наслідки проникнення європейців для розвитку цих країн.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Кого в Китаї називали Сином Неба? 2. **Колективне обговорення.** Яких успіхів у розвитку науки й техніки було досягнуто в середньовічному Китаї?

1. Китай. У XVI ст. в Китаї правила династія Мін, яка поширила свою владу на територію сучасних внутрішніх провінцій Китаю та частину Маньчжурії. Залежними від імперії Мін були В'єтнам, Корея й Тибет. Вища влада належала імператору, який правив, спираючись на велику кількість чиновників. Відносини між імператором і підданими були традиційними відносинами господаря й рабів.

Імператори династії Мін на початку свого правління здійснювали політику, спрямовану на зміцнення селянського господарства. Було значно вдосконалено знаряддя праці та сільськогосподарський інвентар, з одного поля збирали два врожаї — навесні та восени; почали використовувати добрива. Великих успіхів досягла іригаційна техніка. Китайські робітники прокладали водогони з бамбукових труб, встановлювали водяні колеса, зводили дамби.

Усі землі в імперії Мін поділялися на державні та приватні. Більшість державних земель передавалася в довічне користування селянству, яке за це сплачувало податки державі й виконувало повинності, працювало на будівництві міст, палаців, каналів. Найбільшими приватними землевласниками в XVI—XVII ст. були представники імператорської родини, знать, вищі чиновники, які отримували ділянки від імператорів. Із земель, що перебували в приватному володінні, податки сплачували землевласники, які здавали землю дрібними ділянками в оренду селянству.

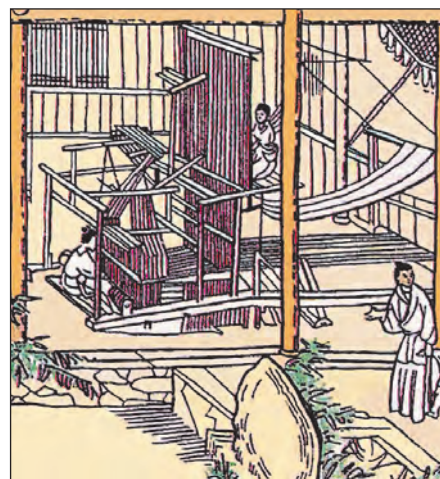
В імперії Мін було створено розгалужену податкову систему. Кожні десять років складалися списки платників податків, які зберігалися у відомстві фінансів.

У Китаї було добре розвинене ремісниче виробництво. Існували дрібні майстерні, де працював майстер зі своєю родиною та учнями. У великих державних майстернях використовувалася праця прикріплених до них ремісників. У XVI ст. стрімко розвивалися приватні мануфактури, переважно ткацькі, власниками яких були багаті купці й ремісники, а роботу виконували наймані працівники. Їхня продукція здебільшого йшла на продаж в інші країни.

? Якими були особливості розвитку Китаю в XVI—XVII ст.?

Імператор династії Мін. Мініатюра Нового часу

Виробництво китайського шовку. Мініатюра Нового часу

? 1. Що дало змогу європейцям проникнути й закріпитися на території Китаю? 2. Чому маньчжурське завоювання Китаю призвело до його ізоляції та «закриття»?

Китайський чиновник про становище в Китаї напередодні селянської війни XVII ст.

В окрузі Яньань протягом року не було дощів. У серпні-вересні народ у містах їв полин, у жовтні їли кору з дерев, до кінця року всю кору було обдерто — почали їсти крейду. Через кілька днів розпухав живіт, люди падали та були приречені на смерть... У всіх повітах за містом викопано великі ями, у кожній із яких ховають по декілька сотень осіб.

? Визначте за цим свідченням одну з причин селянської війни.

Маньчжури — тунгусо-маньчжурський кочовий народ, корінне населення Маньчжурії (тепер Північно-Східний Китай); мали власну писемність. У XII ст. маньчжури створили свою державу — Цзінь («Золота»), яка в 1234 р. була знищена монголами. До XVII ст. маньчжури перебували під владою Китаю. Китайці називали їх чжурчжені.

2. Проникнення європейців до Китаю. Перші спроби проникнути до Китаю здійснили португальські мореплавці в 1516 р. У 40-х рр. XVI ст. вони, підкупивши місцеву владу, заснували торговельну факторію на північ від провінції Гуандун. Відверто колонізаторська політика португальців в обхід усіх місцевих законів змусила китайську владу до рішучих дій. У 1549 р. португальських поселенців вигнали з Китаю. Лише за великі хабарі місцевим чиновникам вони змогли залишити за собою порт Макао.

У другій половині XVI ст. до Китаю почали проникати іспанці, а наприкінці століття — голландці. Інтерес до Китаю також проявила Англія. Династія Мін на той час остаточно занепала та не могла зупинити колонізаторів. Силою зброї англійці змусили китайських чиновників дати дозвіл на право вести торгівлю через порт Гуанчжоу (Кантон). Проте справжня колонізація Китаю стала можливою лише в XIX ст.

3. Селянська війна XVII ст. Повалення династії Мін і початок правління династії Цин у Китаї. У 20-х рр. XVII ст. імперія Мін почала стрімко занепадати. Війни з кочівниками, безперервна боротьба за владу придворних угруповань і надмірні податки повністю зруйнували селянське господарство.

У північно-західних районах Китаю частішали стихійні лиха, посухи змінювали повені, влітку врожай нищила сарана. Зрештою в 1628 р. в північній частині провінції Шаньсі спалахнуло селянське повстання, яке очолили Чжан Сяньчжун і Лі Цзичен.

За десять років боротьби владі так і не вдалося придушити повстання. У 1639—1641 рр. розпочалася нова хвиля виступів під проводом Лі Цзичена. У захоплених місцевостях землі роздавали селянам і звільняли їх від податків. Зрештою армія повстанців вирушила в похід на столицю імперії — Пекін. 25 квітня 1644 р. повстанці зайняли місто. Останній імператор династії Мін заповідав собі смерть, а Лі Цзичен був проголошений імператором.

Проте саме в цей час на Пекін рушило військо маньчжурів, яке розгромило повстанців. До влади в Китаї прийшла маньчжурська династія Цин.

Маньчжури, спираючись на чиновників, які перейшли до них на службу, поступово опанували весь Китай. Лі Цзичена було схоплено та вбито, а повстання остаточно придушено. На відміну від попередніх завойовників, маньчжури не розчинилися серед місцевого населення, а забезпечили собі відокремлене і привілейоване становище. Головною зовнішньою відмінністю маньчжурів була косичка, у яку вони заплітали своє волосся. Маньчжурам заборонялося укладати шлюб з іншими народами Китаю.

За формою правління Китай у XVII—XVIII ст. був **деспотією**. На чолі держави стояв **богдихан**, наділений необмеженою владою.

Династія Цин вела майже безперервні завойовницькі війни. Однак проникнення європейців у Китай і сусідні держави створювало передумови для підриву традиційних порядків, на яких трималася влада богдиханів. Китайських правителів особливо непокоїли воєнна перевага європейців і поширення християнства.

Маньчжури вирішили боротися з європейцями шляхом **політики самоізоляції** — «закриття» країни. У 1724 р. з Китаю було вислано всіх католицьких місіонерів та зруйновано всі християнські храми (близько 300). У 1757 р. Китай закрив усі свої порти для торгівлі з європейськими країнами, залишивши лише Гуанчжоу. Так почалася майже столітня ізоляція Китаю.

4. Культура Китаю. У XVI—XVII ст. у Китаї відбувся значний розквіт культури. Високого рівня досягло ремесло. У часи імперії Мін розвивалися виробництво шовку, паперу, ювелірна справа, виплавка металу, видобуток солі тощо. Для виробництва паперу використовувався водяний двигун.

Здавна Китай славився своєю порцеляною. Майстерні з виготовлення порцелянових виробів були державними; величезні прибутки від виробництва надходили до імператорської скарбниці.

Цікаві винаходи було зроблено в морській справі. Для боротьби проти ворожих кораблів китайські майстри винайшли вододозний скафандр і найпростіші міни.

Було вдосконалено водопідіймальне колесо для зрошення землі, для плавлення металу широко використовувалися ковальські міхи.

Технічні відкриття, розвиток мануфактур, подорожі до далеких країн стимулювали розвиток наукових знань. Для розвитку медицини велике значення мали праці вчених Чжана Чжунцина «Про тиф», багатотомний «Трактат про коріння і трави» Лі Шичженя, де було вміщено описи лікувальних властивостей рослин і мінералів.

Китайські вчені почали вивчати наукові праці, що з'являлися в Західній Європі, латину, математику, перекладали китайською мовою математичні терміни.

Наприкінці правління династії Мін у Китаї було видано кілька енциклопедій, які узагальнювали досвід і знання, накопичені в країні. Набули розвитку й історичні науки. Тривала робота над створенням літопису «Загальне дзеркало, що допомагає управлінню», розпочата ще в XI ст. У XVI—XVII ст. у Китаї видавали і праці з географії.

Швидко розвивалася архітектура. Споруджувалися нові й відновлювалися старі палаци, було добудовано й частково відновлено Велику Китайську стіну, створено чимало

Деспотія — не обмежена законом самодержавна влада, яка характеризується крайньою централізацією і сваволею правителя.

Богдихан — імператор Китаю за часів династії Цин.

Політика самоізоляції — заходи суворого обмеження контактів із зовнішнім світом (іншими державами). Таку політику проводили Китай, Корея та Японія в XVII—XIX ст. із метою збереження існуючого устрою. Проте це призвело до їх відставання від європейських держав, які врешті-решт силою змусили скасувати режим самоізоляції.

Італійський єзуїт Маттео Річчі (ліворуч) і китайський математик Сюй Гуанці (праворуч), що надрукували китайське видання Евкліда в 1607 р.

Храм Неба в Пекіні. Сучасний вигляд

? Як проникнення європейців вплинуло на розвиток Японії?

Сьогун — військовий правитель Японії. Сьогуні, зосередивши у своїх руках владу, фактично усували від управління державою імператорів, перетворивши їх на символічну фігуру, релігійного лідера.

Синто, або **синтоїзм** («шлях богів»), — давня язичницька релігія, яка передбачала віру в добрих і злих духів, а також обряди, за допомогою яких японці намагалися догодити духам.

Самураї — верства населення, професійні воїни в Японії, єдиним обов'язком яких була збройна служба своєму господарю (представнику знаті). Вони мали особливі права і привілеї, не сплачували податків. Згодом самураї перетворилися на землевласників.

великих міцних мостів. На будівництві для піднімання або переміщення вантажів використовувався такий винахід, як лебідка.

До нашого часу збереглося чимало пам'яток архітектури XVI—XVII ст. Давню монументальність змінила вишуканість. Дахи будинків почали прикрашати орнаментами, кам'яними та дерев'яними скульптурами, з'явилися мармурові мости й різноманітні балюстради (поручні балконів, галерей тощо). До найвідоміших архітектурних пам'яток династії Мін належать архітектурний ансамбль Забороненого міста і храм Неба в Пекіні.

У живописі XVI—XVII ст. зберігалися давні традиції. Найвідомішими майстрами цієї епохи були Люй Цаї, Бянь Венцзин. Надзвичайної майстерності досягли китайські майстри розпису порцеляни. Вони розробили технології багатокольорового розпису, завдяки чому кожен виріб став невеликим, але неповторним шедевром мистецтва.

Швидко розвивалося мистецтво книжкової гравюри. Уперше у світі в Китаї за часів династії Мін почали виконувати кольорові гравюри по дереву. У XVII ст. китайська культура активно проникала до Європи.

5. Японія в XVI ст. Розвиток Японії із часу виникнення держави мав риси, які поєднували її з країнами Сходу і Заходу. Японія — це країна, яка твердо дотримувалася традицій і водночас активно сприймала від інших усе те, що могло стати корисним. Тривалий час єдиним джерелом зовнішнього впливу для неї був Китай.

Формально на чолі держави стояв імператор (Небесний Володар). Із кінця XII ст. імператори поступово втрачали владу на користь **сьогуну** («великий полководець, який підкорює варварів»). Спочатку сьогуні виконували військову й поліцейську функції, а згодом перебрали на себе й управління державою, залишивши за імператорами лише роль верховного жерця японської релігії **синто (синтоїзму)**.

Земля в Японії здебільшого перебувала у власності князів (дайме). Проте центральна влада часто вдавалася до конфіскації земель тих князів, які виступали проти неї або мали надмірні багатства.

На початку Нового часу в Японії продовжував існувати суворий поділ суспільства на чотири стани: **самураї**, селяни, ремісники й купці. Придворні, священники, лікарі та вчені не входили до жодного стану. Також за межами станів були парії — недоторкані, які виконували найбруднішу роботу.

У становій системі існувала чітка ієрархія. Вищий щабель посідали самураї, які разом із їхніми родинами становили близько 10 % населення. Належність до цього стану була спадковою. До нього входили воїни, князі, чиновники. Усі вони мали привілеї носити два мечі та отримували пайку рису відповідно до свого становища.

У XVII ст. остаточно склався кодекс честі самурая — бусідо, згідно з яким вони мали займатися військовою справою та присвятити своє життя служінню господарю аж до готовності здійснити ритуальне самогубство (харакірі).

Наступну сходинку станової драбини посідали селяни. Вони забезпечували самураїв продуктами харчування. Селяни не могли залишити своє господарство. Було чітко визначено, що вони мають їсти (кашу з проса, ячменю або пшениці, іноді — рибу) і що вдягати. Рис селяни вирощували лише для самураїв. Більшість ремісників жила в містах та обслуговувала, як правило, потреби самураїв. Купці посідали найнижчий щабель станової драбини. Їхнє становище в суспільстві було принизливим. Життя купців, як і життя ремісників, підпорядковувалося чітким правилам.

У XVI—XVII ст. становий устрій під впливом розвитку товарно-грошових відносин і централізаторської політики держави поступово руйнувався. Помітним ставало майнове розшарування.

На початку Нового часу країна після тривалого періоду боротьби остаточно розділилася на кілька сотень володінь князів. Кожен князь після зміцнення своєї влади намагався налагодити мирне життя. Це сприяло господарському піднесенню країни, розвитку міст і зовнішньої торгівлі. Саме в цей час у Японії поширилося вживання соєвого соусу, сиру тофу, а в житлах з'явилися розсувні перегородки та стіни з дерев'яних рам, обтягнутих папером. Остаточно сформувалася культура чаювання — чайна церемонія.

Важливі зміни в Японії відбулися після появи на Далекому Сході європейців. Першими в 1543 р. до Японських островів прибули португальські мореплавці. Європейці привезли із собою не тільки нові товари, а й християнство. Також японці познайомилися з вогнепальною зброєю, що мало далекосяжні наслідки для країни.

Тоді правитель невеликого князівства Ода Нобунага переозброїв свою армію. Завдяки новій тактиці та зброї він підкорив сусідні князівства, а згодом захопив і столицю Кіото. Усунувши сьогуна від влади, він поступово об'єднав більшість країни. У своїх володіннях Ода Нобунага провів низку реформ: упорядкував збір податків і грошовий обіг, запровадив єдину систему мір, будував дороги, заохочував розвиток торгівлі, ремесел, підтримував християн. Однак проти правителя визріла змова серед воєначальників, які примусили його зробити харакірі. Проте заколотникам не вдалося утримати владу, і справу Оди Нобунаги продовжив його соратник Тойотомі Хідейосі.

Тойотомі Хідейосі завершив об'єднання країни. Імператор призначив його першим міністром. Було проведено перепис населення. Усіх самураїв узяли на державну службу. Селян прикріпили до їхніх господарств і заборонили їм мати будь-яку зброю (навіть серпи й коси). Було скасовано

Ода Нобунага. Мініатюра Нового часу

Тойотомі Хідейосі.
Мініатюра Нового часу

Токугава Ієясу. Мініатюра Нового часу

Сьогунат — самурайський уряд на чолі із сьогуном.

Ідзумо-но Окуні, засновниця театру кабукі. Мініатюра початку XVII ст.

цехові обмеження для ремісників і купців. Почалося карбування золотих і срібних монет.

Тойотомі Хідейосі з підозрою ставився до європейців. Після того як вони відмовилися допомогти імператору у створенні флоту, він у 1587 р. наказав усім європейцям і християнам залишити країну протягом 20 днів. Усіх, хто не підкорився, було страчено.

У 1592 р. Тойотомі Хідейосі розпочав війну за завоювання Кореї. Могутня японська армія швидко оволоділа Корейським півостровом і вступила в Сеул. Проте корейський флот продовжив боротьбу. Корейці створили броньовані кораблі-черепахи, які розгромили японський флот і перекрили сполучення з Японією. У результаті залишки японської армії відступили до узбережжя, де чинили запеклий опір. У 1598 р., після смерті Тойотомі Хідейосі, вони повернулися додому.

6. Сьогунат Токугави. «Закриття» країни. У Японії спалахнула боротьба за владу. Утворилися дві коаліції: Західна на чолі з Ісідю Міцунарі та Східна, очолювана **Токугавою Ієясу**. У битві біля Секігахари восени 1600 р., яка була наймасштабнішою в історії Японії (брало участь 171 тис. воїнів), він здобув блискучу перемогу і в **1603 р.** отримав титул сьогуна. Токугава Ієясу зумів перетворити цей титул на спадковий, і його наступники правили Японією понад 250 років. Так було встановлено **сьогунат Токугави**.

Сьогун домігся зміцнення центральної влади: установив контроль над містами, копальнями, зовнішньою торгівлею, зосередивши у своїх руках до 25% доходів держави. Він не ліквідував князівства, а створив систему нагляду за їхніми правителями. Кожен правитель мав жити один рік у новозбудованій столиці Едо (тепер Токіо), стаючи фактично заручником. Коли князь виїздив зі столиці, то мав залишити замість себе найближчого родича.

Токугава Ієясу зробив буддизм державною релігією, і кожна родина була приписана до визначеного храму. Офіційною ідеологією проголошувалося конфуціанство. Токугава Ієясу завершив розправу над християнами, а в **1639 р.** проголосив «закриття» Японії, тобто так звану політику самоізоляції. Іноземці (тільки голландці) могли торгувати з країною через один порт під пильним контролем чиновників.

«Закриття» Японії та деспотичне правління сприяли господарському піднесенню, з'явилися перші мануфактури. Проте зворотним боком цього процесу стали розорення селянства й технічна відсталість країни.

Ще одним здобутком сьогуна стало поширення грамотності та друкарства. Це сприяло розвитку японської літератури, видатним представником якої став поет Мацуо Басьо, автор відомих тривіршів — хоку. У XVII ст. в Японії виник народний театр кабукі («пісні і танці»), у якому

всі ролі виконують чоловіки. Певний час влада переслідувала театральну діяльність, самураям заборонялося відвідувати вистави. У цей період також з'явився японський ляльковий театр.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У Ранній Новий час цивілізації Сходу, на відміну від європейської, продовжували розвиватися відповідно до своїх традицій.
- У середині XVII ст. в результаті селянської війни й навали маньчжурських племен у Китаї відбулася зміна династії.
- Культура Китаю розвивалася за тими традиціями, що сформувалися за часів існування китайської цивілізації. Натомість у XVI—XVII ст. китайські митці виходили за ustalені межі.
- На початку Нового часу Японія була роздроблена на декілька сотень князівств. Влада імператора була формальною.
- У XVI ст. Японія об'єдналася під деспотичною владою сьогуна з роду Токугава.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Продовжте розповідь»..
Правила гри. У грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають викласти зміст певного пункту параграфа, відповідаючи по черзі одним реченням. Перемагає учень/учениця, чиє речення буде останнім.
2. Назвіть основні цивілізації Сходу. 3. Яку роль відігравала приватна власність у цивілізаціях Сходу? 4. Яким чином відбулося проникнення європейців до країн Сходу? Чому європейці зустрічали опір? 5. Як вплинула на розвиток Китаю селянська війна 1628—1644 рр.? 6. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чому правителі Китаю та Японії вдалися до «закриття» своїх країн для європейців. Чи могло це вирішити їхні внутрішні проблеми? 7. На який стан європейського суспільства схожі самураї? 8. Хто такий сьогун? Коли в Японії був установлений сьогунат Токугави? Якими засобами зміцнювалася влада сьогуна в Японії?
9. **Робота в малих групах.** Обговоріть і порівняйте владу імператора династії Цин, сьогуна Японії та владу європейських абсолютних монархів. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
10. Підготуйте повідомлення з презентацією за темою «Основні здобутки культури Китаю та Японії періоду Раннього Нового часу». Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника.
11. Використовуючи додаткові джерела, визначте, у чому проявлявся вплив країн Сходу на Європу в XVII—XVIII ст. 12. Поясніть особливості зміни династій у Китаї на прикладі занепаду династії Мін і встановлення династії Цин. 13. **Колективне обговорення.** Чому завоювання Китаю маньчжурами не змінило цивілізаційний розвиток держави, а проникнення європейців зламало традиційний хід історії для неї?

Працюємо з хронологією

- **1516 р.** — португальські мореплавці дісталися Китаю.
- **1543 р.** — португальські мореплавці дісталися Японії.
- **1603 р.** — початок правління сьогуна Токугави Ієясу в Японії.
- **1639 р.** — «закриття» Японії. Початок політики самоізоляції.
- **1644 р.** — початок правління маньчжурської династії Цин у Китаї.
- **1757 р.** — «закриття» Китаю. Початок політики самоізоляції.

Китайська порцеляна

§ 25. Індія та Персія в XVI—XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про розвиток Індії та Персії в Ранній Новий час; як відбувалося утворення держави Великих Моголів та утвердження в Персії династії Сефевидів; якими були наслідки проникнення європейців в Індію; про здобутки культури Індії та Персії.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Хто з європейців відкрив морський шлях в Індію навколо Африки? 2. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які релігії були найбільш поширеними в Індії в Середні віки. 3. У чому полягає відмінність між варнами і кастами?

? Чи можна стверджувати, що завоювання моголів зміцнило вплив ісламу в Індії?

Бабур. Мініатюра початку XVII ст.

Захір-ад-Дін Мухаммад Бабур був нащадком Чингісхана й Тимура та правив Ферганою. Після невдач у міжусобних війнах наприкінці XV ст. він зумів захопити Афганістан, а Кабул перетворив на свою резиденцію. Великий полководець і грізний воїн, він водночас був талановитим літератором. Відомими на весь світ стали його мемуари «Бабур-наме», де він описав не лише свої походи та завоювання, а й рослинний і тваринний світ Індії.

1. Держава Великих Моголів. На початку XVI ст. Делійський султанат, створений у XIII ст., розпався на безліч ворогуючих між собою князівств. Прагнення верховного правителя — делійського султана — приборкати непокірних князів (раджів) супроводжувалися жорстокими війнами. Найбільше цим відзначився султан Ібрахім Лоді. Васали об'єдналися проти нього й звернулися по допомогу до правителя Кабула **Бабура** (1494—1530 рр.).

Бабур, маючи сильне військо, оснащене артилерією, у битві біля Паніпата в **1526 р.** розгромив війська делійського султана. Було засновано **державу Великих Моголів**, яка проіснувала 200 років.

Бабур прийшов до Індії з Моголистану (держава, що існувала в XIV—XV ст. після розпаду Монгольської імперії на частині сучасних Казахстану та Киргизстану), тому його і всіх тих, хто був із ним, називали моголами.

Бабур правив недовго. У 1530 р. його наступником став син Хумаюн, якому протягом 25 років довелося відстоювати право на владу. Після смерті Хумаюна престол наслідував його 13-річний син **Акбар** (1556—1605 рр.). У 1561 р. він розпочав підкорення Індостану. Протягом 1568—1592 рр. Акбар завоював долини річок Інд і Ганг та провів низку реформ. Як мудрий правитель він розумів, що для підтримки спокою в державі необхідно домогтися прихильності всіх підданих, тому він скасував податок для немусульман (джизію). У 1575 р. за його наказом було збудовано молитовний дім для релігійних дискусій. Там християни, буддисти, індуїсти, юдеї вели бесіди в присутності Акбара.

Така релігійна терпимість викликала обурення з боку мусульманського духовенства, яке в 1580 р. підняло повстання. Придушивши його, Акбар проголосив нову релігію — «дін-і-ілахі» («божественна віра»).

За часів правління сина Акбара **Джахангіра** (1605—1658 рр.) імперія жила в спокої та мирі. Розвивалися культура, мистецтво, наука, архітектура.

Після смерті Джахангіра розпочалася боротьба за владу між його чотирма синами. Переможцем став **Аурангзеб** (1658—1707 рр.) — сильний, вольовий, жорстокий і під-

ступний правитель. Як правовірний мусульманин, він ліквідував релігійну терпимість, а в 1679 р. відновив джизію. За часів правління Аурангзеба так і не настав спокій. Імперія почала розпадатися. У 1674 р. було проголошено державу Маратхів, а після смерті імператора утворилися три держави, що вели між собою непримиренну боротьбу. Ця міжусобиця створила передумови для завоювання Індії європейськими колонізаторами.

2. Європейці в Індії. На початку XVI ст. в Індію прибули європейці. Першими були португальські мореплавці. Вони захопили декілька портів на західному узбережжі. Португальськими володіннями в Індії управляв віцекороль. Разом із португальськими гарнізонами й купцями в Індії з'явилися ченці-місіонери, які намагалися поширити християнство.

Із XVII ст. європейська експансія посилилася. Англіїці та голландці заснували в 1600 і 1602 рр. Ост-Індські торговельні компанії та поступово витіснили португальців. Спочатку з'явилися голландці, але зрештою тут облаштувалися англійці та французи.

Проте володіння європейців обмежувалися лише окремими прибережними містами. У 1639 р. англійські поселенці закріпилися в місті Мадрас, а потім у Бомбеї. Одночасно Франція захопила місто Пондішері, а згодом й інші міста. Боротьба англійських і французьких колонізаторів тривала десятки років. Остаточо витіснити французів з Індії англійці змогли лише в 60-х рр. XVIII ст. Закріпивши своє домінування, вони почали проникати і у внутрішні райони Індії. Велика країна перетворювалася на колонію Англії.

3. Розвиток культури в Індії. Індійська культура за правління моголів досягла високого рівня. Цьому сприяла політика підтримки діячів мистецтва. Найвидатнішим письменником Індії часів Акбара став Абу-ль-Фазл. Він створив кількатомну історію правління Акбара, яка стала джерелом знань про події в тогочасній Індії. Свій твір Абу-ль-Фазл написав перською мовою, яка була державною в моголів. Одним із шедеврів індійської культури тих часів було мистецтво мініатюр, яке згодом стало взірцем для творчості Рембрандта. Перські майстри Мір Сід Алі та Абдус Самад очолили імператорську майстерню живопису («кітаб-хан»), засновану Акбаром. Так було створено живописні мініатюри до мемуарів Бабура та Акбара.

Іншим досягненням тогочасної Індії стала обробка напівкоштовного та коштовного каміння. Справжнім витвором мистецтва став «Павиний трон».

За Акбара та його наступників в Індії споруджувалися величні будівлі: храми-мечеті, палаци-фортеці, усипальниці.

? Чому в Індії проникнення європейців не призвело до впровадження політики самоізоляції?

Акбар I Великий.
Мініатюра Нового часу

Джалаль-ад-Дін Акбар Мухаммад (Акбар I Великий) був одним із найвидатніших правителів Індії. За його правління держава Великих Моголів досягла найвищої могутності. Підкорюючи Індостан, він безжалісно спустошував землі тих племен, які чинили опір, а тим, хто підкорявся, дозволяв залишити місцеве самоуправління за умови сплати данини. Такими заходами Акбар створив величезну імперію. До його досягнень належить адміністративна реформа, у результаті якої постала міцна централізована система управління. Акбар сприяв розвитку науки й культури, хоча сам до кінця життя залишався неписьменним.

Шедевром архітектурного стилю держави Великих Моголів стала мечеть-мавзолей Тадж-Махал в Агрі. Її було збудовано за наказом падишаха Шах Джахана в 1631—1642 рр. на згадку про його померлу дружину. Мечеть прикрашали білі бані та мінарети, що віддзеркалювалися в басейні, збудованому поряд. Ця споруда збереглася до нашого часу.

Династія Сефевидів отримала свою назву від шейха Сефі ад-Діна, який заснував чернечий орден Сефевія (помірковані шиїти). Це був один з орденів, що існували в сунітів і шиїтів. Він мав чітку організацію, а члени ордену були фанатично віддані своєму шейху, якого вважали святым. У XV ст. шейхи ордену володіли землями в Азербайджані, більшість членів ордену походили з тюркських кочових племен.

Ісмаїл I. Невідомий художник. XVI ст.

Так, один із величезних палаців-фортець Акбара був збудований у Делі. Інший палац-фортеця, зведений поблизу міста Агра, стояв майже в пустелі та був схожий на місто-привид із будинками, парками, ставками й терасами, що з'єднувалися між собою брукованими дорогами.

4. Персія. Історія Персії схожа з історією Османської імперії. Це була могутня держава, яка наприкінці XVII ст. фактично припинила свій розвиток. На чолі держави стояв шах, якому піддані сплачували податок із землі й худоби. Проте цей податок було важко збирати через кочовий спосіб життя третини населення. Осіле населення займалося землеробством. Найбільш розвиненими були райони, де існувала система іригації. Високої майстерності досягли перські ремісники, які об'єднувалися в цехи. У Персії також традиційно була розвинена торгівля.

У 1502—1736 рр. у Персії правила династія Сефевидів.

Перший шах нової династії Ісмаїл (1502—1524 рр.) і його наступники за короткий час підкорили, крім сучасних територій Азербайджану та Ірану, частини територій Вірменії, Іраку, Туркменістану та Афганістану. Швидкому поширенню влади Сефевидів сприяло те, що вони не порушували традиційні ісламські форми правління та збирання податку (навіть скоротили податок із врожаю і міст до 1/6). Проте влада в державі більше трималася на авторитеті шаха, ніж на єдності країни. У 80-ті рр. XVI ст. народні повстання послабили владу шаха, чим одразу скористалися інші країни: Османська імперія захопила Ширван та Азербайджан, узбецькі хани Бухари — частину Хорасану і Герат, Великі Моголи — більшість території Афганістану. До зовнішніх негараздів додалася економічна криза: фактично припинився рух караванними шляхами, була зруйнована система іригації, ремісники розорювалися.

Вихід зі скрутного становища знайшов шах Аббас I (1587—1629 рр.), якого згодом назвали Великим. У 1587—1588 рр. він здобув важливу перемогу над узбецькими ханами Бухари, у 1590 р. — уклав не вигідний мир з Османською імперією, але це дозволило йому провести внутрішні реформи. Вони зміцнили владу шаха та дали змогу взятися за вирішення зовнішньополітичних проблем.

У результаті трьох війн з Османською імперією він відновив владу над втраченими за договором 1590 р. територіями, відвоював у Великих Моголів Афганістан, за допомогою Англійської Ост-Індської компанії витіснив португальців із важливого порту в гирлі Перської затоки Ормуз. Аббас I підтримував дипломатичні зв'язки з багатьма європейськими країнами.

Наступники Аббаса I виявилися менш успішними правителями. У XVIII ст. Персія втратила значні володіння на користь Османської та Російської імперій, афганські пле-

мена навіть захопили столицю країни. Проте полководець **Надір** завдяки успішним військовим кампаніям зумів відновити Персію в колишніх кордонах. Ставши шахом (правив у 1736—1747 рр.), він продовжив завоювання та приєднав більшу частину Закавказзя, а середньоазійські хани визнали васальну залежність від нього. Найбільш вдалим був похід Надір-шаха проти держави Великих Моголів у 1739 р. Отримана здобич дала змогу скоротити податки, побудувати великі військові підприємства, відновити систему іригації, розвинути торгівлю. За його правління в Персії панувала віротерпимість.

Проте із часом Надір-шах став підозрілим і дріб'язковим, знову збільшив податки. Як наслідок, у результаті змови його було вбито. Після смерті Надір-шаха Іран розпався на п'ять ворогуючих ханств. У 1758 р. **Карім-хан** об'єднав країну та провів реформи з відновлення господарства. Проте шахом він себе не проголошував. У зовнішній політиці він узяв курс на обмеження відносин із країнами Європи, не бажаючи повторити долю Індії. Після його смерті знову почалися міжусобиці, які завершилися встановленням у 1796 р. нової **Каджарської династії**.

5. Культура Персії. Культура Персії XVI—XVIII ст. розвивалася в межах мусульманської культури, зберігаючи місцеві традиції.

Особливо славилася Персія витворами своїх ремісників: перськими тканинами, килимами, зброєю, посудом. Усі ці вироби йшли на продаж, передусім їх цінували в Європі. Перські майстри навіть навчилися підробляти китайську порцеляну.

Високого рівня розвитку досягло образотворче мистецтво. Величні споруди прикрашали мозаїки, фрески, різьблення.

Перські мініатюри XV—XVII ст. належать до кращих світових зразків образотворчого мистецтва. Найвідомішим твором мініатюр стала поема «Шах-наме Тахмаспа». Вона була переписана кращими каліграфістами під керівництвом Кемаль-ад-Діна Бехзада та прикрашена 250 мініатюрами для сина Ісмаїла I Тахмаспа. Із XVII ст. мініатюри стали самостійним жанром мистецтва, не пов'язаним із літературним твором. Саме мініатюри вважають найвищим досягненням культури Персії доби Сефевидів.

Важливими осередками культури були міста Герат, Тебріз та столиця Персії Ісфахан, у якій проживало 600 тис. осіб. У цих містах існували центри з переписування книг.

У 1641 р. в Ісфахані вірменин Якоб Ян відкрив першу друкарню.

Продовжувала розвиватися література. Перською мовою традиційно створювалася поезія. Твори були присвячені правлінняю шаха.

Метою реформ Аббаса I було зміцнення централізованої влади. Був сформований розгалужений апарат управління, створено регулярну армію, яка була озброєна рушницями й гарматами, проведено фінансову реформу. Шах сприяв розвитку ремесла й торгівлі (торгівля шовком стала державною монополією).

Аббас I. Художник Домінік Кустос. Гравюра 1600 р.

У місті Ісфахан налічувалося 162 мечеті, 49 медресе — вищих релігійних шкіл, 273 громадські лазні, центральний критий ринок та безліч караван-сараїв і крамниць. Через усе місто проходив проспект Чарбаг (сад) завдовжки 5 км. Місто було забудоване величними палацовими ансамблями. Особливо виділялася площа Накші-Джахан («образ Всесвіту») із двома мечетями й палацом Алі-Капу. Ці будівлі збереглися до нашого часу.

Працюємо з хронологією

- **1502—1736 рр.** — правління в Персії династії Сефевидів.
- **1526 р.** — заснування держави Великих Моголів у Південній Азії.
- **1556—1605 рр.** — правління Акбара в державі Великих Моголів.
- **1587—1629 рр.** — правління шаха Аббаса I в Персії.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Індія здавна була однією з найбагатших країн Азії. У XVI ст. вона зазнала чергової навали завойовників — моголів, які створили державу Великих Моголів. Вона проіснувала до початку XVIII ст.
- Розпад держави Великих Моголів збігся із процесом активного проникнення англійських мореплавців, які поступово перетворювали Індію на найбільшу й найбагатшу колонію Англії.
- Культура держави Великих Моголів поєднала в собі елементи й традиції індійської, перської, середньоазійської, арабської культур і залишила нащадкам пам'ятки неповторної краси.
- Головним суперником Османської імперії на Сході стала Персія, у якій правила династія Сефевидів. Вершини своєї могутності країна досягла за часів Аббаса I. Наприкінці XVII ст. Персія припинила свій розвиток і почала швидко занепадати.

Запитання і завдання

1. Перевірте набуті знання за навчальною грою «Правда — неправда».
Правила гри. Учні та учениці визначають, які з наведених тверджень є правдивими, а які — ні. Вибір слід пояснити. Потім учитель/вчителька пропонує учням та ученицям самостійно скласти декілька правильних і неправильних тверджень.
Зразок тверджень: 1) У результаті завоювання Бабуром в Індії утвердилася влада моголів. 2) Династія Сефевидів правила в Персії. 3) Аббас I був наймогутнішим правителем Індії. 4) Політику самоізоляції не проводили правителі Індії та Персії. 5) Із 1796 р. в Індії встановилася Каджарська династія. 6) Столицею Персії часів Аббаса I було місто Ісфахан.
2. Чому Бабур досить легко заволодів Делійським султанатом?
3. Яку внутрішню політику проводив Акбар? Назвіть причини здійснення ним релігійної реформи.
4. Що зумовило занепад держави Великих Моголів?
5. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які наслідки для Індії мало проникнення до неї європейців.
6. Як була утворена держава Сефевидів?
7. Які реформи провів Аббас I? Яким був їхній результат?
8. Чим уславився Надір-шах?
9. Які нові архітектурні риси мала збудована столиця Сефевидів Ісфахан?
10. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Досягнення індійської та перської культури у XVI—XVII ст.».
11. Складіть історичний портрет Акбара або Аббаса I (на вибір). Роботу подайте у вигляді презентації. Скористайтеся відповідним планом-схемою в електронному додатку до підручника.
12. За додатковими джерелами складіть перелік здобутків індійської культури за часів держави Великих Моголів.
13. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, чому реформаторська політика видатних правителів Індії та Персії давала лише тимчасовий результат.
14. **Колективне обговорення.** Що спільного й відмінного було в розвитку Індії та Персії в XVII—XVIII ст.?

Узагальнення за розділом VI

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI

Передмова.	3
Повторення. Вступ	4
Розділ I. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин	
§ 1. Відкриття європейців	6
§ 2. Колонізація Нового Світу. Наслідки та значення Великих географічних відкриттів	12
§ 3. Матеріальний світ і суспільство ..	16
§ 4. Повсякденне життя населення Західної Європи	20
Практичне заняття за розділом I	24
Узагальнення за розділом I	24
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I	24
Розділ II. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі	
§ 5. Гуманізм. Високе Відродження ...	25
§ 6. Реформація в Німеччині.	30
§ 7. Поширення Реформації та Контрреформації в Європі.	35
§ 8. Культура епохи Бароко. Народження нової європейської науки	40
Практичне заняття за розділом II.	44
Узагальнення за розділом II	44
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II.	44
Розділ III. Держави Західної та Центральної Європи в XVI—XVII ст.	
§ 9. Становлення абсолютної монархії у Франції	45
§ 10. Завершення формування абсолютної монархії у Франції ...	51
§ 11. Володіння Габсбургів. Національно-визвольна війна в Нідерландах ...	56
§ 12. Англія	62
§ 13. Англійська революція	68
§ 14. Річ Посполита	74
§ 15. Міжнародні відносини в XVI — першій половині XVII ст. Тридцятилітня війна.	79
Практичне заняття за розділом III	83
Узагальнення за розділом III.	83
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III	83
Розділ IV. Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII—XVIII ст.	
§ 16. Османська імперія	84
§ 17. Московська держава	88
§ 18. Поява Російської імперії	95
§ 19. Річ Посполита у другій половині XVII — XVIII ст.	99
Практичне заняття за розділом IV	104
Узагальнення за розділом IV.	104
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV	104
Розділ V. Епоха Просвітництва	
§ 20. Просвітництво та промислова революція	105
§ 21. Освічений абсолютизм	112
§ 22. Міжнародні відносини XVIII ст.	119
§ 23. Англійські колонії в Північній Америці. Війна за незалежність. Утворення США.	124
Практичне заняття за розділом V.	130
Узагальнення за розділом V.	130
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V.	130
Розділ VI. Східний світ у XVI—XVIII ст.	
§ 24. Китай та Японія в XVI—XVIII ст.	131
§ 25. Індія та Персія в XVI—XVIII ст.	138
Узагальнення за розділом VI.	142
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI	142

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ»

Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.

Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфена*

Коректор *Н. В. Красна*.

Підписано до друку 27.05.2021. Формат 84×108/16.

Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 15,12. Обл.-вид. арк. 13,4. Наклад 179119 пр. Зам. 2806-2021.

ТОВ Видавництво «Ранок»,

вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61165.

E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Підручник надруковано на папері українського виробництва

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,

пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5340 від 15.05.2017.

Тел. +38(057) 712-20-00. E-mail: sale@triada.kharkov.ua